

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
KALKINMA İKTİSADI VE İKTİSADI BÜYÜME BİLİM DALI

**TÜRKİYE TARIMINDA YAPISAL DÖNÜŞÜM VE SÖZLEŞMELİ
ÇİFTÇİLİK: BURSA ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Umut ULUKAN

İstanbul, 2009

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
KALKINMA İKTİSADİ VE İKTİSADİ BÜYÜME BİLİM DALI

**TÜRKİYE TARIMINDA YAPISAL DÖNÜŞÜM VE SÖZLEŞMELİ
ÇİFTÇİLİK: BURSA ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

UMUT ULUKAN

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Berna GÜLER MÜFTÜOĞLU

İstanbul, 2009

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı KALKINMA İKTİSADİ VE İKTİSADİ BÜYÜME Bilim
Dalı Doktora öğrencisi UMUT ULUKAN nın TÜRKİYE TARIMINDA
YAPISAL DÖNÜŞÜM VE SÖZLEŞMELİ ÇİFTÇİLİK: BURSA ÖRNEĞİ adlı tez çalışması
,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 26.03.2009 tarih ve 2009-6/36 sayılı kararıyla
oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : ^{30.3.2014}
27.10.2009

- 1) Tez Danışmanı : YRD. DOÇ.DR. BERNA GÜLER MÜFTÜOĞLU
2) Jüri Üyesi : PROF. DR. MEHMET RIZA TÜRKAY
3) Jüri Üyesi : PROF. DR. FUAT ERCAN
4) Jüri Üyesi : PROF.DR.İZZETTİN ÖNDER
5) Jüri Üyesi : DOÇ.DR.HAKAN ONGAN

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TABLO LİSTESİ	iv
ŞEKİL LİSTESİ	viii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM KAPİTALİZM ve TARIM

1.1. Tarım Sorunu ve Tarımda Kapitalist Dönüşüm Tartışmaları.....	6
1.1.1. Klasik Marksist Görüş: Köylülüğün Tasfiyesi	7
1.1.2. Köylülüğün Kalıcılığı: Köylü Ekonomisi	13
1.1.3. Köylü Üretim Tarzı ve Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi.....	16
1.1.4. Tarımda Küçük Meta Üretimi.....	20
1.1.5. Tarımda Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarının Değerlendirmesi.....	23
1.2. Kapitalizmin Uluslararası Yeniden Yapılanması ve Tarım.....	26
1.2.1. Kapitalizmin Uluslararası Yeniden Yapılanması.....	26
1.2.2. Tarım-Gıda Sisteminde Dönüşüm.....	32
1.3. Kapitalist Tarımda Yeni Bir Üretim Formu: Sözleşmeli Çiftçilik.....	40
1.3.1. Sözleşmeli Çiftçilik: Kavram ve Tarihsel Gelişim.....	40
1.3.2. Sözleşmeli Çiftçiliğe Yönelik Kuramsal Yaklaşımlar.....	47
1.3.2.1 Eleştirel Olmayan Yaklaşımlar.....	48
1.3.2.2 Eleştirel Yaklaşımlar.....	53
1.3.3. Kapitalist Tarımda Yeni Bir Üretim Formu Olarak Sözleşmeli Çiftçilik.....	59

2. BÖLÜM TÜRKİYE'DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM ve SÖZLEŞMELİ ÇİFTÇİLİK

2.1. 1980 Öncesi Dönemde Türkiye Tarımına Genel Bakış.....	64
2.1.1 Toplumsal Kuruluş Süreci ve Tarımsal Yapılar (1923-1939).....	66
2.1.2 Savaş Ekonomisi Süreci (1939-1945).....	69
2.1.3 Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisiyle Entegrasyon Süreci (1945-1960).....	71
2.1.4 İthal İkameci Birikim Süreci (1960-1980).....	74
2.2. 1980'li Yıllar: Türkiye Tarımında Yeniden Yapılanma.....	77
2.2.1 Türkiye Tarımında Kuralsızlaştırma Dönemi (1980-1994).....	78
2.2.2 Yeniden Kuralların Oluşturulduğu Dönem: 1995 -	81
2.2.3 1980'den 2000'li Yıllara Tarım: Genel Değerlendirme.....	88
2.3 Türkiye'de Sözleşmeli Çiftçilik ve Sözleşmeli Sanayi Tipi Domates Üretimi.....	95
2.3.1 Türkiye'de Sözleşmeli Çiftçiliğin Tarihsel Gelişimi.....	95
2.3.2 Sözleşmeli Çiftçiliğin Yaygınlaşmasına Yönelik Politikalar.....	97
2.3.3 Türkiye'de Salça Sanayi ve Sözleşmeli Sanayi Tipi Domates Üretimi..	108

3. BÖLÜM SULTANIYE’DE BİR ALAN ARAŞTIRMASI

3.1. Alan Araştırmasının Amacı ve Yöntemi.....	116
3.1.1. Alan Araştırmasının Amacı.....	116
3.1.2. Alan Araştırmasının Yöntemi.....	118
3.1.2.1.Araştırma Evreninin Belirlenmesi: Sanayi Tipi Domates Üretiminde Öncü Bir Köy: Sultaniye Köyü.....	119
3.1.2.2.Örneklem Seçimi ve Örneklem Planının Oluşturulması.....	126
3.1.2.3.Saha Araştırmasının Yapılması.....	129
3.2. Sultaniye’de Sözleşmeli Üreticilerin Demografik Özellikleri.....	
3.2.1. Sözleşmeli Üreticilerin Doğum Yerleri ve Ortalama Hanehalkı Büyüklükleri.....	131
3.2.2. Sözleşmeli Üreticilerin Baba Meslekleri ve Yaşları.....	132
3.2.3. Sözleşmeli Üreticilerin Öğrenim Durumu.....	133
3.3. Sultaniye Köyünde Üretim Araçları Varlığı.....	134
3.3.1. Sultaniye Köyünde Toprak Mülkiyeti ve Toprak Tasarruf Biçimleri....	134
3.3.2. Sultaniye Köyünde Çalışma Araçları.....	138
3.3.3. Sözleşmeli Üreticilerin Hanelerindeki Emek gücü.....	143
3.4. Sultaniye Köyünde Sözleşmeli Üretim Süreci.....	147
3.4.1. Sözleşmeli Üretim: Firma Boyutu.....	147
3.4.1.1.Firmaların Sözleşmeli Üretim Organizasyonu.....	147
3.4.1.2.Firmalar İçin Sözleşmeli Üretimin Anlamı: “Kontrollü Salça Üretimi”.....	152
3.4.1.3.Firmaların Denetim Mekanizmaları.....	154
3.4.2. Sözleşmeli Üretim: Üretici Boyutu.....	164
3.4.2.1.Sözleşmeli üretim: Seçenek mi? Mecburiyet mi?.....	165
3.4.2.2.Emek Süreci.....	171
3.4.2.2.1 Hane halkının işbölümü.....	173
3.4.2.2.2 Yabancı emek kullanımı.....	177
3.4.2.3.Sözleşmeli Üreticilerin Firmalar ile İlişkileri ve Sözleşmeli Üretime Bakışı.....	182
3.5. Sultaniye Köyünde Yeniden Üretim ve Farklılaşma.....	192
3.5.1. Sultaniye’de Sözleşmeli Üreticilerin Birikim Olanakları.....	192
3.5.2. Sultaniye’de Sözleşmeli Üreticilerin Borçlanma Mekanizmaları.....	195
3.5.3. Sözleşmeli Üreticilerin Geleceğe Dönük Beklentileri.....	201
3.5.4. Sultaniye Köyünde Farklılaşma: Köylü mü? Kapitalist Çiftçi mi? Kendi Toprağında Çalışan İşçiler mi?.....	203
SONUÇ	214
EKLER	221
KAYNAKÇA	257

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1: Hammadde Tedarik Yollarının Avantaj ve Dezavantajları	43
Tablo 2: İstihdamın Sektörel Yapısı 1980-2008	88
Tablo 3: Tarımsal İstihdamın İşteki Duruma Göre Dağılımı 1991-2007	89
Tablo 4: Kır ve Kent Nüfusu 1970-2008	90
Tablo 5: Sektörlerin GSMH içindeki Payları	91
Tablo 6: Tarım Sektörünün GSYH Gelişme Hızı (1999-2007)	92
Tablo 7: Tarım Alanları ve Hayvancılık 1988-2007	93
Tablo 8: Tarımsal Dış Ticaret (1999-2008)	94
Tablo 9: Tarım Master Planlarında Sözleşmeli Üretime Yönelik Projeler	106
Tablo 10: Türkiye’de Domates ve Sanayi Tipi Domates Üretimi 1980-2007	109
Tablo 11: İllere Göre Domates Salçası Sektöründe Kayıtlı Üreticiler ve Kapasite Miktarları	111
Tablo 12: Türkiye’de Domates Salçası Üretimi ve İhracatı 1980-2007	112
Tablo 13: Dünya Salça İhracatında Önde Gelen Ülkelerin İhracat Miktarları	114
Tablo 14: Dünya Salça İhracatında Önde Gelen Ülkelerin İhracat Değerleri	115
Tablo 15: Karacabey Ova Köyleri Tarım Arazileri , Domates Ekimi ve Traktör Kullanımı	120
Tablo 16: Sultaniye Köyü Arazi Kullanım Şekli	122
Tablo 17: Sultaniye Köyü Çevresinde Bulunan Salça Fabrikalarının Sözleşmeli Domates Ekimi	123
Tablo 18: Sultaniye’de Hayvan Varlığı ve Hayvansal Üretim	124
Tablo 19: Sultaniyede Tarımsal Alet ve Ekipman Varlığı	125
Tablo 20: Sultaniye Köyünün 400 Hanesinin Yerleşim Olmayan Konutları	126
Tablo 21: Toprak Büyüklüğüne Göre Gruplama ve Örneklem Planı	128
Tablo 22: Sözleşmeli Üreticilerin Hanehalkı Büyüklüğü	131

Tablo 23:	Sözleşmeli Üreticilerin Yaşları	132
Tablo 24:	Sözleşmeli Üreticilerin Baba Meslekleri	133
Tablo 25:	Sözleşmeli Üreticilerin Öğrenim Durumu	133
Tablo 26:	Sultaniye’de Toprak Büyüklüğüne Göre Sahip Olunan Toprakların Dağılımı	134
Tablo 27:	Sultaniye’de Toprak Tasarruf Biçimi	135
Tablo 28:	Kiralanan Toprakların Büyüklüğü	136
Tablo 29:	Tapulu Toprakların Büyüklüğüne Göre Toprak Kiralama Nedeni	137
Tablo 30:	Sultaniye’de Toprak Büyüklüğüne Göre Hayvan Varlığının Dağılımı	138
Tablo 31:	Sultaniye Köyünde Traktör Varlığı	139
Tablo 32:	Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Traktör Sahipliği	140
Tablo 33:	Sultaniye’de Sözleşmeli Üreticilerin Sahip Olduğu Römork sayısı	140
Tablo 34:	Üreticilerin Sahip Olduğu Traktör ve Römork Sayısı Karşılaştırması	141
Tablo 35:	Sultaniye’de Sözleşmeli Üreticilerin Lazer Sahipliği	142
Tablo 36:	Sözleşmeli Üreticilerin Hanelerindeki Toplam Emek Gücü	143
Tablo 37:	Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Hane Reisinin Emek Gücü	144
Tablo 38:	Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Hane Reisi Dışındaki Erkek	145
Tablo 39:	Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Kadın Emeğinin Kullanım Biçimleri	146
Tablo 40:	Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Toplam Çocuk İşgücü	146
Tablo 41:	Sözleşmeli Üretim Yapılan Ürünler	165
Tablo 42:	Sözleşmeli Üreticilerin Sözleşmeli Üretime Bugün Devam Etme Nedenleri	166
Tablo 43:	Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Sözleşmeli Üretime Devam Etme Sebebi	167
Tablo 44:	Domates Ekilen Alanın Toplam Toprak İçindeki Oranı	168

Tablo 45:	Toplam Domates Ekimi içinde Açığa Domates Ekimi	170
Tablo 46:	Toplam Toprak Büyüklüğü ile Toplam Domates Ekimi içinde Açık Domates Ekiminin Karşılaştırılması	171
Tablo 47:	Hane Reisinin Yaptığı İş	173
Tablo 48:	Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Hane Reisinin Yaptığı İş	175
Tablo 49:	Ücretli İşçi Çalıştıran Haneler	178
Tablo 50:	Sözleşmeli Üreticilerin Çalıştırdığı Mevsimlik İşçi Sayısı	179
Tablo 51:	Hanehalkı Tarım İşletmelerinde 2007 Yılında En Fazla Mevsimlik Tarım İşçisi Çalıştırılan Ürün Ve Faaliyetlere Göre Ödenen Ortalama Günlük Ücretler	180
Tablo 52:	Mevsimlik ve Sürekli İşçilerin Ortalama Ücretleri	180
Tablo 53:	Sözleşmeli Üreticilerin Çalıştırdığı Geçici İşçi Sayısı	181
Tablo 54:	Sözleşmeli Üreticilerin Çalıştırdığı Sürekli İşçi Sayısı	181
Tablo 55:	Toplam Toprak Büyüklüğüne Göre Ücretli İşçi Tipi	182
Tablo 56:	Sözleşmeli Üreticilerin Sözleşme Yaptığı Firmalar	183
Tablo 57:	Sözleşmelerin Okunma Durumu	184
Tablo 58:	Sözleşmeli Üreticilerin Sözleşme Şartları İle İlgili Düşünceleri	185
Tablo 59:	Anlaşmazlıkların Çözümü	186
Tablo 60:	Sözleşmeli Üreticilere Göre Sözleşmeli Üretim ile İlgili En Önemli Sorunlar	189
Tablo 61:	Sözleşmeli Üreticilikten Beklenen Fayda	189
Tablo 62:	Sözleşmeli Üretimden Elde Edilen Gelirden Memnuniyet	190
Tablo 63:	Sözleşmeli Üreticilerin Sözleşmeli Üretimden Çekilme Konusundaki Düşünceleri	190
Tablo 64:	Sözleşmeli Üreticilerin Birikim Sağlama Olanaklarının Sahip Oldukları Toprak Büyüklüğüne Göre Dağılımı	193
Tablo 65:	Sözleşmeli Üreticilerin Birikimlerini Değerlendirme Biçimleri	193

Tablo 66: Sözleşmeli Üreticilerin Sahip Oldukları Toprak Büyüklüğüne Göre Yeni Toprak Alımı	194
Tablo 67: Sözleşmeli Üreticilerin Borçlu Oldukları Yerler	195
Tablo 68: Toprak Satış Nedeni	197
Tablo 69: Sözleşmeli Üreticilerin Sahip Oldukları Toprak Büyüklüğüne Göre Toprak Satışının Dağılımı	199
Tablo 70: Sözleşmeli Üreticilerin Tarım Sektörünün Geleceğine Yönelik Düşünceleri	201
Tablo 71: Sözleşmeli Üreticilerin Gelecek ile İlgili Beklentileri	202
Tablo 72: Sözleşmeli Üreticilerin Çocuklarının Üreticiliğe Devam Edip Etmemesine Yönelik Düşünceleri	203
Tablo 73: Milli Piyangodan Bir Trilyon Çıksa Ne Yapardınız Sorusuna Verilen Cevapların Dağılımı	203
Tablo 74: Sultaniyedeki Farklılaşmanın Tanımlanması İçin Çerçeve	209

ŞEKİL LİSTESİ

	Sayfa No.
Şekil 1: Tarımsal İşletmelerin Hammadde Tedarik Yolları	43
Şekil 2: Sözleşmeli Üretim Sürecinde Hanehalkının Organizasyonu	62
Şekil 3: İllere Göre Salça Sanayinin Dağılımı	110
Şekil 4: Karacabey Ovası ve Ova Köyleri	119
Şekil 5: Sultaniye’de Sözleşmeli Üretim Süreci	149
Şekil 6: Firmaların Sözleşmeli Üretim Organizasyonu	150

KISALTMALAR

<i>AB</i>	Avrupa Birliği
<i>ABD</i>	Amerika Birleşik Devletleri
<i>ACIAR</i>	Australian Center for International Agriculture Research (Avustralya Uluslar arası Tarım Araştırma Merkezi)
<i>ARIP</i>	Agricultural Reform Implementation Project (Tarım Reformu Uygulama Projesi)
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>BM</i>	Birleşmiş Milletler
<i>BYKP</i>	Beş Yıllık Kalkınma Planı
<i>ÇAYKUR</i>	Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>ÇKS</i>	Çiftçi Kayıt Sistemi
<i>DB</i>	Dünya Bankası
<i>DGD</i>	Doğrudan Gelir Desteği
<i>DİE</i>	Devlet İstatistik Enstitüsü
<i>DPT</i>	Devlet Planlama Teşkilatı
<i>drl.</i>	Derleyen
<i>DTÖ</i>	Dünya Ticaret Örgütü
<i>EBK</i>	Et ve Balık Kurumu
<i>ed.</i>	Editör
<i>FAO</i>	Food and Agriculture Organisation (Dünya Gıda ve Tarım Örgütü)
<i>GAP</i>	Güney Doğı Anadolu Projesi
<i>GATT</i>	The General Agreement on Tariffs And Trade (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması)
<i>GSMH</i>	Gayri Safi Milli Hasıla

<i>GSYH</i>	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
<i>GTİP</i>	Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu
<i>GTS</i>	Genel Tarım Sayımı
<i>HİA</i>	Hane Halkı İşgücü Anketleri
<i>IFC</i>	International Finance Corporation (Uluslararası Finans Korporasyonu)
<i>IMF</i>	International Money Found (Uluslar arası Para Fonu)
<i>İGEME</i>	İhracatı Geliştirme Merkezi
<i>KİT</i>	Kamu İktisadi Teşebbüsü
<i>NATO</i>	North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü)
<i>ORÜS</i>	Orman Ürünleri Sanayi
<i>OTP</i>	Ortak Tarım Politikası
<i>PANKOBİRLİK</i>	Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifleri Birliği
<i>s.</i>	Sayfa
<i>SEK</i>	Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu
<i>SİİD</i>	Salça İhracatçıları ve İthalatçıları Birliği
<i>SSCB</i>	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
<i>TBMM</i>	Türkiye Büyük Millet Meclisi
<i>TİGEM</i>	Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
<i>TKV</i>	Türkiye Klakınma Vakfı
<i>TMMOB</i>	Türkiye Mimarlar ve Mühendisler Odası
<i>TMO</i>	Toprak Mahsulleri Ofisi
<i>TOBB</i>	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
<i>TSKB</i>	Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri
<i>TŞFAŞ</i>	Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş

<i>TÜİK</i>	Türkiye İstatistik Kurumu
<i>TÜGSAŞ</i>	Türkiye Gübre Sanayi A.Ş
<i>TÜSİAD</i>	Türkiye Sanayicileri ve İş Adamları Derneği
<i>TZDK</i>	Türkiye Zirai Dağıtım Kurumu
<i>TZOB</i>	Türkiye Ziraat Odaları Birliği
<i>UP</i>	Ulusal Program
<i>USAID</i>	The United States Agency for International Development (Amerikan Uluslararası Kalkınma Ajansı)
<i>USDA</i>	United States Department of Agriculture (Amerikan Tarım Bakanlığı)
<i>YEMSAN</i>	Yem Sanayi A.Ş

GİRİŞ

Sosyal bilimler alanında 1960'lı ve 1970'li yıllar, kapitalist gelişmenin tarım kesiminde ne gibi sonuçlar doğuracağını, kırsal alandaki yapının ve köylülüğün nasıl bir dönüşüm içerisine gireceği yönünde tartışmaları kapsayan, “tarım ve köylülük sorunu” analizlerinin yoğunlaştığı bir dönemi işaret etmektedir. Bu dönemde Türkiye’de de sosyal bilimler alanında “tarım sorunu” üzerine odaklanan eleştirel çalışmalarda önemli bir artış görülmektedir. Bu araştırmaların önemli bir kısmı saha araştırmalarını içermektedir. Öte yandan 1980 sonrasında tarım sorunu sosyal bilimler alanında çok daha az çalışmaya konu olmuştur. Özellikle bu alandaki saha araştırmalarında önemli bir düşüş yaşanmıştır.¹ Oysa 1980 sonrasında Türkiye tarımında önemli değişimler ve dönüşümler gerçekleşmektedir. Örneğin 2000 yılından bugüne kadar tarımsal istihdam da yaklaşık 3 milyonluk bir kopuş gerçekleşmiş, toplam istihdam içerisinde tarımın aldığı pay 1980’den bugüne yaklaşık %30 gerilemiştir. Tarımda yaşanan çarpıcı gelişmeleri yansıtmak için istatistiksel verileri çoğaltmak mümkün ancak tarım kesiminde yaşanan pratikleri ve sosyal gerçekliği bir takım rakamlar üzerinden anlama çabası yetersiz kalacaktır. Bu çalışma da son dönemde Türkiye tarımında yaşanan dönüşümleri anlama ve açığa çıkarma çabası ile ortaya çıkmış ve şekillenmiştir.

Türkiye tarımında yaşanan dönüşümler iç dinamiklerin olduğu kadar dış dinamiklerin ve Türkiye koşullarında bunların karşılıklı etkileşiminin bir sonucudur. Dolayısıyla tarımdaki dönüşümü incelemek aynı zamanda Türkiye’nin kapitalist gelişim sürecini de değerlendirmesi ile beraber yürüyen bir çaba olacaktır. Çalışma kapitalizmin tarımdaki var olan yapıyı ve sosyal ilişkileri farklı yollarla dönüştürebileceği ve hakimiyeti altına alabileceği² düşüncesi ile yola çıkmaktadır. Çalışmanın temel odak noktası olan sözleşmeli çiftçilik olgusu da bu yollardan birisi olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda tezin temel amacı Türkiye tarımındaki yapısal dönüşümü sözleşmeli çiftçilik özelinde incelemek ve sözleşmeli çiftçiliğin tarımsal yapıya etkilerini açığa çıkarmak olacaktır.

¹ Nükhet Sirman, “Sosyal Bilimlerde Gelişmecilik ve Köy Çalışmaları”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:88, 2001, s.252. ; Oya Köymen, **Kapitalizm ve Köylülük Ağalar, Üretenler, Patronlar**, İstanbul: Yordam Yay., 2008, s.164-165.

² Alain de Janvry, **The Agrarian Question and Reformism in Latin America**, Londra: The Johns Hopkins University Pres, 1981, s.106.

Sözleşmeli çiftçilik, firmalar ve üreticiler arasında belli bir ürünün ekimi, dikimi ve hasatını kapsayan, üreticinin üretimi gerçekleştirme yükümlülüğü karşısında firmanın da ürünü belli koşullarda satın almayı taahhüt ettiği bir üretim ve pazarlama şekli olarak ifade edilmektedir.³ Bu modelde sözleşmeyle belirlenen süreler içerisinde üreticiler tarafından toprak, işgücü ve üretim araçları sağlanmakta, firma ise tohum, gübre gibi üretim girdilerinin yanında teknoloji, kalite kontrol gibi araçlarla üretim sürecini denetlemektedir.⁴

Sözleşmeli çiftçilik uygulamasına tarihsel olarak baktığımızda yeni bir uygulama olmadığını görmekteyiz. ABD’de bu uygulama 20.yüzyılın başlarında görünürken, Japonya’nın yönetimi altındaki Tayvan’da şeker üretiminde 1885’li yıllardan itibaren görünmektedir. Son 25 yıllık süreçte ise sözleşmeli çiftçilik dünya ölçeğinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Batı Avrupa ve ABD’nin yanı sıra Asya, Latin Amerika, Afrikada da son yıllarda sözleşmeli çiftçilik uygulamalarının artmış olduğu gözlemlenmektedir. Dünyadaki örnekleri gibi sözleşmeli çiftçilik Türkiye’de de yeni bir uygulama değildir. Türkiye’deki sözleşmeli üretimin ilk örnekleri devletin kontrolü altında gerçekleşmiştir. 1960’lı yıllarda tohum üretiminde Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü’nün tohum üretiminde ve Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’nin şeker pancarı üretiminde sözleşmeli çiftçiliğin uygulandığı görülmektedir. Özel sektörde 1970’li yıllarla birlikte uygulanmaya başlayan sözleşmeli çiftçiliğin özel sektörde ilk görüldüğü ve yaygınlaştığı alan ise sanayi tipi domates üretimidir.

Çalışma boyunca yanıtlarını arayacağımız sorular şunlar olacaktır: Türkiye’de sözleşmeli çiftçiliğin son yirmi yılda hızla yaygınlaşması hangi dinamiklerle ilişkilendirilebilir? Sözleşmeli çiftçilik bir tarafta ürettiren (üretken/ticari sermaye) diğer tarafta üretimi gerçekleştiren (tarım üreticileri) aktörleri içermektedir. Bu aktörler

³ Michael Watts, “Life under Contract: Contract Farming, Agrarian Restructuring and Flexible Accumulation”. Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). **Living under Contract** içinde. London: The University of Wisconsin Press, 1994, s. 22, 1994. ; Erkan Rehber, “Vertical Integration in Agriculture and Contract Farming”, **A Joint USDA Land Grant University Research Project**, Working Paper 46, USA: Food Marketing Policy Center, University of Connecticut, 1998, s.5. ; David Runsten, ve Nigel Key. “Contract Farming in Developing Countries: Theoretical Aspects and Analysis of Some Mexican Cases”. **Oficina Regional Para America Latina Y El Caribe**. September 1996, s.4.

⁴ Gina Porter, ve Kevin Phillips-Howard, “Farmers, Labourers and The Company: Exploring Relationships On a Transkei Contract Farming Scheme”. **Journal of Development Studies**. Vol. 32, No.1, 1995, s.56.

arasındaki ilişki nasıl tanımlanabilir? Sözleşmeli çiftçilik kırsal alandaki hane halklarının üretim ve yeniden üretim koşullarında bir değişime yol açmakta mıdır? Sözleşmeli çiftçilik kırsal alanda farklılaşmayı hızlandırıcı bir etki yaratmakta mıdır?

Sorulara kuramsal bilgilerle ve yapılan saha araştırmasında ulaşılan bilgilerle cevap aranmıştır. Elbette yaptığımız saha araştırmasına dayanarak makro düzeyde genellemelere ulaşmak çok doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Ancak sosyal bilimlerde tarımsal alandaki araştırmalara ilginin azaldığı bu dönemde, sözleşmeli çiftçilik özelinde Türkiye tarımında yaşanan dönüşümü anlama çabamızın makro çalışmalara da faydalı olabileceğine inanıyoruz.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün ilk kısmında tarım sorunu ve tarımda kapitalist dönüşüm tartışmaları ele alınmıştır. Bu tartışmalar hem erken dönem “klasik” tartışmaları hem de 1960’lı yıllarla birlikte tarım sorununun daha çok geç kapitalistleşen ülkelere kaymasıyla, azgelişmişlik yazını çevresinde gelişen çağdaş tartışmaları kapsamaktadır. Tarım sorunu tartışmaları elbette çalışmamızın sınırlarına sığdırılamayacak ölçüde geniş bir literatüre sahiptir. Bizim amacımız ise çalışmamızın ana konusu olan sözleşmeli çiftçilik olgusunu anlayabilmek için gerekli altyapıyı oluşturabilecek bu tartışmaların genel bir özetini ortaya koymaktır. Bu bölümde ayrıca bütünsel bir bakışla 1970’lerden sonra kapitalizmin yeniden yapılanması sürecinin tarımsal alana etkilerinin nasıl bir gelişim izlediği ve bu sürecin sözleşmeli çiftçiliğin gelişim seyrindeki önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümün son kısmında sözleşmeli çiftçilik olgusunun kavramsal olarak neyi ifade ettiği ele alındıktan sonra, dünya ölçeğinde ortaya çıkış nedenleri ve yayılma süreci değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sözleşmeli çiftçilik ile ilgili kuramsal yaklaşımların ve tartışmaların temel noktaları aktarılmaya çalışılmış, ayrıca bu yaklaşımların genel bir değerlendirilmesi yapılarak çalışmada tercih edilen yaklaşım ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çaba çerçevesinde çalışmanın saha araştırmasının yol haritası yansıtılmak istenmiştir.

“Türkiye’de Tarımsal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik” başlığını taşıyan çalışmanın ikinci bölümünde öncelikle Türkiye’nin tarım yapısıyla ilgili genel bir

değerlendirme 1980 öncesi ve 1980 sonrası şeklinde bir dönemlendirme çerçevesinde yapılmaya çalışılmıştır. Daha sonra Türkiye’de sözleşmeli çiftçiliğin ortaya çıkışı ve süreç içinde gelişimi incelenmektedir. Tarımsal politikalarda yaşanan değişim/dönüşümün sözleşmeli çiftçilik özelinde tartışıldığı bu kısımda gerek Kalkınma Planları’nda gerekse Ulusal Programlar’da sözleşmeli çiftçilik olgusuna bakış ve tarımsal politikalarındaki yeri tartışılacaktır. Bu bölümün son kısmında saha araştırmasına kaynaklık etmesi bağlamında Türkiye’de sanayi tipi domates üretimi ve salça sektörü hakkında değerlendirmeler yansıtılacaktır.

Çalışma, Bursa’nın Karacabey ilçesine bağlı Sultaniye Köyünde yaptığımız alan araştırması ile sonlanmaktadır. Saha araştırmamızı Sultaniye’de gerçekleştirmemizin sebepleri, sözleşmeli çiftçiliğin en fazla görüldüğü ürünlerden birisi olan sanayi tipi domates üretiminin Karacabey ovasında yoğunlaşması, Karacabey ilçesinde sözleşmeli sanayi tipi domates üretiminin en yoğun yapıldığı köy olması, köyün içinde bir, çevresinde altı adet sanayi tipi domatesi hammadde olarak kullanan ve sözleşmeli üretim yaptıran salça fabrikasının olması olarak sıralanabilir.

Saha araştırması üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada sanayi tipi domatesin yoğun olarak üretildiği Bursa’nın Karacabey ilçesine bağlı Sultaniye Köyü araştırma evreni olarak belirlenmiştir. İkinci aşamayı oluşturan örneklem seçimi ve planı temsiliyet konusunda sıkıntı yaşanmaması için bazı ön çalışmalar gerektirmiştir. Öncelikle Sultaniye Köyü’ndeki toprak dağılımı ortaya çıkarılmış ve bu veriler dikkate alınarak toprak büyüklüğü kategorileri oluşturulmuştur. Örneklem seçimi ve planı köydeki hanelerin bu kategorilere dağılımına uygun olarak oluşturulmuştur. Son aşama olan saha araştırmasının tamamlanarak önce sözleşmeli üreticilerin genel özellikleri yansıtılmış daha sonra sözleşmeli sanayi tipi domates üretim süreci hem firma hem de üretici boyutlarıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın temel sorularından biri olan sözleşmeli çiftçiliğin farklılaşmaya yol açıp açmadığı ya da hızlandırıp hızlandırmadığına yönelik çözümlemeyi yapabilmek için ampirik ölçüt ve göstergeler oluşturularak Sultaniye’deki sözleşmeli çiftçilerde farklılaşmanın olup olmadığı sorusuna yanıt aranmıştır.

Çalışmanın sonuç bölümünde ise çalışmada varılan sonuçlar verilmekte, sözleşmeli çiftçiliğin gelişim dinamikleri, Türkiye'nin tarımsal yapısındaki dönüşüm çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yapılan alan araştırması kapsamında sözleşmeli üreticilerin gelişim dinamikleri farklılaşmanın boyutlarıyla birlikte ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. BÖLÜM

KAPİTALİZM ve TARIM

1.1. TARIM SORUNU ve TARIMDA KAPİTALİST DÖNÜŞÜM TARTIŞMALARI

Tarım sorunu, -“kapitalist bir dünya sistemi veya kapitalizmin egemen olduğu bir toplumsal kuruluş içinde,- tarım kesiminde kapitalizm öncesi üretim ilişkileri ve işletme biçimlerinin özellikle küçük üreticiliğin varlığı, süregelmesi, direnmesi, işlevleri ve kapitalizm ile bütünleşmesinin nasıl açıklanacağına” odaklanmaktadır. Kapitalizmin tarıma girişi, tarımda kapitalist dönüşüm ile ilgili bu konular 19. yy sonları ve 20. yüzyılın başlarında daha çok Marksistler arasında geniş tartışmalara yol açmıştır.⁵ Bu tartışmalar geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalizmin tarıma girmesiyle 1970’li yıllarda yeniden gündeme gelmiş, farklı tartışmalara ve yorumlara yol açmıştır. Yeni çalışmalar ve veriler çerçevesinde eski kuramların eksik yönleri kapatılmaya çalışılmış, kimi zaman Marksizm yeni bilgilerle güncellenmiş kimi zaman ise klasik Marksizm’den uzaklaşılarak ve onunla çatışan bazı sonuçlara ulaşılmıştır.⁶

Tarım sorunu üzerinden yürütülen tartışmaların 1960 ve 1970’li yıllardaki gelişme (ve azgelişme) yazınında sürdürülen “gelişme sorunu” tartışmaları ekseninden ayrı tutulması düşünülemez. Ancak gelişme yazınında yer alan bu tartışmalara çalışmamızın sınırlandırılması gereği “tarım sorunu” ve “kapitalizmin tarıma girişi” konuları dahilinde değinilecektir. Bu anlamda temel amacımız “tarım sorunu ve tartışmaları” çerçevesinde genel bir özet verilmesi olacaktır.

Çağdaş Marksist tarım tartışmaları köylülüğün kimliği, kapitalist üretim tarzının hakim olduğu bir toplumsal formasyondaki yeri ve dönüşümü gibi sorunlarla ilgilenmektedir.⁷ Bu bölümde önce tarım tartışmalarının başlangıç noktasını oluşturan 20. yüzyılın başlarında özellikle Rusya ve Almanya’daki tarımda kapitalist gelişmenin

⁵ Korkut Boratav, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, İstanbul: Birikim Yay., 1981, s.106.

⁶ Zülküf Aydın, **“Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler”**, 11. Tez Kitap Dizisi: 3, İstanbul: Uluslararası Yay., 1986, s.134.

⁷ David Goodman ve Michael Redclift, **From Peasant to Proleterian**, Newyork: St Martin’s Press, 1982, s.1.

sonuçlarının tartışıldığı Vladimir I. Lenin, Karl Kautsky ve Alexander V. Chayanov arasındaki klasik tartışma ve bu klasik tartışmanın temelleri olan klasik Marksist görüş aktarılacak, bu tartışmaların eşliğinde 1960 ve 70’li yıllarda yeniden canlanan çağdaş tarım tartışmalarının bir özeti verilmeye çalışılacaktır.

1.1.1. Klasik Marksist Görüş: Köylülüğün Tasfiyesi

Karl Marx’ın köylülüğü karakterize etmesi üç düzeyde ele alınabilir.⁸ İlk olarak, köylülerin hem bir sınıf hem de sınıf olmayan karakteri üzerinde durmak gerekmektedir. Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i adlı çalışmasında Marx köylüleri “üyelerin hepsi aynı koşullar içinde yaşayan ama birbiriyle gerçek ilişkilerle birleşmemiş muazzam bir kitle” olarak tanımlamaktadır. Marx’a göre bu muazzam kitleyi oluşturan milyonlarca köylü ailesi, onları birbirinden ayıran, yaşam biçimlerini, çıkarlarını ve kültürlerini toplumun diğer sınıflarinkilerle karşı karşıya getiren ekonomik şartlar içinde yaşamlarını sürdürdükleri ölçüde, bir sınıf meydana getirmektedirler. Ancak, köylüler arasında sadece yaşadıkları yerden kaynaklanan bir bağ olduğundan dolayı ve çıkarlarının benzeşmesi, onlar arasında hiçbir ortaklık, hiçbir ulusal bağ, hiçbir siyasal örgütlenme yaratmadığı ölçüde de bir sınıf meydana getirmemektedirler.⁹

Marx’ın analizindeki ikinci nokta, kapitalist bir toplumda köylülüğün aynı anda burjuva ve/veya proleter karakteri nedeniyle sınıf ilişkilerinde çelişkili bir yer teşkil etmesidir. Bu açılım köylülüğün sınıf ve sınıf olmayan karakterini açıklamamıza yardım etmektedir. Bazı köylüler daha fazla burjuva karakterini yansıtırken, diğerleri daha fazla proleter karakterdedir.¹⁰

“Kendi üretim araçlarıyla çalışan bu üreticilerin, yalnızca kendi emek güçlerini yeniden-üretmekle kalmayıp bir artı-değer yaratıyor olmaları olasıdır; konumları, onların kendi artı-değerlerini ya da (bir bölümü, vergi vb. ile onlardan alındığı için) artı-değerlerinin bir bölümünü kendilerinin sahiplenmelerine olanak verir. ... Bağımsız köylü (ve zanaatçı) iki kişiye bölünmüştür. Üretim araçlarının sahibi olarak

⁸ de Janvry, s.96.

⁹ Karl Marx, **Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i**, Ankara: Sol Yayınları, 1976, s.132.

¹⁰ de Janvry, s.97.

kapitalisttir; emekçi olarak ise kendisinin ücretli işçisidir. Bu nedenle, kapitalist olarak kendisine ücret öder ve sermayesinden kâr elde eder; yani ücretli işçi olarak kendini sömürür ve artı-değeri, emekçinin sermayeye borçlu olduğu haracı, kendine öder.”¹¹

Marx’ın köylülüğe ilişkin düşüncelerini özetleyebileceğimiz son nokta ise Marx’ın köylülüğü feodalizmin çözülmesinin bir sonucu ve geniş ölçekli kapitalist tarımın gelişmesi ile birlikte çözülecek bir geçiş formu olarak görmesidir. Köylü tarımının geri kalmış doğası köylüleri kaçınılmaz olarak sefaletle sürükleyecek ve sonuçta köylülük kendiliğinden çözülüp yok olacaktır.¹²

Marx’ın köylülüğün çözülüşüne yönelik öngörüsü, kapitalizmin dinamik büyümesi ile biçim itibariyle pre-kapitalist niteliğe sahip toprak mülkiyeti sistemi arasındaki çelişki ile ilişkilidir. Kapitalizm ile birlikte köylüler üzerindeki baskının niteliği de değişmiştir. Feodal ödentilerin yerini vergiler ve artan parasal kiralara almıştır. Köylüler pazara uyum sağlayamadığı için ve pazar da köylülüğün devam etmesine ihtiyaç duymadığı için sonuçta köylülük tasfiye olacaktır.¹³

Marx’ın dönüşüm teorisinin önemli bir yeniden formüle edilişi de Kautsky tarafından “Tarım Sorunu” adlı kitabında gerçekleştirilmiştir.¹⁴ Kautsky özellikle tarımdaki kapitalist gelişme üzerinde durmuş, Marx’ın tarımdaki kapitalist yoğunlaşma analizine aykırı görünen köylü işletmelerindeki artışı açıklamaya odaklanmıştır.¹⁵ Ancak Kautsky’e göre bu durum genel eğilimi değiştirmemektedir.¹⁶

Kautsky’e göre, tarımın geçirdiği dönüşümü anlamak için tarımı toplumsal üretimin mekanizmalarının bütününden ayırmamak gerekir. Yani tarım ve sanayi uzlaşmaz iki unsur değildir. Tek bir sürecin unsurları olarak ele alınmalıdır. Kautsky “Tarım Sorunu”nda, küçük köylü işletmelerinin sayıca çoğaldığı ve yaşamlarını devam

¹¹ Karl Marx, **Artı-Değer Teorileri**, C.1, Sol Yay., Kasım 1998, s.381-382.

¹² de Janvry, s.97.

¹³ Goodman ve Redclift, s. 3-4.

¹⁴ Karl Kautsky, **The Agrarian Question**, Vol I&II, London: Zwan Publications, 1988. Kautsky’nin çalışmasının detaylı bir analizi için bkz. Jarius Banaji, “Summary of Selected Parts of Kautsky’s The Agrarian Question”, Harold Wolpe (ed.), **The Articulation of Modes of Production** içinde, London: Routledge, 1980.

¹⁵ Goodman ve Redclift, s. 9.

¹⁶ Aydın, s.136.

ettirdiğini ileri sürerken bunun tarımın yapısından kaynaklandığını ileri sürmektedir. İklim ve diğer koşullara bağlı olmaya ek olarak tarımın kendine özgülüğü bir üretim faktörü olan toprağın nitelikleriyle de ilgilidir. Toprağın miktarını çoğaltmak mümkün değildir. Toprağın diğer bir özelliği ise kalitesinin farklılık göstermesidir. Toprağın bu niteliği mutlak ve farklılık rantını doğurmaktadır. Farklılık rantı tarımda üretim fiyatlarında artışa sebep olurken, mutlak toprak rantı da kapitalistlerin aleyhine olarak toprak sahiplerinin karının artmasına yol açmaktadır. Toprağın bu nitelikleri tarımda kapitalizmin sanayidekinden farklı bir biçimde gelişmesine yol açmaktadır.¹⁷ Sermayenin aksine, tarımın başlıca üretim faktörü olan toprak yeniden üretilemez. Bu nedenle kapitalizm mevcut mülkiyet ilişkilerini koruyarak tarıma girebilmektedir.¹⁸

Kautsky, küçük işletmelerin daha verimli olduklarından dolayı hayatta kaldıkları görüşünü reddetmekte, hayatta kalmalarının geniş kapitalist çiftlikler ile rekabeti bırakmalarına dayandığını ileri sürmektedir. Büyük çiftliklerle aynı metaları satmak bir yana küçük üreticiler genellikle bu metaların alıcısı konumundadırlar. Kautsky'e göre büyük işletmelerin ihtiyaç duyduğu ve kendilerinde bol miktarda olan bir meta varsa da bu onların emekleridir.¹⁹

Tarımda proleterleşme süreci Kautsky'e göre sanayiden farklı biçimde olmaktadır. Bu süreç köylülerin hemen topraktan ve diğer üretim araçlarından tamamen kopmalarını gerektirmemektedir. Köylülüğün proleterleşmesi genellikle köylü hanesinin yeterince toprağa sahip olmaması ve dolayısıyla emeğini satmaya mecbur kalması şeklinde gerçekleşmektedir.²⁰ Küçük köylüler, büyük çiftliklere emeklerini satmakta ancak mülkiyetten tümüyle hemen kopmamaktadır. Tarımın sanayileşmesi küçük işletme sahibini tümüyle yok etmez, onu sermayenin monopsonistik (alıcı tekeli) gücüne bağımlı hale getirerek, sanayi sermayesinin toprağa bağlı kölesi durumuna getirmektedir. Sonuçta sanayi ve modern tarımın sunduğu gelir seviyesine ulaşma

¹⁷ Kautsky, ss.15-19 ve 76-77.

¹⁸ Goodman ve Redclift, s. 9.

¹⁹ Kautsky, s.166.

²⁰ Kautsky, s.172-173.

kapasitesi olmayan köylü tarımı, köylülerin kendilerinin tarımı terk etmesi sonucu küçülecektir.²¹

Marx gibi köylülüğün sonuçta yokolacağı düşüncesi Kautsky tarafından ana eğilimi belirtmek için kullanılmasına karşın, Kautsky'nin “Tarım Sorunu” adlı yapıtı Marx'ın analizine önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle dönüşümün gecikmesinin nedenlerini ortaya koymasında ve sermayenin tarımdaki rolüne yönelik analizlerinde bu katkılar görülmektedir. Kautsky, Marx'ın analizlerine yönelik duyduğu kuşkuların yol açtığı çalışmalarının, onun çözümlemelerini zayıflatmadığını aksine güçlendirdiğini belirtmektedir.²²

Kapitalist gelişme sonucu köylülüğün tasfiyesi öngörüsünü ileri sürenlerden birisi de Lenin'dir. Lenin'in tarım sorunu ile ilgili analizlerine özellikle kapitalist gelişmenin Rusya'daki varlığını göstermeye çalıştığı “Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi” adlı yapıtında rastlanmaktadır. Bu çalışmada Marx'ın argümanlarını kullanarak, Rusya'nın ekonomik gelişmesi ve erken 20. yy Rus kırsal toplumsal yapısını incelemektedir. Marx gibi o da kapitalist sanayi, kapitalist tarım ve feodal bir örüntü olan toprak sahipliği sisteminin çelişkisini vurgulamıştır.²³

İç pazar sorunu “Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi”nde önemli bir yer tutmaktadır. Lenin'in Marksist kuramın evrimine katkısı da köylülüğün farklılaşmasının kapitalizm için bir iç pazar yarattığı yönündeki düşüncesidir.²⁴ Lenin, köylülüğün farklılaşması sürecinin, tarımda kapitalist gelişme ile ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Köylülükteki farklılaşma sonucunda ise eski köylülük yok olacak ve iki yeni sosyal sınıf –kırsal burjuva ve kırsal proletarya- oluşacaktır. Ancak Lenin'in özellikle vurguladığı nokta kır proleterinin sadece mülksüz ücretli emekten oluşmamasıdır. Lenin, çok ufak bir toprak parçasına sahip, ama emeğini satmadan hayatta kalabilmesi

²¹ Aydın, s.139.

²² Kautsky, s.4-5.

²³ Kautsky, s. 6.; Farshad A. Araghi, “Global Depeasantization, 1945-1990”, **The Sociological Quarterly**, Vol. 36, No.2, s.340.

²⁴ V.İ. Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, Ankara: Sol Yayınları, 1975, s.163.

imkansız ve son derece düşük hayat standartlarına sahip bu proletaryayı Rus kır proletaryasının en temel temsilcileri olarak görmektedir.²⁵

“Kapitalizmin özgür topraksız işçi gerektirdiği teorik önerme bizim yazınımızda, çoğu kez, basmakalıp bir anlayışla ele alınmaktadır. Bu önerme esas eğilimi yansıtmaması bakımından doğrudur ama kapitalizm tarıma özellikle yavaş ve son derece çeşitli biçimler altında girer. Kırsal işçiye toprak verilmesi çoğu kez kırsal patronların çıkarıdır ve bunun için de ufak bir toprak parçasına sahip kırsal işçi tipi tüm kapitalist ülkelerde görülebilen bir tiptir.”²⁶

Lenin’e göre toplumsal işbölümünün gelişmesi, meta üretiminin yaygınlaşması sonucu pazar ve rekabet koşullarına ayak uyduramayan küçük köylüler orta ve zengin köylülerin yanında çalışan ücretli işçiler haline dönüşmüşlerdir. Ancak kırsal proletarya tamamen mülksüzleşmiş işçilerden oluşmaz. Bu nedenle kiralık emek Lenin’de önem kazanmaktadır. Zengin ve orta köylü haneleri daha çok aile dışı emeğe ihtiyaç duyarken yoksul köylü haneleri de emeklerini pazarda satmak durumundadır. Böylece karşılıklı bağımlılık oluşmaktadır.

Marx kirayı analiz ederken İngiliz kır burjuvasının ortaya çıkışından da bahsetmektedir. Köylülüğün “İngiliz tipi” olarak tasfiyesi olarak nitelendirebileceğimiz cebri yöntemlerle mülksüzleştirilmesi ve bu topraklara kiracı-kapitalistlerin yerleşimi ile bunların çalıştıracağı tarım işçilerinin oluşması üçlü bir yapı teşkil etmektedir. Toprak sahibi rant, kiracı-kapitalist çiftçi kar ve tarım işçisi de ücret elde etmektedir. Kapitalizmin tarımda gelişmesinin ve köylülüğün tasfiyesinin “İngiliz modeli” olarak nitelendirebileceğimiz bu modele Lenin iki farklı model daha eklemektedir. Bunlardan ilki “feodal senyörlerin kapitalist çiftçiye, serflerin ise (öz tasarruflarındaki toprakları yitirerek ücretli işçiye dönüştüğü Prusya modelidir.”²⁷ Diğerisi ise Lenin’in “çiftçi”(farmer) veya “Amerikan” yolu olarak tanımladığı, küçük çiftçiliğin çoğaldığı ve küçük burjuvayı oluşturduğu temeline oturmaktadır.²⁸ Bu modelde tarım dışında kapitalizmin gelişimi tarımı da piyasaya bağlar; kapalı doğal ekonomiden küçük meta

²⁵ Lenin, s.159.

²⁶ Lenin, s.160.

²⁷ Boratav, s.101.

²⁸ de Janvry, s.107. ; Goodman ve Redclift, s.102-103.

üretimine geçilir. Bu üretim ilişkisinin vazgeçilmez unsurları olan tefeci-tüccar sömürüsü ile başlayan süreç, devamında artan borçluluğu, toprakların ipotek edilmesi izler, bu süreç mülksüzleşme ve işletmelerin artan temerküzü ile son bulmaktadır.²⁹

Lenin, Kautsky'nin kitabını incelediği bir başka eserinde,³⁰ büyük toprak sahiplerinin küçük arazi sahiplerini tamamen topraklarından çıkmaya zorlamalarının avantajlı olmayacağını ileri sürmektedir. Bu küçük toprak sahipleri kendi elleriyle büyük toprak sahiplerine tedarik sağlamaktadır. Bu nedenle toprak sahipleri ve kapitalistler sık sık küçük köylülüğün kalıcılığına yönelik kanunları faaliyete geçirmektedirler. Küçük çiftçiliğin büyüklerle rekabeti bıraktığında kalıcı olduğu ve onlar için işgücü sağladığı görüşü Kautsky gibi Lenin tarafından da savunulmaktadır.³¹

Sonuçta, Lenin de Kautsky de benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Bu benzerlik her ikisinin de çalışmalarında “Kapital”i referans almalarına dayanmaktadır. Lenin, tarımda kapitalizmin gelişmediğini ileri süren populist tarımsal üretim görüşü ile sürdürdüğü tartışmayı büyük oranda “Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi” adlı eseriyle yansıtmaktadır.³² Populist ekonomistler (Narodnikler) Rusya’da geniş sanayi üretiminin yerleşmesi sürecinde köylülüğü kapitalizmin etkilerinden koruyacak bir gelişme yolu belirlemek istemekteydiler. Lenin ise köylü üretiminin daha o zamandan kapitalist nitelikte olduğunu ve kapitalist ilişkilerin kırsal alanda hızla geliştiğini belirtmiştir. Klasik Marksist perspektif kapitalizmin temel eğilimi olan büyük işletmelerin, küçüklerin yerine geçmesinin tarımda da gerçekleşeceğini belirtmektedir.³³ Kautsky ve Lenin, Marx’ın kuramını biraz daha geliştirerek, bu yerini almanın, küçüklere derhal el koyma biçiminde yorumlanmaması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu bir süreçtir ve küçük çiftçinin giderek yoksullaşması gibi yıllarca on yıllarca süren bir süreç de olabilir. Ancak bu süreç sonunda köylülük ortadan kalkacaktır.³⁴

²⁹ Boratav, s.101.

³⁰ Lenin, **Tarımda Kapitalizm**, Ankara: Sol Yay., 1996.

³¹ Goodman ve Redclift, s.98.

³² Henry Bernstein, “Agrarian Question Then and Now”, **Journal of Peasant Studies**, Vol 24, No 1, 1996. s.24.

³³ Ennew, J ve diğerleri, “The Peasantry as an Economic Category”, **The Journal of Peasant Studies**, Vol 4, No 4, 1977, s.298.

³⁴ Aydın, s.144.

1.1.2. Köylülüğün Kalıcılığı: Köylü Ekonomisi

Klasik Marksistlerin aksine köylülüğü spesifik bir ekonomik model olarak gören geniş bir kesim de bulunmaktadır. Bu tartışma 19. yüzyılın sonlarına doğru Rus popülistleriyle başlamıştır. Özellikle Chayanov ve 1912-1925 yılları arasında köylü hanehalkının analizi üzerine teorik çalışmalar gerçekleştiren -Chayanov'un da liderlerinden biri olduğu- "Organizasyon ve Üretim Okulu" üyelerinin çalışmaları bu tartışmanın temellerini oluşturmaktadır.³⁵

Rusya'da 19. yy sonlarında etkili olan (popülist) Narodniklerin görüşleri "organizasyon ve üretim okulu"ndan beslenmekteydi. Narodnikler özgül bir devlet içerisinde özgür köy toplulukları (obshchina) gerçekleştirmek istemektedirler. Obshchinalarda toprak ortak mülkiyet yoluyla ve kapsamlı bir kooperatif sistemi ile köylülerin kapitalistleri dışarıda tutmasını sağlayacaktır. Bu sistemin uygulanmasıyla kapitalistleşmenin engellenebileceği düşüncesi, köylülüğün kendine özgü bir ekonomik sistemi olduğundan yola çıkmaktadır. Chayanov'un çalışması bu anlamda gerekli kuramsal yapıyı Narodniklere sağlamaktadır.³⁶

Chayanov'un çözümlemesine göre, köylüyü harekete geçiren şey kapitalistten farklı olarak kar değil, ailenin gereksinimlerini karşılanmasıdır. Bu yüzden aile emeğine dayanan üretimde birikim oluşmamaktadır. Köylüler geçimlik üretimi amaçladıklarından uzun sürede çalışmaya gönüllü olarak devam ederler. Kapitalist çiftçi ile rekabet etmek için daha yoğun ve yaygın olarak çalışmak zorunda kalır. Bu durum da kendi kendini sömürmesine (self-exploitation) yol açmaktadır.³⁷

Chayanov'a göre aile birimlerinden oluşan ve ücret kategorisi olmayan ekonomiler tümüyle başka bir ekonomik yapıya aittirler. Farklılaşmanın gerçekleştiği yer ise genelde demografik faktörlerin bir sonucudur. Ailenin nüfusu arttıkça toprak miktarı da artmaktadır ve bu durumda ailenin refahı yükselmektedir. Çocuklar büyüyüp aileden koparak kendi ailelerini kurunca yaşlanan anne ve babaların geçimlik üretim

³⁵ de Janvry, s.100.

³⁶ Aydın, s.145.

³⁷ A.V. Chayanov, "Peasant Farm Organization". R.E.F. Smith (çev.), Daniel Thorner, Basile Kerblay ve R.E. F. Smith (ed.), **The Theory of Peasant Economy** içinde, Homewood: The American Economic Association, 1966, s.69.

kapasitesi azalmakta dolayısıyla işletmenin geliri düşmektedir. Ailenin parçalanması sonucu oluşan yeni işletmede ise demografik döngü yeniden başlamaktadır.³⁸ Chayanov'a göre kırsal alanda nüfusa bağlı döngüsel bir farklılaşma meydana gelmektedir. Bu anlamda Chayanov kırsal alandaki kapitalist gelişmeyi ve sömürü ilişkilerini gözardı etmektedir. Lenin, köylülüğü homojen, farklılaşmamış, kapitalist üretimden tamamen farklı bir üretim tarzı olarak gören bu görüşü eleştirmektedir. Köylülüğün kapitalist ilişkiler içinde olduğunu ve yoksullaşmanın bu sürecin bir sonucu olduğunu Narodniklerin anlayamadığını ileri sürmektedir.³⁹

Chayanov'a göre tarıma kapitalizmin girişini ücretli işçi kullanan büyük işletmelerin genişlemesinde aramamak gerekir. Ticaret sermayesi tarafından köylüler meta üreticisine dönüştürülüp pazara bağlanmış ve sermayenin kontrolü altına girmiştir. Köylünün ürün ve girdilerini (kredi, gübre v.b.) kontrol altına almakla, ticaret sermayesi üretime müdahalede bulunma şansını bulmakta ve üretimin kalitesini, standartlarını belirleyebilmektedir.⁴⁰ Chayanov, yukarıdakilere ek olarak sermayenin ulaşım, tahıl ambarları, sulama ve benzeri alanlara yaptığı yatırımlarla kapitalizmin tarımı hakimiyeti altına aldığını, bu yolla çiftçilerin başkaların üretim araçlarıyla çalışan emek gücüne dönüştüğünü ileri sürmektedir.⁴¹

Chayanov'un görüşleri birçok eleştiriye maruz kalsa da bir çok sosyal bilimci tarafından da bu görüşler yeniden ele alınmıştır. Bu çalışmalar içinde önemli bir yeri olan Teodor Shanin, köylülüğün belli bir "yapıya, tutarlılığa ve kendi içinde bir devinirliğe" sahip olduğunu belirtmektedir. Shanin'in bu köylü tipolojisi, aile işletmesinin kendi kendine varlığını sürdürebilmesi, köylü tarımının kendine yeterli olması, geleneksel kültüre sahip olması, köylü olmayan topluma bağımlı ve bütünleşmiş bir yapıdan oluşmaktadır.⁴² İçsel dinamiğine karşın köylü toplulukları Shanin'e göre statiktir. Dolayısıyla köylü topluluklarında değişim dışarıdan -doğa-pazar veya devlet-

³⁸ Chayanov, s.57-68.

³⁹ Aydın, s.148.

⁴⁰ Aydın, s.149.,

⁴¹ Chayanov, s.262.

⁴² Teodor Shanin, "The Nature and Logic of Peasant Economy: A Generalization", **Journal of Peasant Studies**, No:1, 1973 , ss.73-75. Ayrıca bkz: Teodor Shanin, "Peasantry as a Political Factor", Teodor Shanin (ed.) **Peasants and Peasant Societies** içinde, Harmondsworth: Penguin Books, 1979, ss.238-263.

gelmektedir. Neo-populistlerin klasik Marksizm'den ayrıldıkları bir diğer noktada budur.⁴³

Chayanov ve Shanin'i takip eden yeni yorumlar⁴⁴ farklılaşma olmadan da küçük çiftçilik yoluyla üretimde büyümenin mümkün olduğuna ve tarım sorununu çözmek için "dikey bütünleşme" nin gerçekleşmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Köylü üretimi devam etmektedir çünkü kapitalist çiftliklerden daha ucuza gıda dağıtabilmektedir. Bunun sebebi ise aile emeğinin marjinal maliyetinin olmamasına bağlanmaktadır. Bu görüşe göre kooperatifler ve küçük üretim "eşitsizliği arttırmadan gelişme"nin anahtarıdır. Bu tartışmalar dönemin Dünya Bankası (DB) stratejileri ile paralellikler taşımaktadır.⁴⁵

Henry Bernstein, "köylü ekonomisi" modelinde materyalist anlamda bir "üretim tarzı" açıklaması yokken, köylü ailesi veya hanehalkı üretim ve yeniden üretim birimi olarak yereldiğini ve bu bağlamda, sosyal ilişkilerin hanehalkı düzeyinde incelendiğini belirterek eleştirmektedir. Bernstein'a göre bu modelde aile emeğinin organizasyonu, emeğin ürününün hane üyelerine dağılımını içeren ilişkiler incelenmektedir. Materyalist teoriye göre "üretim tarzı" kavramı için en önemli unsurunu sağlayan "üretimin sosyal ilişkileri" bu teorilerde yer almamaktadır. Üretim ilişkileri, artığa el koyma biçimi, bölüşüm, toplumsal çıktının kullanımını bir bütün olarak içermektedir. Bu yüzden üretimin sosyal ilişkilerinin analizi, çeşitli üretim birimleri, sınıflar ve toplumsal yeniden üretim süreci arasındaki ilişkileri kapsamaktadır. Oysa köylü üretim tarzı yaklaşımı bu ilişkileri "dışsal" dinamikler olarak görmektedir.⁴⁶

Chayanov'un "köylü ekonomisi" kuramı ve bu görüşlerin 1970'li yıllarda yeniden canlanan tarım tartışmalarındaki etkisi çok belirgindir. Bu yıllarda Chayanovcu gelenek bir çok eleştiri almıştır. Bu eleştiriler temelde, analiz birimi olarak aile işletmesinin ele alınması ve yalnızca içsel dinamiklere yoğunlaşılması, içinde bulunan

⁴³ Kate Currie and Larry Ray "Class Formation within the Peasantry", **Sociology**, Vol. 19, No. 4, 1985, s.575.

⁴⁴ Daha geniş bir analiz için bkz: Teodor Shanin (ed.), **Peasants and Peasant Societies**, Hardmondsworth: Penguin, 1979.

⁴⁵ Currie ve Ray, s.576.

⁴⁶ Bernstein, "African Pesantries: A Theoretical Framework", **Journal of Peasant Studies**. Vol. 6, No. 4, 1979, s. 433.

toplumsal konuma, dolayısıyla sınıfsal ilişkilerin göz ardı edilmesi konularında yoğunlaşmaktadır.⁴⁷ Bu çerçevede Chayanov'un köylü ekonomisi kuramı, hanenin içsel ilişkilerinin incelenmesini temel almakta, toplumsal bölüşüm, dönüşüm ve üretim ilişkileri yer almamaktadır.⁴⁸

1.1.3. Köylü Üretim Tarzı ve Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi

Üretim tarzlarının eklemlenmesi yaklaşımı kuramsal temelini, Marx'ın "üretim tarzı"⁴⁹ ve "ekonomik ve toplumsal formasyon" kavramlarını ele alarak onu geliştiren Louis Althusser ve Etienne Balibar'dan almaktadır.⁵⁰ Althusser toplumsal formasyon kavramını bir dizi farklı pratiklerden (ekonomik, politik, ideolojik ve teorik) meydana gelen bir bütün olarak görmektedir.⁵¹ Bu bakış açısıyla, farklı üretim tarzlarının bir arada oluşabileceği düşüncesi ortaya çıkmıştır.⁵² Balibar ise üretim biçimleri veya toplumsal aşamaların belirli bir çizgide olacağı düşüncesinin her zaman geçerli olmayabileceğini, tam tersine farklı üretim tarzlarının aynı anda var olabileceğini belirtmektedir.⁵³

Althusser ve Balibar tarafından geliştirilen üretim tarzları ve toplumsal formasyon kavramları bir süre sonra azgelişmişliğin analizi için kullanılmıştır.⁵⁴ Eklemlenmenin tarihsel bir süreç olduğunu belirten Rey, "kapitalist üretim tarzı ile kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının eklemlenmesinde üç evreyi birbirinden

⁴⁷ Mark Harrison, "The Peasant Mode of Production in the Work of A.V. Chayanov", **Journal of Peasant Studies**, Vol 4, No 4, 1977, ss.327-335.; Bernstein, "African Peasantries: a Theoretical Framework", **Journal of Peasant Studies**, Vol 6, No, 4, 1979, s.422.

⁴⁸ Aydın, s.152.

⁴⁹ "Üretim Tarzı" kavramı konusunda farklı yaklaşımlar ve kapsamlı bir analiz için bkz: Jairus Banaji, "Modes of Production in a Materialist Conception of History", **Capital and Class**, No:3, 1977; Barry Hindess ve Paul Hirst, **Pre-Capitalist Modes of Production**, London: Routledge and Kegan Paul, 1975, L. Althusser ve E. Balibar, **Reading Capital**, Londra: Nlb,1972., Foster Carter, "The Modes of Production Contraversy", **New Left Review**, No. 107, 1978.; John G. Taylor, **From Modernization to Modes of Production**, Londra: Macmillan, 1979.

⁵⁰ Goodman ve Redclift, s. 55.; Fuat Ercan, **Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik**, İstanbul: Bağlam Yay. 2001. s.155.

⁵¹ Melih Ersoy, "Çevre Toplumsal Formasyonlarda Ulusal Ekonomiler ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin Modeller", H. Keskinok, M. Ersoy (der), **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine**, içinde, Ankara: Birey ve Toplum Yay., 1984., s.14-15.

⁵² Ercan, s.155.

⁵³ Balibar 1977'den Aktaran Ercan,s.156.

⁵⁴ Ercan, s.156; Gelişme yazınında eklemlenme teorisinin daha detaylı bir analizi için bkz: H.Ç.Keskinok ve M.Ersoy (der), **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine**, içinde, Ankara: Birey ve Toplum Yay., 1984.

ayırmaktadır. Birincisi, kapitalizm ile karşılıklı etkileşmenin kapitalizm-öncesi tarzı güçlendirdiği ve değişim alanında başlayan ilişkiler evresidir. İkinci evrede kapitalizm, kapitalizm-öncesi tarzı boyunduruğu altına almış olmasına karşın ondan yararlanarak kök salmaya da devam etmektedir. Üçüncü evrede kapitalizm-öncesi tarz tümüyle yani tarımda bile yok olacaktır.”⁵⁵

Teorinin en önemli temsilcilerinden olan Taylor’da bir toplumsal formasyonun genişletilmiş anlamda bir tarzın egemenliğinde birden çok tarzın bir arada varoluşu ve karşılıklı ilişkilerinden oluşabileceğini belirtmektedir. Egemen tarzın devrim yasaları ise üretim birimi düzeyinde diğer biçimlerin yeniden üretim ya da var oluş koşullarını yaratabilmektedir. Taylor’un çözümlemesinde de kapitalist üretim tarzı ile kapitalizm öncesi üretim tarzlarının eklemlenmesi söz konusudur. ⁵⁶

Üretim tarzlarının eklemlenmesi kuramı, kapitalizm öncesi ilişkilerin kapitalist etkiler sonucunda kapitalist olacağı şeklindeki doğrusal bakış açısına karşıt olarak, kapitalizmin eşitsiz gelişme eğilimine bağlı olarak eklemlenme sürecinde olan toplumlarda eski biçim ve ilişkilerin korunacağı hatta güçlenebileceğini iddia etmektedir.⁵⁷

Bir çok “modern” Marksist yazar Chayanov’un köylü ekonomisi ve Marx’ın basit meta üretimi kavramlarını ele alarak, köylülüğün spesifik bir üretim tarzı olduğunu ve hakim olan kapitalist üretim tarzıyla eklemlendiğini iddia etmektedirler. Bu yazarların bir bölümü köylülerin basit meta üretim tarzını temsil ettiğini iddia ederken diğerleri ise spesifik bir köylü üretim tarzından bahsetmektedirler.⁵⁸ Claude Servolin, bugünkü köylülüğü feodal üretim tarzının çözülmesiyle ortaya çıkan ve basit meta üretiminin temsilcileri olarak görmektedir. Bu görüşü temellendirdiği iki varsayımdan ilki, doğrudan üreticilerin üretim araçlarına sahip olması ve üretim sürecini organize etmesidir. İkincisi ise üretimin amacının kar elde etmek değil basit yeniden üretim

⁵⁵ Ersoy, s.15

⁵⁶ Taylor, “Üretim Tarzları Eklemlenmesinin Ortaya Çıkışı ve Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkisi”, H. Keskinok, M. Ersoy (drl.), **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine**, Ankara: Birey ve Toplum Yay., 1984. s.134.

⁵⁷ Ercan, s.162.

⁵⁸ de Janvry, s.100.

olmasıdır. Servolin'e göre bu küçük üretim, kapitalizm ile onun hakimiyeti altında bir arada varolmaktadır.⁵⁹

Benzer bir görüş köylülüğü bir üretim tarzı olarak ele alan Samir Amin ve Kostas Vergopoulos tarafından da savunulmaktadır. Amin'e göre köylü üretim tarzı küçük meta üretim tarzları ailesine aittir. Bu üretim tarzının niteliklerinin başında üreticinin üretim araçlarından kopmaması gelmektedir. İkinci olarak köylüler aile emeğine dayanan bir üretim süreci içindedirler. Hane aynı anda hem üretim ve tüketim birimi, hem de yeniden üretim birimidir. Küçük meta üretim tarzının son niteliği ise üretimin amacının kar etmek değil yeniden üretimi sağlamak olmasıdır.⁶⁰ Amin'e göre, günümüz çevre ülkelerinde köylü üretim tarzı, kapitalist üretim tarzı ile eklenmiş konumdadır ve köylülüğün süregitmesinin temelinde geçimlik üretim vardır.⁶¹

Amin, çevre ülkelerdeki üreticinin görünüşüne rağmen küçük-meta üreticisi olmadığını ileri sürmektedir. Sermaye ve devlet üretim sürecine müdahale etmekte ve onu fiilen denetlemektedir. Böylece baskı altına alınmış üretici, üretim araçlarının gerçek denetimini kaybetmektedir. Teorik olarak üretim araçlarının sahibi olmasına karşın artık ne üretimini denetleyebilmekte ne de görece fiyatlar temelinde ne üretebileceğine karar verebilmektedir. Üretici artık ilk önce istediğini üreten ve daha sonra onun bir bölümünü satan gerçekten özgür bir meta üreticisi değildir, o "evinde çalışan bir proleterin"⁶² statüsüne indirgenmiştir. Kazancı ne toprak sahipliğinin bedelini, yani rantı ne de sermayesi üzerinden bir getiriye içermektedir. Üretici, sermayenin egemenliği nedeniyle işgücünün değerine hatta genellikle daha azına indirgenmiştir. Bu statüye indirgenmiş köylü, ondan artı-değer çeken bir sermayenin sömürsüne tabi olmasıyla ve özgür meta üreticisi görünümüyle bir "yarı-proleter"dir.⁶³

Vergopoulos da köylüleri, basit meta üretim tarzının üyeleri olarak tanımlamaktadır. Vergopoulos'un temel tezi, aile çiftçiliğinin (family farming) kentsel

⁵⁹ Claude Servolin, "L'Absorption de l'agriculture dans le mode de production capitaliste" **L'Univers politique des paysans dans la France contemporaine**, Paris: Armand Colin, 1972 'den aktaran, de Janvry, s.100.

⁶⁰ Aydın, "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler-II", **11. Tez Kitap Dizisi**: 4, İstanbul: Uluslararası yayıncılık, 1986, s.173.

⁶¹ Samir Amin, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, İstanbul: Kaynak Yay., 1997, s.106-113.

⁶² Amin, s.110.

⁶³ Amin, s. 106-113.

kapitalizme maksimum artığı üreten en başarılı üretim formu (form of production) olduğudur. Ayrıca köylü aile üretimi, tarımsal ürünlerin (yiyecek-gıda) fiyatlarının (dolayısıyla işgücünün yeniden üretiminin sosyal maliyetinin de) düşük tutulmasının en etkili yoludur.⁶⁴

“Kendisi için çalışan köylü, kendini çabası belli bir kar oranı sağlamaya çalışan kapitalist veya girişimci olarak görmez. Daha çok sadece yaşamını devam ettirecek bir ödemeye hak kazanan sade bir işçi olarak görür. (...) Köylü toprak sahibi olmasına karşın bu üretim aracından rant elde etmez. Aynı şekilde bir girişimci gibi kar da elde etmez, buna rağmen üretime devam eder ve sonunda ücretli işçinininkine benzer bir ödeme elde eder.”⁶⁵

Vergopoulos’a göre köylü aile üretimi, kentsel kapitalist birikim ve kapitalist gelişme için gerekli mekanizmayı oluşturmaktadır. Kırsal ve kentsel sosyal yapılardaki bu eşitsizlik ve uyumsuzluk Vergopoulos tarafından “çarpık kapitalizm” (deformed capitalism) olarak adlandırılmaktadır.⁶⁶

Sonuç olarak Vergopoulos kent kökenli kapitalist üretim tarzı ile kır kökenli basit meta üretimi tarzının eklemlendiğini ifade etmektedir. Bu eklemlenme sonucunda kaynaklar kırsal alandan kentsel alana akmakta, köylü üreticiler görünürde toprak sahibi olmalarına karşın ücretli işçiye benzer bir konuma sahiptirler. Vergopoulos’a göre kapitalist üretim tarzında tarımın gelişmesi içsel farklılaşma yoluyla değil ama kentsel sanayi sermayesi ile basit meta üretiminin eklemlenmesi yoluyla anlaşılabilir.⁶⁷

Köylü üretim tarzı ve eklemlenme yaklaşımları önemli bulgulara ulaşırsa da özellikle bir “üretim tarzı” olarak köylülüğü ele almaları kuramsal olarak eleştirilmiştir. Bu eleştirilere göre köylü üretim tarzında üzerinde durulan ilişkiler hane üretim

⁶⁴ Kostas Vergopoulos, “Capitalism and Peasant Productivity”, **Journal of Peasant Studies**, Vol. 5, No. 4, 1978, s.446.

⁶⁵ Vergopoulos, s.447.

⁶⁶ Vergopoulos, s.446-447.

⁶⁷ Currie ve Rey, s.577.

biriminin iç ilişkileridir. Bir üretim tarzı ise sadece üretim biriminin iç ilişkilerini değil toplumsal dolaşım ve bölüşüm ilişkilerini de içermektedir.⁶⁸

Köylü üretim tarzının maruz kaldığı artığı dışarı transfer eden mekanizmalar bireysel olarak empoze edilmiş mekanizmalar değil, pazar mekanizmalarıdır. Bunun sonucu olarak pazar tarafından daha çok korunan ve başarılı köylüler artığın bir kısmını ellerinde tutmayı başarırken, diğer köylüler basit yeniden üretim düzeyinin altına itilirler ve bu noktada farklılaşma ortaya çıkar. Bu anlamda, köylülüğün pazar ilişkileri aracılığıyla sömürüsü içsel farklılaşmaya neden olur ve sonuç olarak köylü üretim tarzının tek sınıfa dayanan temeli de ortadan kalkar.⁶⁹

Diğer bir eleştirilen nokta ise, küçük köylülerde kar amacının olmayışı varsayımdır. Marx’a göre küçük üretici kar gözetmeden üretim yapmaz. Karın olmayışı ise köylülüğün sömürülebileceği en son “mutlak limit”tir.⁷⁰ De Janvry’e göre savunucularının, köylünün davranışsal karakterinden yola çıkarak oluşturdukları köylü üretim tarzı aslında köylünün artık emeğinin farklı kanallar yoluyla çekildiği sınıf ilişkilerinin sonucudur.⁷¹

1.1.4. Tarımda Küçük Meta Üretimi

Bu kısımda tarımda küçük meta üretimi tartışması özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde hakimiyetini koruyan küçük üretimin kapitalist özelliklerini vurgulamak amacıyla Bernstein’ın geliştirmiş olduğu yaklaşım çerçevesinde ele alınacaktır. Bernstein’ın bu yaklaşımı aslında Gibbon ve Neocosmos tarafından Tanzanya’da kırsal alandaki toprak-insan ilişkilerini çözümlemek için ortaya konmuştur.⁷²

Gibbon ve Neocosmos, ücretli emek ve sermaye arasındaki çelişki üzerinde temellenen bir toplumsal formasyonu kapitalist olarak tanımlamak için bu toplumdaki her işletmede ücretli işçilerin ve kapitalistlerin olması gerekmediğini ileri sürmektedir.

⁶⁸ Ennew ve diğerleri, 1977; Bernstein, “Notes on Capital and Peasantry”, **Review of African Political Economy**, No. 10, 1977, s.68. ; de Janvry, s.104.

⁶⁹ Aydın, “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler-II”, s.175

⁷⁰ Marx, **Kapital**, C.3, İstanbul: Sol Yayınları, 2006, s.707.

⁷¹ de Janvry, s.104.

⁷² Ayhan Aktar, **Kapitalizm Azgelişmişlik ve Türkiye’de Küçük Sanayi**, İstanbul: Afa Yay. 1990, s.100.

Gibbon ve Neocosmos'a göre genelleşmiş meta üretiminin ortaya çıkması ve ancak kapitalist piyasa mekanizması içinde varolabilmeleriyle küçük meta üreticileri, kapitalist üretim tarzına özgün bir toplumsal kategori olarak varlıklarını sürdürebilmektedirler.⁷³

Küçük üreticilerin varlığını kapitalist üretim tarzının çözümlemesinde kullanılan kategoriler yoluyla açıklamaya çalışan Gibbon ve Neocosmos, tarımda (ve sanayide) küçük üreticilerin sistematik olarak meta üretmeye başladıkları andan itibaren kapitalizmin yasaları tarafından denetim altına girdiğini iddia etmektedir. Böylece bazı küçük meta üreticileri için sermaye birikimi ve büyüme anlamına gelen bu süreç, diğerleri için işçileşme ve yok olma dinamiklerini de içinde taşımaktadır.⁷⁴

Bernstein, küçük meta üretiminin kapitalizmde bir geçiş kategorisi olduğu, kapitalist gelişme ile ortadan kalkacağı yönündeki görüşleri, işlevselci açıklamaları, küçük meta üretiminin sermaye tarafından sömürüldüğü varsayımlarını eleştirmektedir.⁷⁵ Bernstein, köylü üretiminin (peasant farming) kapitalist olmayan doğası ile ilgili ve hanenin geçimlik üretiminin, kapitalizm için işlevselliği üzerine kurulan görüşlerin köylülüğün sosyal temeline, iç ilişkilerine ve/veya onun geçimlik mantığına bağladığını savunmaktadır. Bu görüşlerin köylülüğün kapitalizme dahil olduğunu inkar etmediğini ancak köylülüğün kapitalist üretim ilişkileri tarafından tesis edilmediğini ileri sürdüklerini belirten Bernstein, alternatif olarak Marksist bir kavram olan “küçük meta üretimi”nin değerlendirilebileceğini belirtmektedir.⁷⁶

Bernstein küçük meta üretimi teorisinin üç olgunun üzerine odaklandığını belirtmektedir. Bunlardan ilki “kapitalizmde küçük meta üretiminin sosyal ilişkileri”; ikincisi “küçük meta üretiminin kapitalist gelişme sırasında nasıl oluştuğu ve yıkıldığı”; üçüncüsü ise “sınıf farklılaşmasındaki eğilim” olarak tanımlanmaktadır.⁷⁷

⁷³ Peter Gibbon ve Michael Neocosmos, “Some Problems in the Political Economy of African Socialism”, den aktaran , Aktar, s.102

⁷⁴ Aktar, s.106.

⁷⁵ Bernstein, “Capitalism and Petty-Bourgeois Production: Class Relations and Divisions of Labor”, **Journal of Peasant Studies**, Vol.15, No.2, 1988, s.259.

⁷⁶ Bernstein, “Agrarian Classes in Capitalist Development”, Leslie Sklair, (ed.). **Capitalism and Development** içinde, London: Routledge, 1994, s.54.

⁷⁷ Bernstein, “Agrarian Classes in capitalist Development”, s. 55.

Küçük meta üreticileri aynı anda hem işçi hem de kapitalist karakteri barındırmaktadırlar. Küçük meta üreticileri kapitalisttirler, çünkü üretim araçlarına sahip veya ulaşabilirler; işçilerdir çünkü kendi emeklerini kullanmaktadırlar. Kısaca kendilerini istihdam eden (dolayısıyla sömüren) kapitalisttirler. Köylülerin, kapitalist meta üretim ilişkileri ve süreci dışında kendilerini yeniden üretemedikleri zaman bu anlamda küçük meta üreticileri haline geldiğini ifade eden Bernstein, kapitalist meta üretim sürecinin köylü üretiminin varoluş koşullarını oluşturduğunu ve onun örgütlenmesinin, faaliyetlerinin bir parçası haline geldiğini öngörmektedir.⁷⁸

Küçük ölçekli üretimin belli tipleri, kapitalist toplumsal işbölümünün gelişmesi sürecinde ortadan kalkmaktadır. Ancak gelişim dinamiği olarak (kapitalist rekabet, birikim ve yoğunlaşma) küçük meta üretimi için toplumsal işbölümünde sürekli yeni alanlar da yaratmaktadır⁷⁹. Bernstein küçük meta üretiminin yeniden yaratılmasını kapitalist gelişmenin bir sonucu olarak görürken, köylü üretiminin sürekliliğini kapitalizm için işlevselliği teziyle açıklamaya çalışan eklemlenme ve dünya-sistemi analizlerinden ayrılmaktadır. Bernstein'ın çalışmalarında aile çiftçiliğinin -bazı özel alanlarda- yeniden yaratılmasının, tarımdaki kapitalist gelişmenin çok yönlülüğünün ve çiftçiliğin -tarımsal üretimin- tarımsal sektörü organize eden tarımsal işletme sermayesine (agri-business capital) artan bağımlılığının bir sonucu olduğu ileri sürülmektedir.⁸⁰

Küçük meta üreticisi olarak köylüler hem üretim araçlarını hem de emeklerini yeniden üretme çabasındadırlar. Bu çaba kilit kaynaklara (toprak, kredi) ve pazara ulaşım; güçlü gruplarla veya bireylerle olan ilişkiler (toprak sahipleri, tüccarlar, tarımsal ve endüstriyel kapitalistler, ve devlet memurları) ; doğa şartları (İklim şartları, toprak ve emek şartları); pazar şartları (ticaret hadleri, fiyat ..) ve hükümet politikaları çerçevesinde şekillenmektedir. Bernstein'a göre sermaye ve emeğin bu yeniden üretimi

⁷⁸ Bernstein, "Agrarian Classes in capitalist Development", s.55.

⁷⁹ Bernstein, "Agrarian Classes in capitalist Development", s.55.

⁸⁰ Bernstein, "Agrarian Classes in capitalist Development", s.55., Bernstein, "Capitalism and Petty-Bourgeois Production: Class Relations and Divisions of Labor", s.262-266.

baskısı, köylülerin başarı veya başarısızlığı sınıf farklılaşmasını da beraberinde getirmektedir.⁸¹

Bernstein fakir, orta ve zengin köylüler olmak üzere üçlü bir ayrım yapmaktadır. Fakir köylüler, “basit yeniden üretim sıkıştırması”na maruz kalmaktadır. Yoksulluk ve düşük tüketim genelde üretim araçlarını ellerinde tutma çabasının bir sonucu olmaktadır. Üretim araçlarını ellerinden çıkarmak zorunda kalınca fakir köylüler yarı işçileşmeye veya işçileşmeye başlar. Basit yeniden üretimi gerçekleştirebilenler ve üretim araçlarını ellerinde tutabilen “orta köylüler”, ücretli emek veya başka tarım dışı işleri kötü hasat zamanlarında veya yeni teknolojiye yatırım için gerçekleştirmektedirler. Orta köylüler de fakir köylüye doğru aşağı veya zengin köylüye doğru yukarı mobilitenin baskısı altındadır. Zengin köylüler ise üretim araçlarını (toprak ve diğer araçlar) kendi aile emeklerinin yönetemeyeceği oranda artırabilen, dolayısıyla işçi istihdam eden ve küçük meta üreticisinden kapitalist çiftçiye dönüşebilenlerden oluşmaktadır. Zengin köylüler perakendecilik, ticaret, nakliye, makine kiralama gibi yatırımların yanı sıra çocuklarının eğitimi ve politik bağlantılar için de yatırım yapmaktadır. Zengin köylüler aşağı mobilité ile orta köylüye dönüşebilecekleri gibi yukarı mobilité sonucunda kapitalist çiftçiye dönüşme dinamiğini barındırmaktadırlar.⁸²

Farklılaşma kapitalizmin genel bir eğilimidir ancak her yerde ve her zaman tek bir doğrultuda olmak zorunda olmadığını belirten Bernstein, farklılaşmanın farklı biçim ve derecelerde farklı yollarla gerçekleşebileceğini belirtmektedir. Farklılaşma, köylüler arasındaki rekabet ve çatışmanın (toprak, emek, kredi ve pazara erişim anlamında) ve diğer sosyal güçlerle (toprak sahipleri, tüccarlar, tarımsal işletme sermayesi ve devlet) olan çatışmanın sonucu olarak karmaşık yollarla gerçekleşebilmektedir.⁸³

1.1.5. Tarımda Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarının Değerlendirmesi

Özellikle 1960’lardan sonra, köylülüğün halen bir çok (hem erken kapitalistleşmiş hem de geç kapitalistleşmiş) ülkede tümüyle ortadan kalkmamış olması, köylülüğün ekonomik ve politik önemi üzerine tartışmaları yeniden canlandırmıştır. Bu

⁸¹ Bernstein, “Agrarian Classes in Capitalist Development”, s.56.

⁸² Bernstein, “Agrarian Classes in Capitalist Development”, s. 56-57.

⁸³ Bernstein, “Agrarian Classes in Capitalist Development”, s.58.

tartışmalar 19. yüzyıl sonları-20. yüzyılın başlarında Narodnikler ile Bolşevikler arasında Rusya’da yaşanmış olan ve benzer şekilde Alman Sosyal Demokrat Parti içinde yaşanan tartışmaların yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır. Klasik tartışmanın ötesinde özellikle azgelişmişlik yazınında yoğunlaşan tartışmalar köylülüğün tanımlanması, ekonomik mantıkları, gıda üretimindeki rolleri gibi temel noktalar üzerine yoğunlaşmıştır.⁸⁴ Bu bağlamda tarım sorunsalının 1960’larda erken kapitalistleşen ülkelerden geç kapitalist ülkelere yansıdığını söylemek mümkün olacaktır.

Bir genelleme yapacak olursak köylülüğün doğası ve kaderi ile ilgili bu yaklaşımlarda birbiriyle karşıt iki temel görüşün tartışması var. Bir tarafta, köylülüğün diğer tarzlara eklemlenmiş ve hakimiyeti alanına girmiş spesifik bir üretim tarzı olduğu ancak kendine has bir yeniden üretim mekanizmasının ve devamlılığının varolduğunu iddia eden bir görüş yer almaktadır. Bu görüşe göre köylülük, kapitalizmin gelişme sürecinde toplumsal işbölümü içinde bir yeri bulunmaktadır ve bir sosyal kategori olarak ekonomik sistem içinde varlığını sürdürecektir. Diğer tarafta, ayrı bir köylü üretim tarzının var olmadığını, köylülüğün farklı üretim tarzlarında sadece bir sınıf veya sınıfın bir fraksiyonu olduğunu ileri süren diğer bir görüş savunulmaktadır. Bu görüşe göre bazı üretim tarzlarında örneğin feodalizmde köylü sınıfı (serfler) temel sınıftır ve ancak üretim tarzının yok olmasıyla kendileri de yok olmaktadır. Diğer üretim tarzlarında örneğin kapitalizmde, köylüler sadece bir sınıfın farklılaşmakta olan geçici bir fraksiyonudurlar ve temel sınıflar olan burjuva veya proletarya tarafından emilmektedirler. Bu yaklaşımlara göre, kapitalizm baskın üretim tarzı olduğunda diğer pre-kapitalist üretim tarzları ve bir sınıfın geçici fraksiyonları parçalanmaktadır.⁸⁵

Sermaye-köylü ilişkisini değişim temelinde açıklamayı doğru bulmayan Bernstein, bu yaklaşımların öncelikle, köylüleri kapitalist pazar için meta üreten bağımsız üreticiler olarak gördüğünü, dolayısıyla üretim şartlarını sorgulamadığını belirtmektedir.⁸⁶ Kapitalizm ile eklemlenen köylü üretim tarzı ve kendine özgü köylü ekonomisi kavramlarını da reddeden Bernstein, sermayenin kırsal alanı hakimiyeti

⁸⁴ de Janvry, s.95.

⁸⁵ de Janvry, s.95-96.

⁸⁶ Bernstein, “African Peasantries: A Theoretical Framework”, s.426.

altına alış biçimlerini ve bu çerçevede sermayenin hane üretimi ile olan ilişkilerini tarımdaki dönüşümü açıklayabilmek için çalışmalarının odağına koymaktadır. Sermaye, üretimi doğrudan üstlenmeden de üretim sürecini denetimi altına alabilmektedir. Meta üretiminin hanenin yeniden üretimi için gerekli olmasıyla, köylü üretimi ile sermaye arasında bağımlılık ilişkileri yerleşmektedir.⁸⁷

Meta üretimi sürecinde köylü haneleri kendi tüketimleri için kullanım değeri de üretmeye devam eder. Bu kullanım değeri hanenin emek zamanının değersizleşmesine buna bağlı olarak da küçük meta üreticilerinin ürettikleri metaların değişim değerini düşürmesine yol açmaktadır. Bozulan ticaret hadleri karşısında hane üretimi ya tüketimini düşürecek ya da meta üretimini yoğunlaştıracaktır veya ikisi birden gerçekleşecektir. Bernstein bu durumu “basit meta üretimi sıkıştırması” olarak adlandırmaktadır.⁸⁸ Bernstein köylünün sömürülmesini “çalışma zamanının değersizleştirilmesi” (devalorized labour time) kavramıyla açıklamakta ve buradan yola çıkarak köylüleri “ücretli işçi eşdeğeri” (wage labour equivalent) olarak tanımlamaktadır.⁸⁹

Benzer bir yaklaşım sermayenin tarımı denetimi altına alması sonucu, köylülerin kendi evinde çalışan bir proletere dönüştüğünü (yarı-proleter) ileri süren Amin⁹⁰ ve Vergopoulos⁹¹ tarafından da savunulmaktadır. Aynı şekilde Rosebery’de kredi aracılığı ile üreticinin üretim sürecini kontrol eden ticaret sermayesinin köylünün artık değerine el koyduğunu ve geride köylünün elinde kalan miktarın onun ücretine denk düşen bir miktar olduğunu belirtmektedir. Roseberry bu anlamda köylüleri kendi evlerinde sermaye hesabına çalışan “gizli proleterler” olarak görmektedir.⁹² Bernstein üretim sürecini temel alarak “ücretli eşdeğeri” sonucuna varırken, Roseberry dolaşım sermayesinin köylü üretimi üzerindeki hakimiyetinden yola çıkmaktadır.⁹³ Bernstein, küçük üreticilerin üretim araçlarına sahip olmaları ve emek süreçleri üzerindeki

⁸⁷ Bernstein, “Notes on Capital and Peasantry”, s.63.

⁸⁸ Bernstein, “Notes on Capital and Peasantry”, s.64; Bernstein, “African Pasantries: A Theoretical Framework”, s.428-429.

⁸⁹ Bernstein, “Notes on Capital and Peasantry”, s.72-73.

⁹⁰ Amin, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, s.106

⁹¹ Vergopoulos, s.446-449.

⁹² William Roseberry, “Peasant as Proletarians”, **Critique of Anthropology**, Vol.3, No.11

⁹³ Aydın, “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler-II”, s.210.

denetimleri nedeniyle “proleter” kavramını kullanmaktan kaçınmaktadır. Bu konuda benzer bir görüş de Jairus Banaji tarafından geliştirilmiştir. Banaji’ye göre sermayenin hakimiyeti (emek süreci üzerindeki) yoğunlaştıkça, bağımsız küçük meta üreticileri, ücretli emeğin spesifik bir toplumsal formu haline gelmektedir. Böylece üreticinin aldığı fiyat Banaji tarafından, bir dolaşım kategorisi değil, bir üretim ilişkisi, bir “gizli ücret” olarak tanımlanmaktadır.⁹⁴ Banaji’ye göre köylü küçük meta üretimi, kapitalist sınıf ilişkilerinin özel bir şeklini temsil etmektedir.⁹⁵

Sonuç olarak, sermaye ile köylüler arasındaki ilişki farklı biçimlerde kendini gösterebilmektedir. De Janvry’nin de vurguladığı gibi kapitalizm tarıma farklı şekillerde girebilir, var olan sosyal ilişkileri farklı yollarla dönüştürebilir ve bunun sonucunda farklı sınıf ve toprak mülkiyet biçimleri oluşabilir. Sermayenin tarıma nüfuz etme biçimlerini tarımsal politikalar ve gelişme projeleriyle 1970’lerden sonra tarımsal alanda yaşanan gelişmelerde somut olarak görebilmekteyiz. Bir sonraki kısımda kapitalizmin uluslararası yeniden yapılanması ve bu sürecin tarıma yansımaları bu bağlamda ele alınmaktadır.

1.2. KAPİTALİZMİN ULUSLARARASI YENİDEN YAPILANMASI ve TARIM

1.2.1. Kapitalizmin Uluslararası Yeniden Yapılanması

İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen dönemde ortaya çıkan sosyal ve ekonomik pratikler, uluslararası kapitalist sistemin yeniden yapılanması sürecini de beraberinde getirmiştir. Savaş sonrası uluslararası kapitalist sistemin yeniden organize edilmesine yönelik somut adımlar Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından gerçekleştirilmiştir. İki savaş arasındaki dönemde ekonomik olarak diğer gelişmiş ülkelere göre daha güçlü konumda olan ABD sahip olduğu ayrıcalıklı konum sebebiyle hegemonik bir güç haline gelmiştir. Savaşın sonunda dünya altın rezervlerinin %70’ini, toplam endüstriyel çıktının %40’ından fazlasını denetimi altında bulunduran ABD, tarım ve gıda üretiminde de önemli bir güce ulaşmıştır. 1938-1948 yılları arası safi

⁹⁴ Banaji, “Modes of Production in a Materialist Conception of History”, s.34.

⁹⁵ Goodman ve Redclift, s.97.

ulusal hasıla endeksi Batı Avrupa’da 100’den 87’ye gerilerken, ABD’de ise 165’e yükselmiştir. ABD’nin tartışmasız sahip olduğu bu gücü, ona yeniden yapılandırılan kapitalist sistemin gereklerine uygun düzenlemeleri gerçekleştirme fırsatını vermiştir.⁹⁶

ABD’nin üstlendiği bu misyon, ancak savaş sonrası dönemin temel dinamikleriyle ilişkilendirildiğinde daha anlaşılır hale gelecektir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kapitalizm uluslararası yeniden yapılanmasında temel dinamik üretici sermayenin uluslararasılaşması sürecidir.⁹⁷ Bu süreçte, üretici sermaye üretim kararlarını dünya ekonomisi çerçevesinde almakta, dünya ekonomisi içinde herhangi bir ülke veya bölge üretici sermaye tarafından olası bir üretim noktası olarak görülmeye başlanmıştır.⁹⁸ Bu açıdan, ABD’nin hegemonik bir güç olarak yerine getirmesi gereken işlev, ABD kökenli sermayenin gereksinim duyduğu uluslararası kurumsal çerçeveyi hazırlamak ve dolayısıyla sistemin sürekliliğini sağlamak olmuştur.⁹⁹

ABD öncülüğünde kapitalist sistemin sürekliliğini sağlayacak yeni düzenlemeler ve kurumsal yapılar büyük oranda 1944 yılında gerçekleştirilen Bretton Woods Konferansında ortaya çıkmıştır. Burada alınan karar ile sabit kur sistemine geçilmiş ve ABD doları altına bağlanarak altın-dolar standardı sistemi oluşturulmuştur.¹⁰⁰ Böylelikle dolar dünyanın rezerv parası haline getirilerek, dünyanın ekonomik gelişmesi ABD’nin maliye ve para politikalarına bağımlı haline gelmiştir.¹⁰¹ 44 ülkenin imzaladığı Bretton Woods anlaşması ile sabit kur sistemine işlerlik sağlamak ve uluslararası sermaye hareketlerini düzenlemek amacıyla Uluslararası Para Fonu (IMF), uluslararası yatırımları düzenlemek için ise Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD) kurulmuştur. 1947 yılında Havana Konferansında serbest ticareti geliştirmek için imzalanan Ticaret ve Tarifeler Genel Anlaşması (GATT) ile

⁹⁶ Mehmet Türkay, “Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı”. Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay (Ed.), **Gelişme İktisadı Kuram-Eleştiri –Yorum**, İstanbul: Beta Basın Yayım Dağıtım A.Ş., 1995, s.112.

⁹⁷ Türkay, s.113; Çağlar Keyder, **Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye**, İstanbul: Birikim Yay., 1979., s.31-32.

⁹⁸ Keyder, s.32.

⁹⁹ Türkay, s.113.

¹⁰⁰ Oya Köymen, **Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya**, İstanbul: Yordam Yay. 2007, s.174.

¹⁰¹ David Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, İstanbul : Metis Yay., 3.bası, 2003, s.160.

uluslararası üretici sermayenin ihtiyaç duyduğu kurumsal ve ekonomik düzenlemeler tamamlanmıştır.¹⁰²

Farklı bir ekonomik sistemin öncülüğünü yapan SSCB ve geçmişte sömürge olan ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmasıyla ortaya çıkan yeni siyasi coğrafya savaş sonrası dönemin diğer önemli gelişmelerini oluşturmaktadır. ABD dış politikası söz konusu dönemde SSCB'nin öncülüğündeki sosyalizmin yayılmasını engellemeye odaklanmıştır. Hegemonik bir güç olarak ABD'nin izlediği bu politikalar “soğuk savaş” olarak adlandırılan bir sürecin temelidir. Bu stratejinin ilk önemli adımı, 1948 yılında Marshall Planı ile başlamıştır.¹⁰³ Savaştan sonra oldukça yara alan Avrupa'nın yeniden inşası için planlanan bu yardım programı ile Avrupa'nın iktisadi ve askeri olarak Sovyetler Birliğine karşı güçlenmesi amaçlanmıştır. Aynı amaçla 1949'da Kuzey Atlantik Örgütü (NATO) kurulmuştur.¹⁰⁴ Böylece ABD liderliğini yaptığı bloğun güçlenmesini sağlarken, öte yandan ABD ekonomisinin ihtiyaç duyduğu talebin de yaratılmasını sağlamıştır.¹⁰⁵

Batı Avrupa ülkelerinin yeniden inşasına yönelik olarak uygulanan Marshall Planı, iki blok arasında da yer almayan “azgelişmiş ülkeleri” de sürece katarak genişletilmiştir. Üretici sermayenin uluslararasılaşmasının gereksinim duyduğu “mümkün olan en geniş ve bütünleşmiş bir uluslararası sistemin” yaratılması, azgelişmiş olarak tanımlanan ülkelerin sisteme entegre olmalarıyla gerçekleşeceği düşünüldüğünde Marshall Planındaki bu genişleme anlaşılır olmaktadır.¹⁰⁶ Çoğu, siyasi bağımsızlıklarını kazanmış bu yeni ulus-devletler gelişme amaçlarını gerçekleştirebilmek için Doğu'nun merkezi planlı ekonomisi ve Batı'nın özgür girişim ekonomisinden oluşan iki alternatif modelden birini seçmek zorunda kalmıştır. Böylelikle iki bloğun birbiriyle girdiği rekabet, azgelişmiş ülkelerin gelişme sorununun önem kazanmasına yol açmıştır.¹⁰⁷

¹⁰² Türkay, s.113.

¹⁰³ Tolga Tören, **Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması**, SAV Yayınları, 2007, s.48.

¹⁰⁴ Köymen, s.176.

¹⁰⁵ Türkay, s. 114.

¹⁰⁶ Türkay, s.115.

¹⁰⁷ Türkay, s.115.

Uluslararası kapitalist sistemin sürekliliğini sorunsuz bir biçimde sağlamak ve uluslararası kapitalist sistemin sınırlarını genişletmek amacıyla eski sömürge yeni ulus devletlerin kapitalist sisteme entegrasyonu, uluslararası yardımlar aracılığıyla bu ülkelere yapılan müdahaleler ile gerçekleşmiştir.¹⁰⁸ Azgelişmiş ülkelerin yönetici elit veya sınıflarının kendi meşruiyetleri de bu toplumların gelişmesi ve modernleşmesi amacına bağlı olduğundan, müdahalenin meşruiyetinin de temelini bu geliştirme-modernleşme ideali oluşturmaktadır. Bu çerçevede ulusal düzeyde kalkınma amacıyla yapılacak müdahaleler, uluslararası düzeyde “özgür dünya”nın temsilcisi ABD’nin yapacağı yardımlarla desteklenerek ulusal kalkınma gerçekleştirilecektir.¹⁰⁹ Bu süreçte batılı olmayan ve azgelişmiş olarak tanımlanan toplumların, ekonomik-sosyal ve kültürel yaşamları sosyal bilimcilerin araştırma odağı haline gelmiştir. Bu noktada gelişme iktisadının, azgelişmiş ülkelerin nasıl gelişeceğine ve uluslararası sisteme nasıl eklemleneceğine dair model ve kuramları kapitalist sistemin sürekliliğini sağlayacak koşulların ve mekanizmaların yaratılmasına yönelik akademik çabaların bir göstergesidir. Gelişme iktisadı teorik zemini, 1930’lu yıllarda yaşanan krizi aşmak amacıyla Keynes’in geliştirdiği analizden ve devletin ekonomik yaşama müdahalesinin gerekliliğini merkeze alan keynesyen iktisat anlayışından almaktadır.¹¹⁰ .

Bu süreç 1970’li yıllarda kapitalizmin girdiği krize kadar sürmüştür. Dünya ekonomisindeki bu kriz ile birlikte uluslararası kapitalist sistemin işleyiş mekanizmaları ve entegrasyon anlayışı da dönüşmüştür. Yeni bir birikim rejimini işaret eden bu dönemde, krizden çıkışı sağlamak ve kar oranlarındaki düşüşü engellemek için keynesyen iktisat anlayışı terk edilerek neo-liberal politikalar gündeme gelmiştir.¹¹¹ İkinci Dünya Savaşından sonra özellikle Batı Avrupa ve ABD’nin yaşadığı ekonomik ve politik altın yıllar 1970’li yıllarda etkisini göstermeye başlayan krizle sona ermiştir. Krizin temel nedenleri olarak sıralanabilecek kar oranlarındaki düşüş, emek dünyasındaki çatışmaların ve isteklerin artması, sanayi sermayesinin spekülatif etkinliklere yönelmesi, işsizlik ve enflasyonda aşırı yükselme sanayileşmiş ülkeler arasında rekabeti artırmıştır. Artan rekabet sermayenin yeni mekanlara yönelmesini

¹⁰⁸ Türkay, “Konjonktürel Bir Kavram Olarak Müdahale ve Gelişme İktisadı”, **İktisat Dergisi**, Nisan Mayıs 1997, s.30

¹⁰⁹ Türkay, “Konjonktürel Bir Kavram Olarak Müdahale ve Gelişme İktisadı”, s.30.

¹¹⁰ Türkay, “Konjonktürel Bir Kavram Olarak Müdahale ve Gelişme İktisadı”, s.30.

¹¹¹ Türkay, “Konjonktürel Bir Kavram Olarak Müdahale ve Gelişme İktisadı”, s.32.

sağlamış, kriz ortamında hızlanan teknolojik gelişme global düzeyde iletişimi kolaylaştırmıştır. Üretken veya spekülatif çok uluslu sermayenin dünya ölçeğinde yeniden yapılanması, sermayenin hareket alanındaki engellerin ortadan kalkması yani metaların ve/veya sermayenin dünya ölçeğinde serbestçe hareketi temel sorun olmuştur.¹¹²

Sorun dünya ölçeğinde bir pazar yaratma olduğunda bir önceki döneme hakim olan keynesyen iktisat anlayış terk edilmiş, neo-liberal yaklaşım yeniden gündeme gelmiştir. Neo-liberallere göre ekonomi ancak kendi içsel dinamikleri ile yani bir müdahale olmadan daha etkin işlemektedir. Bu durum hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler için geçerlidir.¹¹³ Bu anlayış azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin bu yeni dinamikler çerçevesinde yeniden tanımlanmasını gerektirmiştir. Bu yeni tanımlamaya göre, dünya ekonomisiyle eklemlenmelerini neo-liberal anlayışa göre gerçekleştiren azgelişmiş ülkeler gelişeceklerdir. Neo-liberal anlayışın ortaya koyduğu yeni ekonomik düzen ise, evrensel düzeyde serbest piyasaya geçişin gerçekleştiği, bütün ülkelerin dünya pazarıyla bütünleştiği, sermayenin önündeki engellerin kaldırıldığı, devlet müdahalesinin en aza indirildiği, dışa açık bir yapı anlamına geliyordu.¹¹⁴ ABD’de Ronald Reagan, İngiltere’de Margaret Thatcher ile başlayan neo-liberal politikalar sonucunda eğitim sağlık ve sosyal güvenlik alanlarında sağlanan refah devleti uygulamaları tasfiye edilmiş, yeni kar alanları için özelleştirme uygulamaya konulmuş, sermayeye esnek koşullar sağlamak için kamu harcamaları kısılmış, korumacı politikalardan vazgeçilmiş, ve esnek emek pazarı yaratılmıştır.¹¹⁵ Tüm bu gelişmeler, para, meta ve üretici sermayenin uluslararası serbest dolaşımını ve uluslararası kapitalist eklemlenmeyi en üst noktaya çıkarmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.¹¹⁶

Yukarıda aktardığımız süreci kapitalizmin aşamaları açısından değerlendirdiğimizde, 1970’lerden itibaren sermaye birikiminin dünya ölçeğinde etkin

¹¹² Ercan, s.111-112.

¹¹³ Ercan, “Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik”, **Petrol-İş Yıllığı, 1995-1996**, 1995. s. 678.

¹¹⁴ Gülten Kazgan, **Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen**, İstanbul: Altın Kitaplar, 1997, s.70-71. Türkay, “Konjonktürel bir Kavram Olarak ...”,s.33.

¹¹⁵ Türkay, “Konjonktürel bir Kavram Olarak ...”,s.34.; Ercan, Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik”, s.679.

¹¹⁶ Türkay, “Konjonktürel bir Kavram Olarak ...”,s.34.

bir şekilde işlemeye başladığını ve bu açıdan sermayenin merkezileşme, yoğunlaşma ve genişleme eğilimin dünya ölçeğinde belirleyici olduğunu görmekteyiz.¹¹⁷ Kapitalizmin geldiği bu aşamayı “küresel kapitalizm” olarak değerlendirirsek, artı-değer üretme sürecinde -üretim süreci ve emek süreci çerçevesinde- bazı değişimler gözlemlenmiştir. Meta üretiminin farklı aşamalara ayrılması ve her bir aşamanın farklı mekanlarda gerçekleştirilmesi (disentegrasyon) bu değişimlerden biri iken, diğeri ise paranın dünya ölçeğinde üretilmesi finansal yapıların dünya ölçeğinde bütünleşmesidir. Küresel kapitalizmi daha somut olarak tanımlayan bir diğerk olgu ise az sayıda çokuluslu şirketlerin üretken, para ve ticari sermayeyi dünya ölçeğinde kontrol etmesidir.¹¹⁸

David Harvey’e göre kapitalist bir ekonomik sistemde, sistemin ayakta kalabilmesi için iki sorunun çözülmesi gerekmektedir. Bu sorunlardan ilki fiyat belirleyen piyasaların anarşik doğasından kaynaklanmaktadır. İkinci sorun ise üretimde değerk katılmasını, dolayısıyla mümkün olduğu kadar çok kapitalistin pozitif kar elde etmesini sağlamak için emek gücünün kullanımı üzerinde yeterli bir kontrol sağlanabilmesidir.¹¹⁹ Artı değerkın miktarını çoğaltmak amacıyla emek üzerindeki kontrolü artırmak için üretken sermayenin bulduğu çözüm üretim organizasyonunda değışikliğe gitmek olmuştur. Özellikle ulaşım teknolojilerinin ve elektronik sistemlerin gelişimi ile üretimin farklı aşamalara ayrılarak farklı mekanlarda üretilebilir hale geldiğini yukarıda belirtmiştik. En az maliyetle en fazla karlılık mantığı ile, teknolojik gelişmenin sağladığı olanakların kesişmesiyle, üretim sürecinin farklı mekanlarda gerçekleştirilebilmesi ihtiyaç duyulan üretim organizasyonunda yeniden yapılanmayı sağlamıştır.¹²⁰

Yukarıda genel hatlarıyla aktarmaya çalıştığımız kapitalizmin yeniden yapılanması süreci, çalışmamızın temel sorunsalı olan tarımdaki dönüşümün dinamiklerini anlamamız açısından bir altı yapı oluşturması amacıyla ele alınmıştır. Bu çerçevede, sürecin tarımsal alana olan etkilerini ve yaşanan yeni dinamikleri işaret etmek konumuz açısından daha anlamlı olacaktır.

¹¹⁷ Ercan, “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1), Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi” **Praksis**, 5 (Kış), 2002, s.49.

¹¹⁸ Ercan, “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1)”, s.49.

¹¹⁹ David Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, İstanbul: Metis Yay. Üçüncü basım, 2003, s.144.

¹²⁰ Harvey , s.50.

1.2.2. Tarım-Gıda Sisteminde Dönüşüm

İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde üretici sermayenin uluslararasılaşmasının temel dinamik olduğunu ve bu dinamiğin hayata geçmesi için az gelişmiş ülkelerin de sisteme dahil olmasına gereksinim duyulduğunu daha önce aktarmıştık. Bu anlamda dönemin soğuk savaş koşullarında az gelişmiş veya gelişmekte olan olarak tanımlanan ülkelerin kalkınma sorunları önemli hale gelmiş, bu sorunun en önemli maddelerinden biri ise tarım konusu olmuştur. Büyük köylü nüfusu barındıran bu ülkelerin tarımlarını geliştirerek ihracat artışı sağlayacağı ve böylece kalkınacağı iddia edilmekteydi.¹²¹ Bu bağlamda, tarım-gıda üretimi ve ticaretinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında nasıl biçimlendiğini ve günümüze kadar nasıl bir dönüşüm geçirdiğine bakmamız gerektiğini düşünüyoruz.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemi daha doğru analiz edebilmek için kısaca savaş öncesi döneme (1870-1914) ilişkin bazı önemli noktaları belirtmemiz gerekmektedir. Harriet Friedman 1870-1914 yıllarını kapsayan bu dönemi “birinci uluslararası gıda rejimi” olarak tanımlamaktadır.¹²² Friedman’ın “uluslararası gıda rejimi” yaklaşımı uluslararası gıda ilişkilerini ve dünya gıda ekonomisini analiz etmektedir. Friedman gıda rejimi kavramıyla, uluslararası gıda üretimi ve tüketimini sermaye birikiminin tarihsel formları ile ilişkilendirmektedir.¹²³ Bu bağlamda, birinci gıda rejimi 1870-1914 yılları arasında, milyonlarca Avrupalı göçmenin dünyanın önemli buğday üretim alanlarına –Amerikan ovaları, Kanada, Avustralya ve Arjantin- yerleşmesi ve bu bölgelerden üretilen tahılın Avrupa’nın büyüyen işçi sınıfını

¹²¹ Köymen, **Sermaye Birikirken...**, s.211.

¹²² Çalışmamızda “Uluslararası Gıda Rejimi” yaklaşımı ile ilgili ayrıntılı bir analize yer vermeyip, bu yaklaşımın dünya ölçeğinde tarım-gıda sektörüyle ilgili yapmış olduğu değerlendirmelerden konumuz dahilinde faydalanmakla yetineceğiz. Konuyla ilgili daha ayrıntılı bir inceleme için bkz: Harriet Friedman, “The Origins of Third World Food Dependence”, **The Food Question: Profits versus People?**, H. Bernstein vd. (drl.), London:Earthscan Publications, 1990.; H. Friedman, “The Political Economy of Food: The Rise and Fall of the Postwar International Food Order”, **American Journal of Sociology**, Vol. 88, Supplement: Marxist Inquiries: Studies of Labor, Class, and States, 1982.; H. Friedman, “The Political Economy of Food: A Global Crisis”, **New Left Review**, Vol. a, 1993; P. McMichael ve David Myhe, “Global Regulation vs. The Nation State: Agro-Food Systems and the New Politics of Capital”, **Capital and Class**, 43, 1991. Ayrıca bu yaklaşımın bir değerlendirmesi için bkz. David Goodman ve Michael Watts, “Reconfiguring the Rural or Fording the Divide?: Capitalist Restructuring and the Global Agro-Food System”, **Journal of Peasant Studies**, Vol. 22, no.1, 1994.

¹²³ Philip McMichael, “Food, the State, and The World Economy”, **International Journal of Sociology of Agriculture and Food**, Vol. 1, 1991, s.74.

beslemesiyle nitelendirilmektedir.¹²⁴ Yaygın sermaye birikim formu ile karakterize edilen bu süreç ücretlerin gerilemesine de olanak sağlamıştır.¹²⁵

İki dünya savaşı arası dönem gıda rejimini krize sürüklemiştir. 1920’lerde dünya ekonomisinin istikrarsız toparlanma çabaları sürecinde gelişmiş kapitalist ülkelerin tarımı, aşırı üretimin etkileri ile karşı karşıya kalmıştır. 1929 büyük bunalımının da patlak vermesiyle gelişmiş kapitalist ülkeler tarımsal korumacılık politikaları uygulamaya başlamıştır.¹²⁶ Bu dönemde ABD, ulusal ekonominin organizasyonu için savaş sonrası yeniden yapılanma sürecindeki Avrupa ve Doğu Asya için model oluşturmuştur.¹²⁷

19. yüzyılın sonunda ABD ekonomisi, tarım-sanayi sektörleri arasındaki ilişkinin ulusal ekonomiye içsel görüldüğü ve tarımsal sektörü ihracata bağımlı olmakla beraber ulusal olarak örgütlenmiş bir ekonomi yapısındaydı. ABD’de tarım ihracata yönelik bir sektör olmasına karşın tarımda mekanizasyonla birlikte, yerli endüstriyel sermaye için bir piyasa yaratmıştır. Bu açılarından ABD ekonomisi “ulusal ekonomi modeli” olarak görülmeye başlanmıştır.¹²⁸ ABD’nin bu “içe dönük” modeli ithalat denetimleri ile korunuyordu. Bu gelişme modeli 2. Dünya Savaşı sonrası dönemin sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalara ve Amerikan yardım programlarına şekil vermiştir. Bu ulusal modelin özü tarımsal ve endüstriyel sektörler arasında dinamik bir tamamlayıcılık ilişkisi kurmak üzerinedir. Bu modelin azgelişmiş ülkeler tarafından benimsenmesi yabancı sermaye tarafından desteklenen “ithal ikameci politikalar” ile beraber gerçekleşmiştir.¹²⁹

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, savaştan güçlü bir şekilde çıkan ABD, uluslararası ticaretin yapısını ve dolayısıyla uluslararası gıda rejimini kendi ülkesinin sermayesinin gereksinimleri doğrultusunda oluşturmuştur. Bu yeni gıda rejimi ABD’nin

¹²⁴ Friedman, “The Origins of Third World Food Dependence”, s.14.; Bernstein, “Farewells to the Peasantry”, **Transformation**, Vol. 52, 2003. s. 9.

¹²⁵ McMichael, “Food, the State, and The World Economy”, s.74.

¹²⁶ Bernstein, “Farewells to the Peasantry”, s.10.

¹²⁷ McMichael, “Food, the State, and The World Economy”, s.74.

¹²⁸ Deniz Yenal ve Zafer Yenal, “2000 Yılına Doğru Dünyada Gıda ve Tarım”, **Toplum ve Bilim**, 56 Bahar, 1993, s.95.

¹²⁹ McMichael ve David Myhre, “Global Regulation vs. The Nation State: Agro-Food Systems and The New Politics of Capital”, s.92.

azgelişmiş ülkelere yönelik gerçekleştirdiği gıda yardımı programları ile şekillenmiştir. ABD'nin gıda yardımı, tarımsal destekleme ve genetik alanındaki buluşlar ile artan verimlilik sonucu Amerikan tarımsal üretiminde oluşan aşırı üretimi eritebilmek amacını taşımaktaydı.¹³⁰ Ucuz gıdaya erişim eski sömürgelerin ulus devlet olma sürecinde ve kentsel sanayilerinin oluşumunda önemliydi. Daha önce ortaya çıkış sürecini aktardığımız gelişme iktisadının azgelişmiş ülkelere yönelik oluşturduğu endüstri temelli gelişme stratejileri gerçekleştirebilmek için bir çok azgelişmiş ülke hükümetleri ucuz ithal tahılları, ucuz gıda politikaları çerçevesinde kabullenmiştir. 1950'li yılların başından 1970'lere kadar olan süreçte kişi başına buğday tüketimi bu ülkelerde %63 oranında artmıştır.¹³¹

Yeni rejim başlangıçta Avrupa ülkelerinin yeniden yapılanması için verilen Marshall yardımı ile sınırlıydı ancak zamanla Avrupa ülkeleri gıda üretiminde kendine yeterli hale gelince Amerikan gıda yardımı 1954 yılında yürürlüğe konulan PL 480 Yasası¹³² çerçevesinde azgelişmiş ülkelere kaydırılmıştır. 1954-1977 yılları arasında dünya gıda yardımının %70'ini PL 480 kapsamındaki satışlar oluşturmaktaydı.¹³³ 1966 yılında Amerikan buğday ihracatının %80'i gıda yardımı biçimindeyken bu Amerikan gıda yardımı dünya buğday ticaretinin de dörtte birini kapsamaktaydı.¹³⁴ Geline nokta Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki azgelişmiş ülkelerin çoğu İkinci Dünya Savaşının sonunda hiç gıda ithal etmiyorken, 1971'de dünya buğday ithalatının yarısını, 1981'de ise ABD Buğday ihracatının %78'ini ithal eder hale gelmiştir.¹³⁵ Kolay ödeme koşullarıyla Amerikan buğdayı satışını öngören bu yardım sonucunda azgelişmiş ülkeler buğday gibi temel ürünlerde ABD'ye bağımlı hale gelmiştir.¹³⁶

Tarım sektörünün yerel sanayi ürünleri için bir talep yaratması ve kentlere ucuz gıda sağlaması ile tanımlanan Amerikan ulusal ekonomi modeli azgelişmiş ülkelerin

¹³⁰ Friedman, "The Origins of Third World Food Dependence", s.16.

¹³¹ McMichael ve Laura Raynolds, "Capitalism, Agriculture and World Economy", Leslie Sclair (ed.) **Capitalism and Development**, içinde, London: Routledge, 1994, s.321.

¹³² PL 480, Public Law 480, Trade Development and Assistance Act, 1954, <http://agriculture.senate.gov/Legislation/Compilations/AgTrade/pl480.pdf> (24 Şubat 2006).

¹³³ McMichael, **Development and Social Change**, s.60.

¹³⁴ McMichael ve Laura Raynolds, s.320.

¹³⁵ Köymen, **Sermaye Birikirken**, s.213.

¹³⁶ Friedman, "The Political Economy of Food: A Global Crisis", s.38.; Köymen, **Sermaye Birikirken**, s.213. ; Yenal ve Yenal, s.97.

1950’li yıllarda ulus devlet oluşumlarında etkili olmuştur. Bu yıllarda bu ülkelerde görülen toprak reformları ve “Yeşil Devrim” bu anlamda örnek olarak gösterilebilir.¹³⁷ Bu dönemde ABD ve daha sonra Avrupa’da kitlevi ve dayanıklı gıdaların üretimi artmış, geç kapitalistleşen ülkelerde gıda hızla metalaşmıştır. Kitlevi üretim ve tüketim görünürde ulusal ekonomiye içsel olarak örgütlenmiş olmasına rağmen girdiler ve piyasalar uluslararası alanda örgütlenmiştir. Tarımsal sektör 1950’li ve 60’lı yıllarda gelişmiş kapitalist ülkeler arasında sınırlar ötesinde ve sektörler arasında entegre olmuştur.¹³⁸

Bu süreç, Avrupa’nın tahıl ihracatı alanında ABD ile rekabet edebildiği 1960’lı yıllarda sarsılmaya başlamıştır. Avrupa’nın Amerikan tarımı ile rekabet edebilecek güce erişmesi bir başka ifade ile dünya gıda alanında yeni bir seçenek olarak ortaya çıkması büyük ölçüde 1962 yılında uygulamaya konan Ortak Tarım Politikası (OTP) ile gerçekleşmiştir. 1950’lerde oluşmaya başlayan OTP, Avrupa’da ortak bir ekonomik ve politik güç oluşturma düşüncesinin ve beslenme gibi stratejik bir alanda kendi kendine yeterli olabilme kaygısının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.¹³⁹ Bu dönemde bir çok Avrupa ve ABD firması özellikle Latin Amerika’da olmak üzere geç kapitalistleşen ülkelerde yatırımlar gerçekleştirmiştir.¹⁴⁰ Del Monte, Heinz ve Campbell gibi bir çok uluslararası gıda şirketi endüstriyel gıdalarını Latin Amerika pazarına sokmuştur. Aynı şekilde CPC bu ülkelerde bisküvi, peynir, koyulaştırıcı ve tatlandırıcılar üretirken; Kellogg ve Quaker Oats şirketleri Meksika, Brezilya ve Kolombiya’da kahvaltılık tahıl gevreği üretimi başlamıştır.¹⁴¹ Venezuela’da 1970’lerin başında büyük uluslararası şirketler gıda pazarının büyük bir bölümünü hakimiyeti altına almıştır. Örneğin, buğday işleme sektörünün %90’ından fazlası iki Amerikalı şirket ve yabancı ortaklı büyük bir yerli şirket tarafından kontrol edilmekteydi. Benzer şekilde Nestle-Borden ve Kraft başta olmak üzere birkaç ulusal ve uluslararası şirket bu ülkelerdeki süt ve sütlu ürünler

¹³⁷ Yenal ve Yenal, s.100.

¹³⁸ Yenal ve Yenal s.95-98.

¹³⁹ Ahmet Şahinöz, **Avrupa Topluluğunda Ortak Tarım ve Dış Ticaret Politikası**, Ankara: Ankara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi, Araştırma Dizisi Yayın No:12, 1993, s.5-6.

¹⁴⁰ Çok Uluslu Firmaların Latin Amerika Tarımına etkilerine yönelik kapsamlı bir analiz için bkznz: Miguel Teubal, “Internationalization of Capital and Agroindustrial Complexes: Their Impact on Latin American Agriculture”, **Latin American Perspectives**, Vol. 14, No.3, 1987.

¹⁴¹ Zafer Yenal, Türkiye’de Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması, **Toplum ve Bilim**, Bahar 88, 2001, s.37-38.

pazarının %80'ini kontrol ediyordu. Latin Amerika ülkelerinde yabancı sermaye yatırımlarının İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde başlayıp 1970'li yıllara doğru artarak devam etmesi sermaye yoğunlaşmasını da beraberinde getirmiştir.¹⁴²

Avrupa'nın dünya gıda pazarında ABD'ye rakip olarak çıkmasının yanı sıra bir başka önemli gelişme de 1973 yılında Sovyet pazarının Amerikan tarımına açılmasıdır. 1972-1973 yıllarında gerçekleştirilen ABD SSCB tahıl anlaşmasıyla SSCB'nin dünya tahıl ticaretine giren tahılın dörtte üçünü ucuz ABD ihraç kredisi ve düşük fiyatla almasıyla azgelişmiş ülkelere yönelik gıda yardımı ABD açısından önemini yitirmiş ve dünya buğday fiyatlarının yükselmesiyle geç kapitalistleşen ülkeler tahıl borçlarını ödemekte zorlanmaya başlamışlardır.¹⁴³ Kapitalist sistemin 1970'lerde içine girdiği kriz dönemi ile paralel gerçekleşen tarımsal ürün fiyatlarının dünya piyasalarındaki şiddetli çöküşü tarım sektörü açısından yeni bir birikim döneminin başlangıcına yol açmıştır.¹⁴⁴

1970'li yılların ikinci yarısından itibaren başlayan bu dönemde tarım ve gıda üretiminde yeni dinamikler ortaya çıkmıştır. Kriz sürecinde ortaya çıkan gelişmeler, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşması sürecinde sistemin sürekliliğini sağlayacak uluslararası düzenlemeleri gerektirmiştir. Geç kapitalistleşen ülkelerin içine düştüğü büyük borç krizinin sonucunda bu ülkeler Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası tarafından “yapısal uyum programları” uygulamaya zorlanmışlardır. Bu uyum programları bu ülkelerin ekonomilerini ihracata yönelik olarak yeniden yapılandırmasını içermektedir. Neo-liberal politikaların hayata geçirilmesi sürecinde bu devletlerin tarımsal sektöre yönelik destekleri sınırlandırıldı, tarımsal kurumlar kaldırıldı, özel tarımsal sanayi yatırımları teşvik ve sübvansede edildi.¹⁴⁵ DB ve IMF tarafından hazırlanan “yapısal uyum programları” ile başlayan bu düzenlemeler GATT (sonrasında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) çerçevesinde devam etmiştir.

Krizin derinleştiği yıllarda ABD ve Avrupa Birliği arasında artan rekabet ve tarımsal ürünlerdeki üretim fazlası 1986'da Uruguay'da yeni bir GATT toplantısına yol

¹⁴² Yenal, s.38.

¹⁴³ Friedman, “The Origins of Third World Food Dependence”, s 22.; Yenal ve Yenal, s.98

¹⁴⁴ Hülya Kendir, “Küreselleşen Tarım ve Türkiye’de Tarım”, Fuat Ercan ve diğerleri(hzl.), **Türkiye’de Kapitalizmin Güncel Sorunları**, Ankara: Dipnot Yay., 2007, s.148.

¹⁴⁵ McMichael ve Reynolds, s.330.

açmıştır.¹⁴⁶ Tarım kesimi, 1986 yılında başlayan Uruguay Round'un hem en önemli düzenleme gerekçesini hem de sekiz yıllık çok taraflı görüşmeler boyunca en kritik gündem maddesini oluşturmuştur. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde tarımsal arzın talebe göre oldukça düşük olması ve tarımsal ürünlere duyulan ihtiyaç tarımın serbest ticaretin unsuru haline gelmesini bir süre için engellemiştir. Ancak AB'nin uyguladığı Ortak Tarım Politikası ve bunun sonucunda özellikle 1980'lerden itibaren tarımsal arzın hızla yükselip fazla yaratması ve dolayısıyla AB ülkelerinin tarımsal fazla için pazar bulma endişesi tarımın serbest rekabet ilkelerine göre şekillenmesine ortam sağlamıştır. Böylece tarım kesimi liberal küreselleşmenin yörüngesinde ve uluslararası gelişmelerin asli unsuru haline gelmiştir.¹⁴⁷

Uruguay Round görüşmeleri Nisan 1994'te Fas'ın Marakeş kentinde gerçekleştirilen Marakeş Protokolü ile noktalanmıştır. Tarımsal ticaretin gelişmesi açısından önemli adımların atıldığı bu süreç aynı zamanda ticareti organize edici ve denetleyici daha güçlü bir örgütün DTÖ'nün doğuşuna yol açmıştır. 7 yıl süren Gatt Uruguay Turu (Gatt Uruguay Round) sonunda Nisan 1994 tarihinde imzalanan "Tarım Anlaşması" tarım politikalarını devlet müdahalesinden tedricen arındırıp üretim ve ticareti piyasa mekanizmasının yönlendirmesine bırakma eğilimindedir. Bu çerçevede, tarım ürünleri ihracatına sağlanan sübvansiyonlar, ithalata uygulanan gümrük tarifeleri ve tarife dışı engeller ve nihayet tarım kesimine verilen iç destekler belli bir indirime tabi tutulmuştur.¹⁴⁸

Kapitalist sistemin içinde bulunduğu krizden çıkış yolu olarak kapitalizmin uluslararası entegrasyonunu gerçekleştirmeye yönelik yapılan bu düzenlemelere paralel olarak, tarım sektöründe teknoloji, sermayeler arasındaki ilişkiler ve üretim ilişkileri bağlamında yeni pratikler ortaya çıkmıştır.

Kapitalist sistemin içinde bulunduğu kriz süreci ile tarımsal sektörde artan rekabet, 1980'li yılların başında gelişen biyo-teknoloji ile yeni bir sürece girmiştir.

¹⁴⁶ Rafael V. Mariano, "Genetik Emperyalizm ve Biyo-Serflik", Fevzi Özlüer ve diğerleri (hızl.), **Kırda Yoksulluk ve Direniş**, Ekolojik Politika Kitaplığı 1, Ankara: Kül Sanat Yayıncılık, 2005, s.150.

¹⁴⁷ Şahinöz, "DTÖ ve Değişen Tarım Politikaları", **İktisat**, sayı 477, Eylül 2006, s. 7.

¹⁴⁸ Şahinöz, "Dünya Ticaret Örgütü'nün Dönüşümü", **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 7-8 Ocak 2002, s.13.

Biyo-teknolojideki gelişmeler sayesinde tarımda verimlilik artışının yanı sıra çok farklı doğal koşullarda aynı bitkinin ekonomik maliyetlerle yetiştirilmesi de sağlanmış oluyordu.¹⁴⁹ Yeni biyo-teknoloji teknikleri ayrıca yeni mikro-organizmalar oluşturma yolundaki biyolojik, fiziksel ve kimyasal engelleri aşarak bitki ve hayvanlarda istenilen türde mikro-organizmalar elde edilmesine olanak sağlamıştır.¹⁵⁰ Bu buluşlar genetik mühendisliği alanlarında gerçekleştirilmekte ve genetiği değiştirilmiş tohum-ürün yetiştirme konusunda son yirmi yılda hızlı bir gelişme ortaya çıkmıştır. Genetiği değiştirilmiş ürünlerin ekiliş alanı 1996 yılında 1.7 milyon hektar iken bu rakam 2002 yılında 58.7 milyon hektara çıkmıştır.¹⁵¹ 2002 yılında dünyada yetiştirilen soya'nın %63'ü, mısırın %19'u ve pamuğun %13'ü genetiği değiştirilmiş çeşitlerden oluşmaktadır.¹⁵² Genetiği değiştirilmiş tohumlar tarımsal üretim sürecinin denetiminin ele geçirilmesi açısından önem arz etmektedir. Genetik mühendisliğin yarattığı olanaklar, işlenmiş gıda maddeleri üreticileri, tohum ve genetik araştırma firmaları ve kimya dalındaki çok uluslu şirketler arasında dikey entegrasyona yol açmaktadır.¹⁵³ Tarımsal sektörde yaşanan bu gelişmeler daha önceki bölümlerde aktardığımız sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması süreci ile beraber yürümektedir.

Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması kapitalist üretimin doğasına özgü bir olgudur. Kar oranlarındaki düşüş, neoliberal politikaların yaygınlaşması firmalar arasındaki rekabeti arttırarak yapısal değişim baskısını güçlendirmiştir. Bu süreç sermayenin bir bölümünün üretimden çekilmesi koşullarını yaratmış, sermayenin merkezileşmesi-yoğunlaşması yönünde güçlü bir eğilim oluşturmuştur. Üretimin uluslararasılaşması çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisindeki ağırlığını arttırmıştır. Çokuluslu şirketler faaliyetlerini dünyanın en uygun fırsatları ve koşulları sağlayan bölgelerine taşıırken, bu bölgelerde yeni yatırım yapmak yerine var olan işletmelere katılma ve bunları devralma yoluna giderek firma birleşmelerine hız kazandırmışlardır. 1990'lı yıllardan itibaren biyo-teknoloji sektörü de hızlı sermaye akışı ile eş zamanlı

¹⁴⁹ Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay., 2003, s.339.

¹⁵⁰ Gerad Middendorf ve diğerleri, "Yeni Tarımsal Biyoteknoloji", Arslan Başer Kafaoğlu (çev.), **Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk**, İstanbul: Kaynak Yay., 2001, s.170.

¹⁵¹ Şahin Artan, "Biyoteknoloji: On Bin Yıllık Hesaplaşma", **Özgür Üniversite Forumu**, Sayı 28, Ekim-Aralık 2004, s.115.

¹⁵² Köymen, s.216.

¹⁵³ Yenal ve Yenal, s.104.

olarak firma birleşmelerinin de hızlandığı en önemli sektörlerden bir olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁵⁴

Tarım-gıda sisteminin denetimi tohum, gübre ve tarımsal donanım pazarlarının tarımsal işleme, ulaştırma ve pazarlama alanlarıyla dikey bütünleşmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Örneğin, onlarca yıl süren şirket birleşmeleri ve el değiştirmelerin sonunda en büyük beş “gen devi” olan AstraZeneca, Dulpont, Monsanto, Novartis ve Aventis, dünya böcek ilacı (pestisid) pazarının %60’ına, tohum pazarının %23’üne ve genetiği değiştirilmiş tohum pazarının neredeyse tamamına hakimdir.¹⁵⁵ Bir başka önemli örnek ise dünyada tahılı taşımak için gereken ekipmana, ulaşım bağlantılarına, terminal ve gemilere sahip en büyük firma olan Cargill’dir. Cargill dünya tahıl dağıtımının %80’inin kontrol etmektedir. Monsanto ile 1998 yılında yapmış olduğu birleşme ile yeni genetik ürünler ve biyo-teknoloji alanlarında denetimini arttırmıştır.¹⁵⁶ Uluslararası gıda işleme ve gıda imalat sanayinde merkezileşme ve yoğunlaşma sürecinde tarımsal girdi sağlayan firmalar hem gıda işleme hem de gıda sanayinde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Tarım-gıda sisteminin büyük bir kısmı dikey olarak bütünleşmiştir. Tarım işletmeleri tarafında Cargill-Monsanto, NovartisADM/IBP ve ConAgra hakim iken; gıda işleme sektörüne ise Nestle, Unilever ve Philip Moris hakim durumdadır.¹⁵⁷

Dikey entegrasyon eğilimlerindeki artış ve sermaye yoğunlaşmasının bir başka göstergesi de yaşanan “süpermarketleşme” sürecidir.¹⁵⁸ Bu alandaki en büyük paya sahip çok uluslu firmalardan Wall-Mart, Carrefour, Tesco ve Ahold yerel pazarlara mülkiyeti satın alma veya şirket birleşmeleri ile girmektedir.¹⁵⁹ Süpermarketleşme süreci gıda sektöründe ürün geliştirme, yenileme, marka, paketleme ve reklam faaliyetlerini daha da önemli hale getirmiştir. Araştırma-geliştirme, farklılaştırılmış

¹⁵⁴ Gülten Sevhan Demir, “Sermayenin yoğunlaşma/merkezileşmesi:Firma Birleşmeleri”, **İktisat İşletme ve Finans**, Mayıs 2003, s.79.

¹⁵⁵ McMichael, The Impact of Globalisation, Free Trade and Technology on Food and Nutrition in the New Millenium”, **Proceedings of The Nutrition Society** , No. 60, 2001, s.218.

¹⁵⁶ McMichael, The Impact of Globalisation, Free Trade and Technology on Food and Nutrition in the New Millenium”, s.218.

¹⁵⁷ Sibel Doğan, “Tarım-Gıda Sisteminin Küreselleşmesi ve Çokuluslu Şirketlerin Artan Önemi”, **İktisat Dergisi**, Sayı 477, Eylül 2006, s. 44.

¹⁵⁸ Yenal, s.51.

¹⁵⁹ Doğan, s.46.

ürünler, patent hakları ve markalar “fikri ve sınai varlıklar” (fikri mülkiyet) olarak tanımlanmaktadır. Çokuluslu tarım-gıda firmaları son yıllarda özellikle bu fikri mülkiyet alanında yatırımlarını hızlandırmışlardır. Böylece sahip oldukları bu fikri mülkiyete bağlı getirileri çoğaltmak ve bunları kapitalize etmek yönünde farklı pazarlara ortak girişimler, işletme anlaşmaları, franchising ve taşeron çalıştırma yoluyla girmektedir.¹⁶⁰ Ayrıca tarım-gıda sektöründe biyo-teknoloji ile gelineen noktada fikri mülkiyet hakları DTÖ çerçevesinde patent sistemiyle korunmaktadır.¹⁶¹ Firmalar patentini aldığı ürünü sadece bir defalık kullanım hakkını üreticilere satmakta, bir sonraki yıl için kullanım mümkün olmamaktadır. Ayrıca “terminatör gen” denilen yöntemle de ekilen tohum ürün vermekte ancak ürünün hasatından sonra elde edilen tohumlar kısır olmaktadır. Dolayısıyla süreç içinde çiftçiler firmaya bağlanmaktadır¹⁶².

Üreticilerin sermayenin denetimi altına girmesinin bir başka boyutu da üretim örgütlenmesinde yaşanmaktadır. “Sözleşmeli çiftçilik” (contract farming) uygulaması ile hem girdi anlamında hem de üretime ilişkin kararlar anlamında üreticiler bağımsızlığını kaybetmiş, üretim üzerindeki denetim güçlerini sözleşme yaptığı firmaya bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁶³ Tarımsal sektörde üretim ilişkilerinde emek-sermaye arasından yaşanan bu yeni süreç bir sonraki başlık altında ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

1.3. KAPİTALİST TARIMDA YENİ BİR ÜRETİM FORMU: SÖZLEŞMELİ ÇİFTÇİLİK

1.3.1. Sözleşmeli Çiftçilik: Kavram ve Tarihsel Gelişim

Sözleşmeli çiftçilik en genel tanımıyla, firmalar ve üreticiler arasında yazılı ya da sözlü olarak, belli bir ürünün ekimi, dikimi ve hasatını kapsayan, üreticinin üretimi gerçekleştirme yükümlülüğü karşısında firmanın da ürünü belli koşullarda satın almayı

¹⁶⁰ Yenil, s.46.

¹⁶¹ Kazgan, s.341.

¹⁶² Artan, s.122.; Köymen, s.216.

¹⁶³ Abdullah Aysu, **Küreselleşme ve Tarım Politikaları**, İstanbul: Su yayınları, 2008, s.136.; Bernstein, “Farewells to the Peasantry”, s.13.; Yenil ve Yenil, s.106.

taahhüt ettiği anlaşmaya dayalı bir üretim ve pazarlama şeklidir.¹⁶⁴ Bu modelde sözleşmeyle belirlenen süreler içerisinde üreticiler tarafından toprak, işgücü ve üretim araçları sağlanmakta, firma ise tohum, gübre gibi üretim girdilerinin yanında teknoloji, kalite kontrol gibi araçlarla üretim sürecini denetlemektedir¹⁶⁵.

Sözleşmelerin esası, belirli bir metanın belli bir zaman, fiyat ve kalitede önceden belli bir alıcının isteği üzerine temin edilmesine dayanmaktadır. Sözleşmeler temelde dört ana başlığı içermektedir: önceden belirlenmiş bir fiyat, kalite, miktar veya ekilecek arazi büyüklüğü ve tarih.¹⁶⁶ Sözleşmeler, temel olarak bu dört anabölüm üzerinde şekillense de uygulamada içerik olarak çeşitlilik gösterebilmektedir. Sözleşmeler genellikle ekimden önce imzalanmaktadır ve aşağıda yer alan detayların ana hatları çizilmektedir:¹⁶⁷

- Ekim, hasat ve teslim tarihleri
- Ekim yapılacak arazi miktarı
- Teslim edilecek ürün miktarı
- Girdiler
- Üretim yöntemi
- İşgücü ihtiyacı
- Kredi
- Fiyat veya fiyatlandırma formülü
- Teknik destek

¹⁶⁴ Ahmet Özçelik ve diğerleri, **Türkiye’de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Üretici Geliri Üzerine Etkileri**, Proje Raporu, Ankara: TEAE, 1999, s.7. ; Watss, 1994. s.27. ; Rehber, 1998, s.5. ; Runsten, ve Key. “Contract Farming in Developing Countries: Theoretical Aspects and Analysis of Some Mexican Cases”, s.4.

¹⁶⁵ Porter ve Phillips-Howard, s.56.

¹⁶⁶ Sukhpal Singh, “Contract Farming for Agricultural Diversification in the Indian Punjab: A Study of Performance and Problems”, **Indian Journal of Agricultural Economics**, Vol.55, No.3, 2000, s.283.

¹⁶⁷ Paul Richard Edleman, “Grain Contract Farming in the United States: Two Case Studies”, **(Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Syracuse University, 2004, s.4.

Sözleşmeler genelde “piyasa sözleşmeleri”, “kaynak sağlama sözleşmeleri” ve “üretim sözleşmeleri” olarak üç ayrı kategoride sınıflandırılmaktadır.¹⁶⁸ Piyasa sözleşmeleri, üretici ve alıcı arasında ürünün hangi fiyattan ve hangi miktarda satın alınacağına yönelik satışa ve satınalmaya yönelik şartların bulunduğu sözleşmelerdir. Kaynak sağlama sözleşmeleri ise alıcı firmanın girdileri ve idari denetimi sağladığı sözleşmelerdir. Bu tip sözleşmelerde ürün ve faktör piyasaları arasında sistematik bir bağlantı vardır. Sonuncu tip sözleşmelerde ise tüm idari yönetim ve tüm girdilerin sağlanması firma tarafından gerçekleştirilmektedir. Üretim metodu, girdi yönetimi sözleşme ile bağlanırken, üretici sadece emeğini ve toprağını sunmaktadır.¹⁶⁹ Üretim sözleşmeleri, girdi kararları (hangi tür tohum, kimyasallar, gübreleme kullanılacağı), operasyonel kararlar (ne zaman ve nasıl ekim yapılacağı, sulama, kimyasal kullanımı ve hasat) ve pazarlama kararlarını (ne zaman, nerede, hangi fiyatta, ne kadar, hangi kalitede ve kime satılacağı) kapsamaktadır.¹⁷⁰

Sözleşmelerde görülen bu çeşitlilik çerçevesinde, “sözleşmeli çiftçilik”, üreticilerin yapabileceği diğer basit piyasa veya emek sözleşmelerinden ayırtılmalıdır. Sözleşmeli çiftçilik, üretici, firma ve piyasa arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkileri düzenlemenin bir yoludur.¹⁷¹ Bu anlamda sözleşmeli çiftçilik kavramı bizim de bu çalışmada kullanmayı tercih ettiğimiz şekilde özel sektör ile doğrudan üretici arasındaki üretim sürecini hedef alan düzenleme ve denetim ilişkileri ile emek sürecinin biçimlendirildiği bir üretim formu olarak kullanılmaktadır.¹⁷²

¹⁶⁸ Rehber, “Vertical Integration in Agriculture and Contract Farming”, s.7. ; Rehber, “Vertical Coordination in the Agro-Food Industry and Contract Farming: A Comparative Study of Turkey and the USA”, **Food Marketing Policy Center Research Report no.52**. USA: University of Connecticut, 2000, s.11; Runsten ve Key, 1996, s.4. ; Nicholas William Minot, “Contract Farming and Its Effect on Small Farmers in Less Developed Countries,” **International Development Working Papers**, No. 31, Michigan: Michigan State University 1986, s.11.

¹⁶⁹ Rehber, “Vertical Integration in Agriculture and Contract Farming” s.7; Rehber, “Vertical Coordination in the Agro-Food Industry and Contract Farming: A Comparative Study of Turkey and the USA”, 2000, s.11.; Runsten ve Key, 1996, s.4. ; Minot, s.11-16. ; Singh, “Contracting Out Solutions: Political Economy of Contract Farming in the Indian Punjab”, **World Development**, Vol. 30, No. 9, 2002, s.1621.

¹⁷⁰ John Wilson, “The Political Economy of Contract Farming”, **Review of Radical Political Economics**, Vol. 18, No. 4, 1986, s.51.

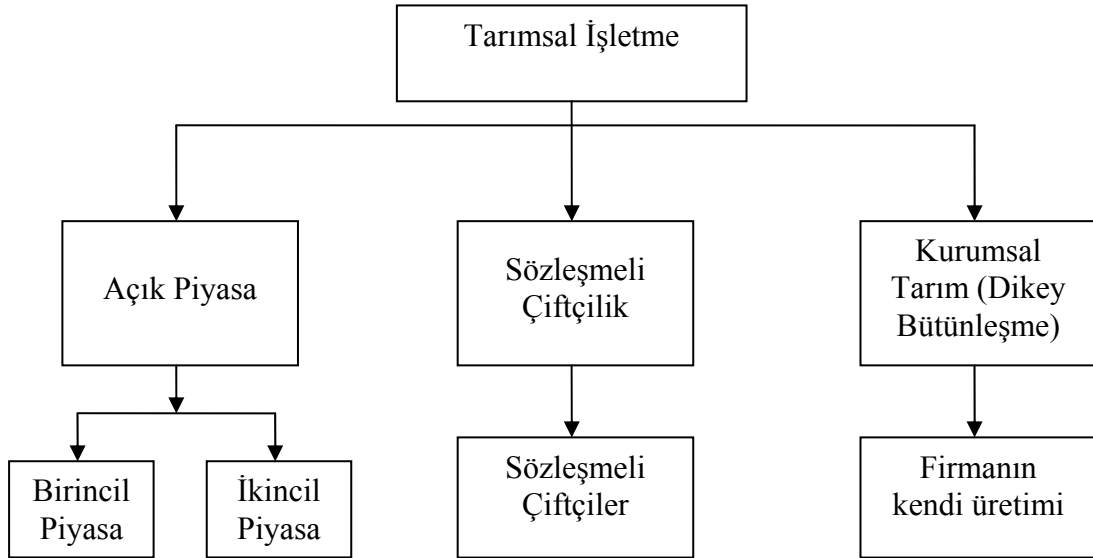
¹⁷¹ Watts, s.26-27. ; Edleman, s.8.

¹⁷² Laura Reynolds, “Negotiating Contract Farming in the Dominican Republic”, **Human Organization**, Winter 2000, s.442. ; Watts, s.28;

Tablo: 1
Hammadde Tedarik Yollarının Avantaj ve Dezavantajları

	Maliyet	Miktar	Kalite	Zaman
Birincil Piyasa	Düşük	Belirsiz	Belirsiz	Kısa
İkincil Piyasa	Düşük	Belirsiz	Belirsiz	Kısa
Kurumsal Üretim	Yüksek	Kesin	Kesin	Uzun
Sözleşmeli Çiftçilik	Düşük	Kesin	Kesin	Uzun

Kaynak: S R Asokan ve Gurdev Singh, “Role and Constraints of Contract Farming in Agro-Processing Industry”, **Indian Journal of Agricultural Economics**, Vol. 58, No. 3, 2003, s.572.

Şekil 1: Tarımsal İşletmelerin hammadde tedarik yolları

Kaynak: S R Asokan ve Gurdev Singh, s.569.

Sözleşmeli çiftçilik, tarımsal endüstrinin gereksinim duyduğu hammaddeye ulaşmada kullandığı spot piyasa veya dikey bütünleşme yollarına bir alternatif oluşturmaktadır.¹⁷³ Tarımsal işletmelerin hammadde tedarik yollarının farklı yolları ve bu yolların avantaj ve dezavantajlarını yukarıda yer alan Tablo 1 de görebiliriz. Bu

¹⁷³ Raynolds, s.442. ; Ian Parick (ed.), “Contract Farming in Indonesia: Smallholders and Agribusiness Working Together”, **ACIAR Technical Reports**, No.54, 2004. ; S. R. Asokan ve Gurdev Singh, “Role and Constraints of Contract Farming in Agro Processing Industry”, **Indian Journal of Agricultural Economics**, Vol. 58, No.3, Jul-Sep 2003, s.568.

çerçeve de sözleşmeli çiftçilik, hem maliyet hem de hammaddenin miktar ve kalite güvencesi açısından en uygun alternatif olarak değerlendirilmektedir.¹⁷⁴

Sözleşmeli çiftçilik uygulamasına tarihsel olarak baktığımızda yeni bir uygulama olmadığını görmekteyiz. ABD’de bu uygulama 20.yüzyılın başlarında görünürken, Japonya’nın yönetimi altındaki Tayvan’da şeker üretiminde 1885’li yıllardan itibaren görünmektedir. 1930 – 1950 yılları arasında ABD ve Avrupa ülkelerinde meyve ve konserve sebze sektörlerinde sözleşmeli çiftçiliğin artmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bu yıllarda özellikle tohum yetiştiriciliğine yönelik üretim sözleşmeleri Avustralya, İngiltere, Kanada, Fransa, Hollanda, Macaristan ve ABD’de tüccarlar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Son otuz yıllık süreçte ise sözleşmeli çiftçilik Batı Avrupa, ABD ve Japonya’da oldukça yaygınlaşmış durumdadır. Örneğin ABD’de toplam tarımsal üretimin %40’ı sözleşmeli çiftçilik yoluyla gerçekleşirken, kasaplık piliç üretiminin neredeyse tamamı sözleşmeli çiftçilik yoluyla gerçekleşmektedir.¹⁷⁵ Avrupa Birliği’nde tarım ürünlerinin sözleşmeli çiftçilik yoluyla üretilmeleri ülkelere göre değişiklik göstermektedir. Ülkelere göre domuz etinin %5-70’i, dana etinin %3-95’i, tavuk etinin %15-95’i, yumurtanın %10-70’i, sütün %1-99’u, şeker pancarının ve sanayi tipi domatesin %100’ü bezelyenin %85’i sözleşmeli çiftçilik yoluyla üretilmektedir.¹⁷⁶

Sözleşmeli çiftçilik uygulaması Asya, Latin Amerika ve Afrika’da yeni bir uygulama olmamasına rağmen son otuz yıllık süreçte hızla yaygınlaştığı görülmektedir. Son yapılan çalışmalar, sözleşmeli üretimin taze ve işlenmiş meyve-sebze, tahıllar, çiftlik hayvaları, çay, tütün ve şeker üretiminde benzer şekilde Latin Amerika¹⁷⁷,

¹⁷⁴ Asokan ve Singh, 569.

¹⁷⁵ Rehber, “Vertical Integration in Agriculture and Contract Farming”, s. 5; Johann Kirsten ve Kurt Sartorius, “Linking Agribusiness and Small-Scale Farmers in Developing Countries: Is there a New Role for Contract Farming?”, **Development Southern Africa**, Vol. 19, No. 4, (October, 2002), s. 508. ; Watts, s.27.

¹⁷⁶ Özçelik ve diğerleri, s.11.

¹⁷⁷ Nigel Key ve David Runsten, “Contract Farming, Smallholders and Rural Development in Latin America: The organization of Agroprocessing Firms and The Scale of Outgrower Production”, **World Development**, Vol.27, No.2, 1999, s.382. ; Ortiz Professor Emerita, Sutti and Aparicio Senior Research Fellow, Susana (2006) 'Contracts, control and contestation: The harvest of lemons for export', **Journal of Peasant Studies**, 33:2, 161 – 188.

Asya¹⁷⁸ ve Afrika'da¹⁷⁹ yaygınlaştığını göstermektedir. Latin Amerika'da 1945'lerde başlayan sözleşmeli çiftçilik uygulaması, Afrika'da 1930-50'li yıllarda meyve ve konserve sebzeçilik sektörlerinde görülmektedir. Bugün Brezilya'da kümes hayvancılığının %75'i sözleşmeli çiftçilik uygulamasıyla gerçekleşirken; Vietnam'da taze süt ve pamukta üretimin %90'ı, çay üretiminin %50'si prınç üretiminin ise %40'ı; Kenya'da ise tütün üretiminin %80'i, şeker kamışı üsetiminin ise %50'si sözleşmeli çiftçilik yoluyla gerçekleşmektedir.¹⁸⁰

Yukarıda verilen örneklerde görüleceği gibi son otuz yıllık süreçte sözleşmeli çiftçilik uygulamaları dünya genelinde hızla yayılmaktadır. Bu yayılma bir önceki bölümde de aktardığımız kapitalizmin dünya genelindeki yeniden yapılanması ve sermayenin yeni birikim stratejileri ile ilişkilidir. Bu bağlamda, neo-liberal politikaların hayata geçirilmesiyle köylü tarımının ayakta kalmasının zorlaşması ve yeni tarım endüstrilerinin büyüyüp gelişmesi de sözleşmeli çiftçiliğin son dönemdeki hızlı yayılışı ile ilişkilendirilmektedir.¹⁸¹

DB, Asya Kalkınma Bankası, IMF, Uluslararası Finans Kurumu ve Commonwealth Development Corp, gibi uluslararası kuruluşlar sözleşmeli çiftçilik uygulamaları desteklenmiş, hatta geç kapitalistleşen ülkeler için bir kalkınma projesi

¹⁷⁸ Singh, "Contract Farming for Agricultural Diversification in the Indian. Punjab:"A Study of Performance and Problems"; Singh, "Contracting Out Solitions: Political Economy of Contract Farming in the Indian Punjab"; Singh, "Role and Constraints of Contract Farming in Agro Processing Industry"; Singh, "Role of the State in Conract Farming in Thailand"; **ASEAN Economic Bulletin**, August 2005; Ian Patrick,. "Contract Farming in Indonesia: Smallholders and Agribusiness Working Together", ACIAR Technical Report 54, Australian Centre for International Agricultural Research, 2004. , ; Hongdong Guo, Robert W. Jolly, Jianhua Zhu, "Contract Farming in China: Supply Chain or Ball and Chain?", **Minnesota International Economic Development Conference**, University of Minnesota, April 29-30, 2005.

¹⁷⁹ Peter D Little. "Contract Farming and the Development Question". Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). **Living under Contract** içinde, London: The University of Wisconsin Pres, 1994.; Porter and Phillips-Howard, 1995; Piet Konings, "Contract Farming and Capital Accumulation in Cameroon: The Case of the CDC Smallholder Schemes". P.J.J. Konings and P.L. Geschiere (ed). **Itinéraires d'accumulation au Cameroun**, içinde. Paris: Karthala, 1993.

¹⁸⁰ Watts, 1994. s.44-54. Kirsten ve Sartorius, s. 508.

¹⁸¹ Raynolds, 443.

olarak önerilmiştir.¹⁸² 1980’lerde USAID, sözleşmeli çiftçiliği küçük çiftçiler ile özel sektör arasındaki “dinamik birliktelik” olarak tanımlamakta, ekonomik büyümeyi sağlayacak, tarımsal verimliliği artıracak bir çözüm yolu olarak önermektedir. Aynı şekilde DB, Afrikadaki tarımsal krizin aşılması için sözleşmeli çiftçilik uygulamasının yaygınlaştırılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁸³ Benzer olarak Asya Kalkınma Bankası, IFC (International Finance Corp.), CDC (Commonwealth Development Corp.) gibi kuruluşlar da sözleşmeli çiftçiliği, tarımsal desteklerin azaltıldığı bu süreçte küçük üreticilerin geleneksel veya geçimlik üretimden, yüksek katma değerli ürünlerin üretimine geçişini sağlayabilecek, dolayısıyla kırsal kesimde gelir artışını ve gelişmeyi sağlayarak tüm ekonomiyi canlandıracak bir yöntem olarak önermektedir.¹⁸⁴ BM Transnational Corporations merkezinin 1980 yılı raporunda, sözleşmeli çiftçilik yabancı yatırımcı için tarımda üretimi doğrudan üstlenerek gerçekleşen plantasyon üretiminden çok daha az riskli olarak belirtilmekte ve artan önemine dikkat çekilmektedir.¹⁸⁵ Yine BM’nin Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) sözleşmeli çiftçiliği, piyasaların gelişmesi ve teknik kabiliyetin transferini sağlama ve dolayısıyla hem çiftçiler hem de “sponsor”lar için karlı bir araç olarak görmektedir.¹⁸⁶

Bir önceki kısımda da aktarılan, 1970’li yıllardan itibaren kapitalizmin içine girdiği ve aşırı sermaye birikim krizi ve krizi takip eden süreç, dünya ölçeğinde sermayenin (özellikle erken kapitalistleşen ülkelerde) değerlendirme koşullarını da hazırlamıştır. Sermayenin uluslararasılaşması ve emek - üretim süreçlerindeki denetim

¹⁸² Bu önerilerin somut olarak görülebileceği bir doküman olarak Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü’nün (FAO) hazırlamış olduğu rapor “büyüme”ye vurgu yaparken Asya Kalkınma Bankası Enstitüsünün (ADBİ) daha güncel bir çalışması “yoksulluğun azaltılmasına” vurgu yapmaktadır. Charles Eaton ve Andrew Shepherd, **Contract Farming: Partnership for Growth**, FAO Agricultural Services Bulletin No 145, Rome: FAO, 2001 <http://www.fao.org/ag/ags/AGSM/contract/cfmain.pdf> (2 Şubat 2007); Sununtar Setboonsarng, **Global Partnership in Poverty Reduction: Contract Farming and Regional Cooperation**, ADBİ discussion paper No:89, Tokyo: Asian Development Bank Institute, 2008. <http://www.adbi.org/files/dp89.global.partnership.poverty.reduction.pdf>, (15 Mart 2005)

¹⁸³ Roger A Clapp, “The Moral Economy of the Contract”, Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). **Living under Contract** içinde London: The University of Wisconsin Pres, 1994, s. 84.

¹⁸⁴ Clapp, “The Moral Economy of the Contract”, s. 85. ; Watts, s. 36.; Nigel Key ve David Runsten, “Contract Farming, Smallholders, and Rural Development in Latin America: The Organization of Agroprocessing Firms and the Scale of Outgrower Production”. **World Development**. Vol.27, No. 2, 1999, s.322. ; Kirsten ve Sartorius,s. 506.

¹⁸⁵ Mogens Buch-Hansen ve Henrik Secher Marcussen, “Contract Farming and the Peasantry: Cases from Western Kenya”. **Review of African Political Economy**, No: 23, (Jan-Apr., 1982), s.16.

¹⁸⁶ Eaton ve Shephard, s.2.

rejimlerinin yeniden düzenlenmesi yeni sermaye birikim rejiminin stratejisi olmuştur.¹⁸⁷ Somut olarak bu stratejilerin yaşama geçirilmesi neo-liberal politikalar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Sözleşmeli çiftçilik ise sermayenin uluslararasılaşması , emek ve üretim süreçlerindeki denetim rejimlerinin yeniden düzenlenmesinin, tarımsal alandaki yansımaları olarak değerlendirilebilir..

1.3.2. Sözleşmeli Çiftçiliğe Yönelik Kuramsal Yaklaşımlar

Sözleşmeli çiftçiliğe yönelik kuramsal tartışmalara girmeden , bu tartışmaların önemi üzerinde durmakta yarar görmekteyiz. Bu tartışmalar, özellikle Lenin, Kautsky ve Chayonov'un eserleri ekseninde oluşan ve süreç içinde gelişen tarımsal dönüşüm tartışmalarına, tarımsal dönüşümün ve modernleşmenin ücretli emek kullanılan geniş kapitalist girişimler temelinde olmadan, küçük aile emeği temelli, üretim birimlerinin kapitalist girişimlere dikey bütünleşmesi ile gerçekleşmesinin olasılığı tartışmalarına dayandırılabilir.¹⁸⁸ “Modernize aile çiftçilikleri”nin sürekliliği, başlıca karakteristikleri, kapitalist toplumlardaki konumları ve bağlantılı olarak sözleşmeli çiftçilik uygulamaları Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika'yı kapsayan ölçüde özellikle Journal of Peasant Studies sayılarında sıkça tartışılmaktadır.¹⁸⁹

Sözleşmeli çiftçiliğe yönelik literatürde olumlu ve eleştirel olmak üzere iki tür yaklaşımın hakim olduğu görülmektedir. Sözleşmeli çiftçiliğe olumlu yaklaşan ve eleştirel olmayan iktisat başlığı altında toplayabileceğimiz yaklaşımlar Tarımsal İşletme (Agri-business) yaklaşımı, Modernleşme perspektifi ve Yeni Kurumsalcı Yaklaşım

¹⁸⁷ Ercan, “Neo-liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçi Bileşenler:1980 sonrası için Çerçeve Denemesi”. **İktisat Dergisi**. Say. 378, 1998, s.28.

¹⁸⁸ Ben White, “Agroindustry and contract farmers in upland West Java”, **Journal of Peasant Studies**. Vol. 24, No.3, (April 1997), s103.

¹⁸⁹ Örnek olarak Bernstein, “African Peasantries: A Theoretical Framework” ; j. Chevalier “There is Nothing Simple about Simple Commodity Production”, **Journal of Peasant Studies**, No: 10, 1983; Clapp, “Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming” ; H. Friedman “Simple Commodity Production and Wage Labor in the American Plains”,**Journal of Peasant Studies**, Vol 6, No. 1, 1988 ; Friedman, “Household Economy and National Economy: Concepts for the analysis of Agrarian Formations”, **Journal of Peasant Studies**, Vol 7, No.2, 1980. ; Konings, “Unilever,Contract Farmers and Co-operatives in Cameroon: Crisis and Response”, **Journal of Peasant Studies**, Vol. 26, No.1, (October 1998); Judith A Carney, “Struggles Over Crop Rights and Labour within Contract Farming Households in a Gambian Irrigated Rice Project”, **Journal of Peasant Studies**, Vol 15, no.3, 1988; JPS dışında bu konudaki tartışmalara “World Development” sayılarında da sıkça rastlanmaktadır. Örneğin: Singh, “Contracting Out Solutions: Political Economy of Contract Farming in the Indian Punjab”; Key and Runsten, 1999.

olarak özetlenebilir. Diğer yandan eleştirel görüşler ise genelde bağımlılık okulu yazınında toplanmaktadır.¹⁹⁰ Ancak sözleşmeli çiftçiliği, “esnek birikim”, “neo-fordizm” yaklaşımlarıyla ele alan Watts’ın¹⁹¹, kapitalist emek süreci olarak ele alan Davis’in¹⁹² ve bağımlılık okulunu sadece değişim ilişkilerine odaklanması, üretim sürecini göz ardı etmesi yönüyle eleştiren Konings’in¹⁹³ çalışmaları sözleşmeli çiftçiliğe yönelik eleştirel yaklaşımın farklı noktalarını oluşturmaktadır. Bu kaba ayırım dışında her iki yaklaşımın bir sentezini oluşturmaya çalışan yaklaşımlar da mevcuttur. Özellikle Afrika üzerine yapılan bu çalışmalar¹⁹⁴ modernleşme ve bağımlılık perspektiflerinin sentezini yaratma girişimi olarak değerlendirilmektedir.¹⁹⁵

1.3.2.1.Eleştirel Olmayan Yaklaşımlar

Sözleşmeli çiftçilik olgusuna olumlu yaklaşan literatür incelendiğinde karşımıza sözleşmeli çiftçiliği daha çok piyasa aksaklıklarına bir cevap olarak gören Yeni Kurumsalcı Yaklaşım (New Institutional Perspective), firma-çiftçi ekseninde değerlendiren ve karşılıklı yarar, verimlilik kavramlarıyla açıklayan Tarımsal İşletme (Agri-business) yazını ve son olarak sözleşmeli çiftçiliğin kırsal kalkınma için bir araç olabileceğini vurgulayan Modernleşme Perspektifi çıkmaktadır. Bu yaklaşımları vurguladıkları noktalar zaman zaman farklılık gösterse de temelde eleştirel olmayan iktisat anlayışı altında toplayabiliriz.

Yeni kurumsalcı yaklaşım, maliyetlerin önemli kısmının sadece üretimden kaynaklanmadığını ayrıca aksak piyasalara ve enformasyon maliyetine bağlı olarak işlem maliyetlerinden de kaynaklandığını ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, aksak piyasalar bağlamında, sınıfsal yapıların, işgücü ve kiracılık ilişkilerinin ve tarımsal

¹⁹⁰ Edleman, s.19. ; Konings, “Contract Farming and Capital Accumulation in Cameroon: The Case of the CDC Smallholder Schemes”, s.219

¹⁹¹ Porter ve Phillips-Howard, 1995.

¹⁹² John Emmeus Davis, “Capitalist Agricultural Development and the Exploitation of the Propertied Labourer”, Frederick. Buttel, Howard Newby (ed.), **Rural Sociology of the Advanced Societies – Critical Perspectives**. London: Croom Helm, 1980, s.142-144.

¹⁹³ Konings, “Contract Farming and Capital Accumulation in Cameroon: The Case of the CDC Smallholder Schemes”, s.218.

¹⁹⁴ Buc-Hansen ve Marcussen, 1982; Currie ve Ray, “On the Class Location of Contract Farmers in the Kenyan Economy”, **Economy and Society**, Vol. 15, No.4, 1986.

¹⁹⁵ Konings, “Contract Farming and Capital Accumulation in Cameroon: The Case of the CDC Smallholder Schemes”, s.219.

kurumların rasyonel davranışlarını ve bunların sonucunu irdelemektedir.¹⁹⁶ Bu görüşe göre, firmalar çeşitli kurumsal düzenlemeler ve anlaşmalarla, pazarlamak veya işlemek için gerekli hammaddelerin sürekliliğini sağlamaktadırlar. Firmalar için hammadde temini bu görüşe göre üç farklı şekilde gerçekleşebilir. Birinci yolda bütünleşmeyi gerçekleştirmemiş bir firma hammadde arzını spot piyasalardan karşılar. İkinci yol üretimin tüm yönetiminin, emek istihdamının firmaya ait olduğu tamamen bütünleşmiş plantasyon şeklinde örgütlenmelerdir. Sözleşmeli çiftçilik ise bir üçüncü yol olarak spot piyasaların ve tam dikey bütünleşmenin ortasında yer alan kurumsal anlaşmalardır.¹⁹⁷

Sözleşmeli çiftçilik, tedarik zinciri yönetiminin tarımsal hammaddeye güvenli ulaşımını, istenen ölçüde, kalitede, lokasyonda ve zamanlamada sağlayan organizasyonel bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Dikey bütünleşmenin içinde yer alan alternatif formlardan biri olarak değerlendirilen sözleşmeli çiftçilik bu yapıyla işletme maliyetlerindeki (transaction costs) artışa ve piyasa aksaklıklarına (market imperfections) bir çözüm olarak görülmektedir.¹⁹⁸

Bu görüşe göre küçük çiftlik üretimi üretim kaynaklarına ve piyasaya ulaşma konusunda yaşadıkları problemler nedeniyle ciddi kısıtlamalar içermektedir. Nicholas Minot bu problemleri üretim ve piyasa bilgi eksikliği, finansal yetersizlikler ve krediye ulaşmadaki zorluklar ve geçimlik üretimin yaratmış olduğu riskler olarak özetlemektedir.¹⁹⁹ Ayrıca devlet müdahaleleri de verimsiz ve hatta bu kısıtları daha da belirginleştirici olmaktadır. Devlet desteği genelde büyük toprak sahibi üreticiler yararına gerçekleşmektedir. Minot tüm bu nedenler çerçevesinde kurumsal mekanizmaların küçük üreticiye krediye, teknik desteğe ve girdilere ulaşma ve ürünlerini satacak pazar belirsizliğini azaltmaya yarayacağını ileri sürmektedir. Bu şekilde küçük üreticiler yüksek değerli ürünler üreterek gelirlerini yükseltebileceklerdir.²⁰⁰

¹⁹⁶ Key ve Runsten s.383.

¹⁹⁷ Key ve Runsten, s.383. ; Patrick, s.4-5. ; Minot, s.6-11.

¹⁹⁸ Key ve Runsten, s.384. ; Kirsten ve Sartorius, s. 504.; Minot, s.2.

¹⁹⁹ Minot, s.1

²⁰⁰ Minot, s.2.

Nigel Key ve David Runsten de benzer şekilde sözleşmeli çiftçiliğin gelişimini piyasa aksaklıklarına bağlamaktadır. Key ve Runsten, bu aksaklıkları, kredi, risk, enformasyon, üretim faktörleri ve ürün piyasaları açılarından değerlendirmektedir. Yüksek değerli geleneksel olmayan tarımsal metalar genellikle geleneksel ürünlerden daha maliyetli ve bu nedenle daha çok krediye ihtiyaç duymaktadır. Kredi piyasaları “gelişmekte olan ülkelerde” gelişmemiş olduğundan tarımsal firmalar bu açığı kapayabilmektedir. Tarımsal firmalar verdikleri kredileri üretim sonunda geri alabilmektedir. Geleneksel olmayan tarımsal ürünler içerdiği yüksek maliyet nedeniyle yüksek risk de taşımaktadır. Tarımsal sanayi firmaları ileriye yönelik belirlenmiş bir fiyattan sözleşme yapması nedeniyle bu riski düşürmektedir. Üretimdeki verimlilik uygun teknik bilgiye bağlıdır. Tarımsal sanayi firmaları bu bilgiyi küçük üreticiye transfer edebilmektedir. Firma açısından ise tarımsal üretimle ilgili diğer bir bilgi problemi kiralık işçilerin denetim sorunu ile ilgilidir. Büyük topraklarda çalışan işçilerin denetimi daha zordur ve bu sebeple “kaytaran” işçiler var olabilmektedir. Sözleşme ile motive edilmiş küçük aile çiftliklerinde ise böyle bir problem ortadan kalkmaktadır. Sözleşmeli çiftçilik ile tarımsal sanayi firmaları küçük üreticilere gerekli üretim girdilerini sağlamaktadır. Firmalar için gelişmemiş ürün piyasalarında uygun kalite ve istenilen zamanda metalara ulaşmak son derece zordur ancak sözleşme yoluyla bu sorun ortadan kalkmaktadır.²⁰¹

Özetleyecek olursak yeni kurumsalcı yaklaşıma göre, sözleşmeli çiftçilik üreticiler için piyasalara, krediye, teknolojiye ulaşmada kolaylık sağlarken; firmaya ise maliyetleri düşürücü, üretim sürecinin toprağı satın almadan ve işçi istihdam etmeden denetlenebildiği, güvenilir hammadde ulaşımının sağlandığı bir üretim modeli sunmaktadır.²⁰² Bu açılardan sözleşmeli çiftçilik, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki yoksul küçük çiftçileri güçlendirecek önemli bir kurum ve daha kazançlı piyasalara ulaşmak için önemli bir araç olarak görülmektedir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde gerçekleşen bir çok ekonomik reformlarla birlikte tarımsal sektöre sübvansiyonların azaltılması da bu yazarlara göre sözleşmeli çiftçiliğin önemini artırmaktadır.²⁰³

²⁰¹ Key ve Runsten, s.383-389. ; Patrick, s.6.

²⁰² Patrick, s. 7-8.

²⁰³ Key ve Runsten, s.381.; Kirsten ve Sartorius, s.505.

Sözleşmeli çiftçilik ile ilgili bir başka olumlu görüşe ise “tarımsal işletme” (agri-business) yazınında rastlamaktayız. Tarımsal işletme okulu esasında neo-klasik iktisat perspektifinden bakarak firma-çiftçi ilişkilerine odaklanmaktadır. Bu görüş doğrultusunda, çiftçiler ve firmalar sözleşmeli çiftçilikten karşılıklı yarar sağlamaktadır.²⁰⁴ Sözleşmeli çiftçilik ile ürün standardizasyonu, yönetim koordinasyonu, enformasyon ve planlama arasında yüksek bir koordinasyon sağlanmakta, üretim ve işletme maliyetlerinin de düşmesiyle önemli bir ekonomik verimlilik sağlanmaktadır.²⁰⁵

Tarımsal işletme yaklaşımı sözleşmeli çiftçiliği ayrıca önemli bir risk azaltma aracı olarak görmektedir. Buna göre hem çiftçiler hem de üreticiler sözleşmeler yoluyla doğal risklerden ve piyasaların beklenmedik dalgalanmalarına karşı önlem almaktadır. 1990’lardan sonra dünya piyasalarında tarımsal metaların daha piyasa duyarlı olmasıyla tarımsal işletmeler girdi ve çıktı fiyatlarındaki dalgalanmaları minimuma indirmek için bir yol aradılar. Sözleşmeli çiftçilik anlaşmalarıyla metanın fiyatı ve miktarı önceden belirlenmektedir, bu da firmalara karlarını ve maliyetlerini tam olarak tahmin etme şansını vermektedir.²⁰⁶

Modernleşme perspektifinden yaklaşan yazarlar (Morrisy, Williams ve Karen, Kusterer) ise sözleşmeli çiftçiliği, firmanın yönetim kapasitesi, sermaye kaynakları, modern teknoloji bilgisi ve pazarlama faaliyetleri kabiliyetleri ile küçük üreticinin toprak ve emek üzerindeki denetiminin verimli bir birlikteliği olarak değerlendirmektedir. Bu özellikleriyle sözleşmeli çiftçilik kırsal alanda kalkınmayı sağlayabilmektedir.²⁰⁷ Girdi, üretim kredisi, yeni pazarlara ulaşma, teknolojik yeniliklere ulaşma ve enformasyon sözleşmeli çiftçilik aracılığıyla küçük üreticilere

²⁰⁴ Easton ve Shepperd, s.3.

²⁰⁵ Edleman, s.19-20

²⁰⁶ Edleman, s.20.

²⁰⁷ David Morrisy, **Agricultural Modernization through Production Contracting: The Role of the Fruit and Vegetable Processor in Mexico and Central America**, New York: Praeger 1974; Simon Williams ve Ruth Karen, **Agribusiness and the Small-Scale Farmer : A Dynamic Partnership for Development**, Boulder, Colo: Westview, 1985 ; C. Kusterer, **The Social Impact of Agribusiness: A Case Study of ALCOSA in Guatemala**, Special Evaluation, Washington, D. C: USAID, 1981.

aktarılrken, bu yolla küçük üreticilerin modernizasyonu da sağlanmakta aynı zamanda küçük üreticinin özerkliği de sözleşme ile korunmaktadır.²⁰⁸

Williams ve Karen'ın 1985 tarihli ve Uluslararası Gelişme için Amerikan Ajansı'nın özel girişim bürosu tarafından yaptırılan "Tarımsal İşletmeler ve Küçük Ölçekli Çiftçilik"²⁰⁹ (Agribusiness and the Small-Scale Farmer : A Dynamic Partnership for Development), adlı çalışma bu görüşler için iyi bir örnek oluşturmaktadır. Yazarlara göre, tarımsal işletme her sosyal yapıda, insanlık gelişiminin her aşamasında, endüstrinin başarılı olduğu yerlerde kendine uygun bir yer bulmaktadır. Williams ve Karen, kar odaklı firmaları hangi büyüklükte hangi kökende olurlarsa olsun ekonomik büyüme ve sosyal gelişmenin en dinamik mekanizması olarak görmekte ve bunu tarımsal işletmeler içinde kabul etmektedirler. Yazarlara göre tarımsal sanayi girişimleri sözleşmeli çiftçilik yoluyla teknoloji transferini sağlamak ve yerel halk ile geniş bir ortaklık kurmaktadır.²¹⁰

Sonuç olarak modernleşme perspektifinin bakışını toparlarsak, sözleşmeli çiftçilik, çiftçilere yeni tipte ürünlere ulaşma, bilimsel tarımla ilgili yardım, teknik destek, girdi ve üretim kredisi ve yeni pazarlara ulaşmayı sağlamaktadır. Firma ve çiftçinin bu model yoluyla ekonomik başarısı gerçekleşirken kırsal gelişme de böylece sağlanacaktır.

Olumlu yaklaşımların içerisine, sözleşmeli çiftçilik olgusunu genelleme yapmak yerine nedenleri ve güç ilişkilerine odaklanarak çözmeye çalışan yaklaşımları da katabiliriz.²¹¹ Bu yaklaşımlar genel olarak sözleşmeli çiftçiliğin kendisinin küçük üreticiler için yoksulluk anlamına gelmeyeceğini aksine dünyanın bir çok yerinde sözleşme ilişkilerinin modern ticari tarım için gerekli olduğunu ileri sürmektedir.²¹² Söz konusu yaklaşımlar sözleşmenin eşit olmayan doğasını kabullenirken, üretimin ve gelir seviyesinin arttırılması için bu uygulamaların gerçekçi bir alternatif olacağını

²⁰⁸ Morrisy, 1974' den aktaran Clapp "Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming", s.5.

²⁰⁹ Williams ve Karen, 1985.

²¹⁰ Williams ve Karen, s.8.

²¹¹ Bu yaklaşımlar için detaylı bir inceleme için bkz.Arthur Goldsmith, "The Private Sector Rural Development: Can Agribusiness Help the Small Farmer?", **World Development** , Vol. 13, No. 10-11, 1985. ; Little, 1994. ; Buch-Hansen ve Marcussen, 1982 ; Porter ve Phillips-Howard, 1995.

²¹² Little, s.217-218. ; White, s.105; Porter Phillips-Howard, s.56.

savunmaktadırlar.²¹³ Bu görüşe göre, sermayenin tarımı bütünleşme şeklinde hakimiyeti altına alması üreticilerin artan tüketim giderleri, vergiler ve diğer ihtiyaçlarını karşılayabilmek çalışma zamanını arttırmasına yol açmaktadır. Ancak üretim araçlarının kontrolü halen üreticilerdedir.²¹⁴ Buch-Hansen ve Marcussen’e göre üreticiler alternatif piyasalara ürünlerini satma, farklı bir ürüne geçme gibi seçeneklere sahiptir. Sözleşmeli çiftçiliği, sermayenin hakimiyeti altındaki tarımsal üretim için daha “rasyonel ve ekonomik olarak gerçekçi” bulan Buch-Hansen ve Marcussen, bu uygulamadan sadece tarımsal işletmelerin değil aynı şekilde çevre ülke devletleri ve bu ülkelerdeki küçük üreticilerin de faydalanabileceğini iddia etmektedir.²¹⁵ Bu yaklaşım geçimlik ve aile üretimine dayanan köylülüğü, piyasaya kısmen bütünleşmiş olması ve marjinalleşmesi ve böylece kapitalist genişlemeye bir engel oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bu görüş sözleşmeli çiftçiliği “köylülük sorunu”nun en etkili çözüm yollarından birisi olarak görmektedir.²¹⁶

1.3.2.2.Eleştirel Yaklaşımlar

Sözleşmeli çiftçilik olgusuna eleştirel yaklaşan tartışmalarda, bu olguyu Bağımlılık okulunun temel argümanlarından yola çıkarak açıklamaya çalışan yazarların belli bir ağırlığı vardır. Bu yazında sözleşmeli çiftçiliğin yukarda aktardığımız olumlu yaklaşımın aksine yalnızca firmaya yarar sağladığı konusunda ve firma-üretici arasında eşit olmayan bir ilişkinin olduğu düşüncesinde birleştirilmektedir.²¹⁷ Bu görüşe göre dikey koordinasyonun bir formu olarak sözleşmeli çiftçilik, geçimlik üretime zarar vermekte ve kır yoksullarını kaçınılmaz olarak daha da yoksullaştırmaktadır.²¹⁸

Sözleşmeli çiftçiliği bağımlılığı sağlayan bir araç olarak gören Cheryl Payer’e göre geniş ölçekli sermayenin “küçük köylü” (aile çiftçiliği) üretimi ile ilgilenmeleri onları sermayenin boyunduruğu altına alma girişimlerini temsil etmektedir. Tarımsal

²¹³ Little, s.217. ; Buch-Hansen ve Marcussen, s.19.

²¹⁴ Buch-Hansen ve Marcussen, s.19.

²¹⁵ Buch-Hansen ve Marcussen, s.19.

²¹⁶ Buch-Hansen ve Marcussen, s.18.

²¹⁷ Davis, s.144.; R. C.Lewontin, “The Maturing of Capitalist Agriculture: Farmer As Proletarian”. **Monthly Review: An Independent Socialist Magazine**. Vol. 50, No. 3, (Jul/Aug), 1998, s.47-48.

²¹⁸ Ernest Feder, **Strawberry Imperialism : An Enquiry into The Mechanisms of Dependency in Mexican Agriculture** ,The Hague: Institute of Social Studies, 1977, s.6.

modernleşmenin yaratacağı kar, doğrudan üreticiler için değil “merkez” içindir ve köylüler bu süreçte “gelişme piyonları”na dönüşmektedir.²¹⁹

Özellikle Latin Amerika kökenli sözleşmeli çiftçilik tartışmalarında, bağımlılık geleneğinden gelen yazarlar, tarımsal işletmelerin köylü üreticiler üzerinde kurdukları denetim mekanizması üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu tartışma firma ve çiftçi arasındaki ticaret hadlerine odaklanmaktadır. Buna göre firma, çiftçinin ürününün yegane alıcısı; gerekli girdiler ve kredi için ise yegane sağlayıcı konumundadır. Bu tartışmalar genelde bağımlılık ve egemenlik konuları ekseninde sürdürülmektedir.²²⁰

Latin Amerika tartışmalarının sözleşmeli çiftçiliğin gündelik yaşamda ne anlama geldiğine değinmediğini belirten Clapp, sözleşmenin çiftçi ve sermaye arasındaki asimetrik yapısını öne çıkarmakta ve sözleşmenin kendisinin bir ilişki olmasında öte bir ilişkinin temsilcisi olduğunu iddia etmektedir. Clapp, tarımsal işletme yazınında bu asimetrinin telafuz edilmediğini belirterek, Morrissy’nin “sözleşmenin hem üreticinin özerkliğini koruduğunu hem de üreticiye teknolojik, yönetsel ve pazarlama desteği sağladığı” görüşünü eleştirmektedir:

“Sözleşme, görünürde iki eşit aktör arasında baskının olmadığı ve taraflara karşılıklı yarar sağlayan bir anlaşma. Marx’ın sözleriyle: “öyle ama (kapitalistin) genel isteklerinin yasal biçimini almış şekliyle..”²²¹

Sözleşmeli çiftçiliğe olumlu yaklaşan, çiftçi ve firmaların bu sistemde karşılıklı yarar sağladığını ampirik çalışmalarla desteklemeye çalışan araştırmaları, sözleşmeli çiftçiliğin olumsuz etkilerini istisna olarak görmeleri nedeniyle eleştiren Clapp, çiftçi-sermaye arasındaki çatışma, artan borçluluk, ekolojik bozulma gibi problemlerin “yan etki” olarak görülemeyeceği bu sistematik problemlerin sözleşmeli çiftçiliğin yapısından kaynaklandığını ileri sürmektedir.²²²

²¹⁹ Cheryl Payer , “The World Bank and the Small Farmer”, **Monthly Review**, Vol. 32, No. 6, 1980’den aktaran White, s.107.

²²⁰ Clapp, “The Moral Economy of the Contract”, s. 79.

²²¹ Clapp, “The Moral Economy of the Contract”, s. 80.

²²² Clapp, “Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming”, s.22.

Tarımsal üretimin karmaşık bir biyolojik süreç olduğunu belirten Clapp, tarımsal üretimin mevsimsel olması, doğal nedenlere bağlı, tahmin edilemeyen risklerinin olması ve emek denetiminin zor olması sebebiyle doğrudan kapitalist bir yatırım yerine sözleşmeli çiftçilik yoluyla firmaların tüm bu risklerin üretici üzerine kaydırıldığını ileri sürmektedir.²²³ Çiftçiler için ise sözleşmeli çiftçilikten çekilme gerçekçi bir seçenek değildir. Kredi, teknoloji ve garanti pazar olanaklarından vazgeçmek hiçbir çiftçi için kolay olmadığını belirten Clapp, sözleşmeli çiftçiliği, çiftçi açısından bir seçenekten çok mecburiyet olarak değerlendirmektedir.²²⁴

Sözleşme gerçekte, yeni teknolojilere ulaşmayı, yönetsel ve pazarlama desteğini üreticiye sağlamaz aksine teknolojik, yönetsel ve pazarlama direktiflerini üreticiye empoze etmektedir. Clapp özerkliği bu şekliyle, kendi aletlerini işe getirmek zorunda kalan parça başı işçinin özerkliğine benzetmektedir.²²⁵ Benzer bir yaklaşım da sözleşmenin eşit bir ortaklık olarak gösterilmesinin ardında sözleşmeli çiftçiliği gizlenmiş (maskelenmiş) proleterleşmenin bir şekli olarak gören Davis'te de vardır. Davis sözleşmeli çiftçilikle ilgili çalışmasında Marx'ın Kapital'de parça ücretin çözümlediği bölümüyle bağlantı kurmaktadır. Davis'e göre endüstriyel parça ücretin tarımsal eşdeğeri sözleşmeli çiftçilikte bulunmaktadır. Bu bağlamda sözleşmeli çiftçilik tarımsal parça-işidir ve tarım dışı kapitalist firma ile "bağımsız" tarımsal üreticiler arasında sözleşmeyle kurulan bir üretim ilişkisi olarak tanımlanmaktadır.²²⁶ Sözleşmeli çiftçiliği özünde sermayenin bir denetim şekli olarak gören Davis, bu yolla kapitalist firmanın üretim sürecini denetleyebildiğini, verimliliği maksimize edebildiğini, ayrıca üretim sürecinin dışında, değişim sürecinde de sömürüyü maksimize ettiğini ifade etmektedir. Bu saptamalardan sonra Davis, sözleşmeli çiftçiliği kapitalist firmanın üretimi ve artı değeri kendine mal etmeyi garanti altına aldığı bir kapitalist emek süreci olarak görmektedir.²²⁷

²²³ Clapp, "Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming", s.10.

²²⁴ Clapp, "The Moral Economy of the Contract", s.81. ; Clapp, "Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming", s.14.

²²⁵ Clapp, "Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming", s.19; Clapp, "The Moral Economy of the Contract", s.81.

²²⁶ Davis, s.141.

²²⁷ Davis, s.144.

“...Bu da çoğu zaman çiftçiyi kendi toprağında çalışan bir ücretliye indirger, kendi araçlarıyla denetim altında çalışan ve kendisinin olmayan metayı üreten bir parça işçisi gibi... Tavuk, elma bezelye şeker pancarı vb. yerine kendi emek gücünü satmaktadır.”²²⁸

Yukarıda aktarılan görüşlere paralel olarak, sermayenin küçük üreticiyi sözleşmeli çiftçilik yoluyla denetimi altına alarak onu bir çeşit işçi statüsüne dönüştürmesi Konings, Bernstein ve Watts’ın çalışmalarında da yer almaktadır. Konings, “Kamerun’da sözleşmeli çiftçilik ve sermaye birikimi” adlı çalışmasında hem modernleşme hem de bağımlılık yaklaşımlarını her iki tarafın da değişim ilişkilerine odaklanmaları ve üretim sürecini gözardı etmeleri konusunda eleştirmektedir. Konings bu çerçevede her iki yaklaşımın da sermaye birikimin ön şartlarından biri olan sermayenin emek süreci üzerinde yönetsel denetimi tesis etmesini atladıklarını belirtmektedir. Konings, tarımsal sanayi firmalarının, güvenilir, yüksek kalitede ve ucuz tarımsal girdi elde etmesinin ancak üretim ve değişim süreçlerinin her ikisinde de denetimin ele geçirilmesi ile gerçekleşebileceğini savunmaktadır. Ayrıca modernleşme ve bağımlılık yaklaşımlarının küçük üreticilere pasif kurbanlar veya sermaye ve devletin faaliyetlerinin yararlanıcıları olarak görmesi ve bu süreçte aktif rol vermemeleri sebebiyle yazar tarafından eleştirilmektedir²²⁹

Sözleşmeli çiftçilik sürecinde üretimin denetimini firmaya kaptırmış olan üretici, özerkliğinden önemli kayıplar yaşar. Bu süreçte üretici tarım endüstrisi için kendi evinde çalışan bir çeşit işçiye dönüşür.²³⁰ Sözleşmenin eşit bir ortaklık olarak gösterilmesinin ardında, sözleşmeli çiftçilik “gizlenmiş işçileşmenin” (disguised proletarianization) bir formu olarak yer alır. Bir taraftan toprak sahibi diğer bir yandan da firma için ekinlerle ilgilenen bir işçidir. Koning yapmış olduğu çalışmasında Kamerunda sözleşmeli çiftçilik uygulamasında, köylülüğün özerkliğinin büyük ölçüde

²²⁸ Davis, s.142.

²²⁹ Konings, “Contract Farming and Capital Accumulation in Cameroon: The Case of the CDC Smallholder Schemes” s.219.

²³⁰ Bernstein “African Peasantries: A Theoretical Framework”,1979; Konings, 1993.

kayba uğradığı ve proleterleşmenin özgün bir formu olarak ortaya çıktığını belirtmektedir.²³¹

Watts'ın çalışmaları da sözleşmeli çiftçinin gizli işçi karakterine dikkat çekmektedir. Watts, sözleşmeli çiftçiliği –üretim üzerindeki eşit olmayan denetimin ve teknolojik yeniliklerin sağlamış olduğu ortamda- tarımın uluslararasılaşması ve tarımsal endüstrinin global ölçekte yer alması ile ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda sözleşme, “eski” uluslararası işbölümündeki, uluslararası tarım-gıda sistemindeki ve Kuzey-Güney ilişkilerindeki kimi değişiklikleri yansıtmaktadır. Bununla beraber sözleşmeli çiftçiliğin yaygınlaşması ile bu model, üçüncü dünyadaki kırsal yaşamda ve tarımsal yapılardaki dönüşümü işaret etmektedir. Sözleşme köylü üreticiyi yeniden yapılandırmış; bağımsız üreticiler kurumsal olarak ele geçirilmiş ve yeni üretim sistemine sosyal olarak entegre edilmiştir. Sözleşme, sözleşmeyi yapan firmanın, karşısındaki örgütsüz üreticilerin emeğini ve üretim sürecini biçimsel ve gerçek anlamda denetim altına almasını sağlamaktadır. Süreç içinde bağımsız köylü, firmaya bağımlı üreticilere dönüşmektedir.²³²

Watts sözleşmeli çiftçiliği, küçük meta üretiminin özgün bir şekli olarak tanımlamaktadır. Bu haliyle sözleşmeli çiftçilik, sermaye ve emek ilişkilerinin -köylünün artan bir şekilde sermayenin biçimsel ve gerçek anlamda egemenliği altına girmesi şeklinde- yeniden yapılanmasını yansıtmaktadır. Bu sistemde üreticiler özerklik aldatmacasındadırlar ancak pratikte Lenin'in de adlandırdığı “mülklü proleter” haline dönüşmüştür.²³³

Davis ve Clapp'ın da değindiği çiftçinin hünersizleşmesi Watts tarafından da ileri sürülmektedir. Sözleşmeli çiftçilikte, fikir (concept) ile uygulama (execution) ayırteci bir şekilde birbirinden ayrılır. Sermaye üretime direkt olarak müdahale etmese bile bu gerçekleşir. Dolayısıyla bu süreçte üreticiler hünersizleşmekte ve kendi ürününe yabancılaşmaktadır. Sözleşmeli çiftçilikte, köylüler de facto parçabaşı işçi gibi çalışırlar. Çoğu zaman kaliteyi ve çıktıyı artırmak için daha yoğun (daha fazla çalışarak)

²³¹ Konings, “Contract Farming and Capital Accumulation in Cameroon: The Case of the CDC Smallholder Schemes” s.229.

²³² Watts, s.63-64.

²³³ Watts, s.64.

ve daha yaygın (ücretsiz aile emeğini de çalıştırarak) çalışmak zorunda kalmaktadır Bu açıdan Watts, köylünün Chayanov'yan anlamda kendi kendini sömürdüğünü ifade etmektedir.²³⁴

Watts'a göre yukarıdaki noktalar göz önüne alındığında Marx'ın endüstriyel üretim ve emek süreci ile üretimin sosyal ilişkilerine yönelik tartışmalarıyla sözleşmeli çiftçilik süreci benzerlik taşımaktadır. Watts, sözleşmeli çiftçiliği “esnek birikim-neofordizm”’in sanayi kapitalizmindeki taşeron ilişkisini açıkladığı biçimde ele almaktadır.²³⁵ Tıpkı tekstil sektöründeki taşeron veya eve iş verme sisteminde olduğu gibi firma dolaylı ve dolaysız yoldan hane halkının emek sürecini denetimi altında tutmaktadır aynı zamanda da maliyetleri düşürme, üretim risklerini üreticiye yükleme amacı vardır.²³⁶

Watts'ın sözleşmeli çiftçilik ile tekstil sektöründeki eve işverme sistemi arasında kurduğu benzerlik ilişkisi, sözleşmeli çiftçiliğin tarımdaki kapitalist sosyal ilişkilerin organik büyümesini yansıttığını ileri süren Wilson tarafından da kurulmaktadır. Wilson buradan yola çıkarak tarımdaki emek sürecini, imalat üretiminde kullanılan sınıf oluşumu ve sınıf çatışması modelini kullanılarak analiz edilebileceğini ileri sürmektedir. Sözleşmenin “yasal” görüntüsü altında (tarafsızlık ve evrensellik) çiftçi ve işletmeci arasındaki ilişki, ücret sözleşmesindeki “özgür emek” ile işveren arasındaki Marx'ın tanımladığı ve incelediği ilişkiye benzediğini belirten Wilson, sözleşmeli çiftçiliği en yaygın biçimiyle, parça işi (piece work) çalışma ile benzer görmekte ve sonucunda çiftçiyi işçileştirdiğini belirtmektedir.²³⁷

Wilson'a göre kapitalist sosyal ilişkiler, tarımsal üretimi hakimiyeti altına almıştır ve hane halkı üreticilerinin, küçük üreticilerin kapitalist üretim tarzının bir parçası değiller demek mümkün değildir. Merkezileşme ve yoğunlaşma tarımsal

²³⁴ Watts, s.64. Benzer bir görüş için bkz: White, s.105.

²³⁵ David Goodman ve Michael Watts, “Reconfiguring the Rural or Fording the Divide?: Capitalist Restructuring and the Global Agro-Food System”, **Journal of Peasant Studies**, Vol. 22, No. 1, (October 1994), s. ;34

²³⁶ Watts, s.71. Benzer bir yaklaşımda Berna Güler Müftüoğlu tarafından dile getirilmektedir. Güler Müftüoğlu, “dünya ölçeğinde fasonlaşma ve taşeronlaşma” eğilimini incelediği çalışmasında fason ve taşeron ilişkisinin tarımda da geçerli olduğuna işaret ederek, bu ilişkinin Türkiye tarımında sözleşmeli çiftçiliğin başlangıcını oluşturduğunu ifade etmektedir. Berna Güler Müftüoğlu, “Firmalararası Değişim İlişkisi: Fasonlaşma ve Taşeronlaşma”, **Toplum ve Hekim**, Cilt 23, Sayı 4, 2008, s.251.

²³⁷ Wilson, s.47-49.

üretimde düzensiz bir şekilde oluşur. Sözleşmeli çiftçilik iki girişimci arasında yapılan bir anlaşma gibi gözükse de, sömürüye dayanan bir sınıf ilişkisidir. Bu ilişkiyi sözleşmeyi tasarlayanın (firma) zenginliğinin, sözleşmeyi imzalayanın (çiftçi) fakirleşmesine bağlı olduğu bir ilişki olarak tanımlayan Wilson'a göre birçok çiftçi konumunu muhafaza etse de bu tıpkı diğer ekonomik sektörlerdeki küçük üreticiler gibi çoğu zaman kendilerini ve ailelerini sömürmeleri sayesinde gerçekleştirmektedir.²³⁸

1.3.3. Kapitalist Tarımda Yeni Bir Üretim Formu Olarak Sözleşmeli Çiftçilik

“Tarımın sanayi ile birleşme biçimleri son derece çeşitlidir: bunlar arasında, doğal ekonominin egemen olduğu en ilkel ekonomik sistemi ifade edenler vardır; bunlar arasında, kapitalizmdeki yüksek bir gelişmeyi ifade edenler vardır; birinciler ile ikinciler arasında ise, bir dizi geçici aşama vardır. Genel formüllerle yetinilirse, gerçek kapitalist gelişme sürecini açıklamak mümkün olmayacaktır”²³⁹

Lenin'in Rusya'da kapitalizmin gelişmesini incelediği çalışmasından alınan yukarıdaki alıntı, her ne kadar bu inceleme 1800'lerin sonundaki Rusya'da iç pazarın nasıl oluşmakta olduğu sorununa odaklanmış olsa da, tarımdaki kapitalist gelişme tartışmaları için önemli bir yaklaşımdır. Benzer şekilde Kautsky'de tarım sorununu Marksist bir anlamda incelemek için sorunu tarımdaki küçük işletmelerin gelecekteki kaderi olarak ortaya koymanın yeterli olmayacağını, tarımdaki kapitalist üretim tarzının temelinde yatan tüm varyasyonları incelemek zorunluluğunu belirtmektedir.²⁴⁰ Kautsky ve Lenin'in çalışmalarından neredeyse yüzyıl sonra, Latin Amerika'daki tarımsal dönüşümü inceleyen çalışmasında de Janvry de bu temel bakış açısı çerçevesinde değerlendirilebilecek bir yaklaşımla, kapitalizmin tarımı çok farklı biçimlerde çözebildiğini, var olan toplumsal ilişkileri çeşitli yollardan dönüştürebildiğini ve bunun sonucunda farklı sınıf ve toprak mülkiyeti biçimleri oluştuğunu ileri sürmektedir.²⁴¹

²³⁸ Wilson, s.67.

²³⁹ Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, s.334.

²⁴⁰ Kautsky, s.12.

²⁴¹ de Janvry, s.107.

Yukarıda Lenin, Kautsky ve de Janvry'nin tarım sorununa bakış açılarının bize , bugün sözleşmeli çiftçiliği anlama noktasında önemli bir başlangıç noktası oluşturabileceğini düşünüyoruz. Elbette Lenin ve Kautsky'nin çalışmaları kapitalizmin ve dolayısıyla tarımdaki kapitalist gelişmenin erken dönemlerinde yapılmış olduğunu , bugün kapitalizmin dünya ölçeğindeki belirleyiciliğinin ulaştığı noktayı gözardı edemeyiz. Bugün kapitalizmin dünya ölçeğinde üretim-dolaşım-fiyat mekanizması ekseninde egemenliğini artırdığı, metalaşmanın yaşamın her alanına yayıldığı bu dönemin tarım-gıda sektöründeki etkilerini daha önce ortaya koymaya çalışmıştık. Tarımdaki dönüşümü bu çerçevede ele aldığımızda bugün neden “köylü” yerine “üretici” kavramının tercih edildiğini ve köylülüğün çok ürünün daha sık vurgulandığını anlayabiliriz.²⁴² Böyle bir noktada tarım sektörünün de kapitalizmin hakimiyeti altına girdiği mevcut toplumsal gerçeklik olarak karşımızda duruyor. Sermayenin temel mantığı olan daha az maliyetle daha hızlı ve daha fazla çıktı, bir yandan bio-teknolojinin ulaştığı aşamanın yardımıyla bir yandan da tarımsal üretim sürecinin (ve emeğin) denetiminin arttırılmasıyla gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmanın konusu olan sözleşmeli çiftçilik de son yirmi otuz yıllık süreçte bu biçimlerin yaygınlaşan bir örneği olarak ele alınmaktadır. Bu anlamda Sözleşmeli çiftçiliği, Bernstein'ın²⁴³ da vurguladığı gibi tarımdaki kapitalist gelişmenin çok yönlülüğünün ve çiftçiliğin (tarımsal üretimin) tarımsal sektörü organize eden tarımsal işletme sermayesine (agri-business capital) artan bağımlılığının bir sonucu olarak görmekteyiz.

Sermayenin çeşitli sebeplerden dolayı tarıma doğrudan yatırım yapmaya uzak durduğu söylenebilir. Bu sebeplerden birisi, yatırımın diğer alanlardan daha riskli olmasıdır. Pazar rekabetinin riskine ek olarak belirsiz doğal şartların getireceği riskler çiftçiliği daha riskli hale getirir. İkinci olarak, çalışma zamanının ve üretim zamanının sanayinin tersine tarımda özdeş olmayışıdır. Ürünlerin gelişme çevrimi nedeniyle tarımsal üretim zamanı emek zamanından daha fazladır. Bu arada sermaye bağlanmış ve karı realize edememiş durumdadır, ta ki hasat zamanına kadar. Son olarak tarladaki

²⁴² Bu dönüşüm tarım ile ilgili Journal'larda da açığa çıkmaktadır. 1970'lerde kurulan ve daha çok köylülüğü anlamaya ve tarım sorununa odaklanan Journal of Peasant Studies benzeri süreli yayınlara bugün rastlamak son derece zor. Bugün daha çok gıda teknolojisi veya ürünün ön planda olduğu süreli yayınlar sıklamıştır. 1990'ların başında kurulan The International Journal of Sociology of Agriculture and Food bu yayınlara örnek gösterilebilir.

²⁴³ Bernstein, “African Pasantries: A Theoretical Framework”. s, 430.

emeği kontrol etmek (tempo ve kalite anlamında) fabrikadakinden çok daha zor ve bu yüzden aynı zamanda maliyetlidir.²⁴⁴ En düşük maliyetle en fazla çıktıyı elde ederek kar maksimizasyonunu sağlamayı amaçlayan sermayenin, bu amacını engelleyen yukarıda sayılan nedenleri sözleşmeli çiftçilik ile büyük oranda ortadan kaldırdığı söylenebilir. Bu yolla neredeyse tüm riskler üreticiye aktarılırken, emeğin denetimi de üreticiler üzerinden gerçekleşmektedir.

Sözleşmeli çiftçilikle ilgili literatüre, onu olumlayan eleştirel olmayan iktisat perspektifi diyebileceğimiz görüş ile eleştirel yaklaşan bağımlılık perspektifi hakimdir. Ancak her iki yaklaşımda daha çok değişim ilişkilerine odaklanmış, üretim ilişkileri ve sürecine ise genellikle değinilmemiştir. Bu nedenle sermaye birikiminin öncül şartlarından olan “emek süreci üzerindeki yönetsel kontrol mekanizmasını oluşturma”²⁴⁵ gözden kaçırılmıştır. Bir diğer nokta ise üreticiler ile firma arasında yapılan “sözleşme”nin nasıl ele alınması sorunudur. Bu çalışmada Clapp ve Watts’ın vurguladığı gibi “sözleşme” daha çok bir ilişki biçimini temsili olarak ele alınacaktır. Sözleşmenin “yasal” görüntüsü altında (tarafsızlık, eşitlik ve karşılıklılık) çiftçi ve tarımsal işletme sermayesi arasındaki ilişki ücret sözleşmesindeki “özgür emek” ile işveren arasındaki Marx’ın tanımladığı ve incelediği ilişkiye benzemektedir.²⁴⁶ Yasal biçim, altında yatan toplumsal ilişkiler sistemini gizlemekte ve sermaye birikimi için güçlü bir strateji sağlamaktadır.

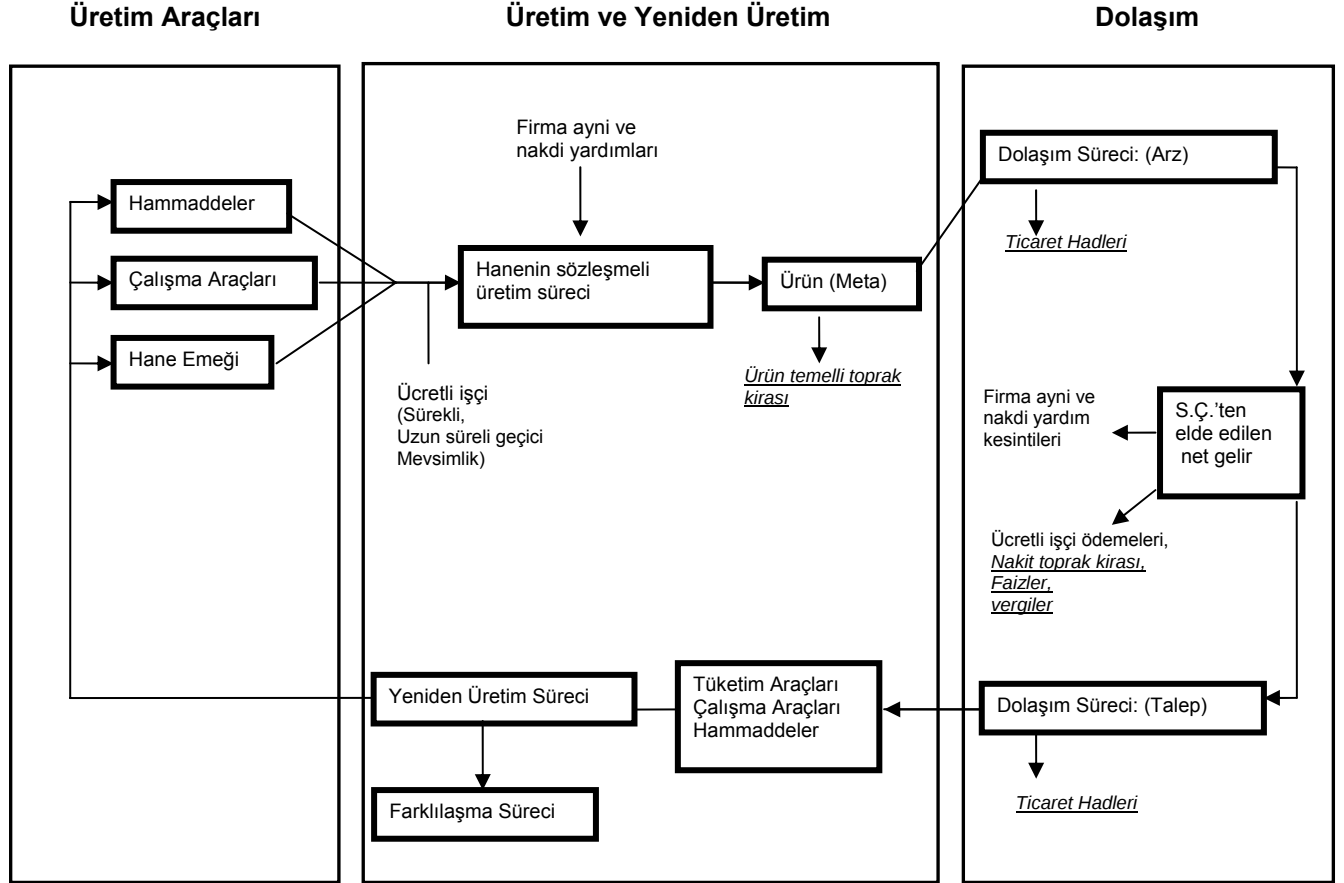
Buraya kadar aktarılanların ışığında, sermayenin tarımı hakimiyeti altına alma biçimlerinden biri olarak sözleşmeli çiftçiliği, üretim ilişkileri ekseninde analiz etmenin süreci anlayabilmemiz için gerekli araçları sağlayacağına inanıyoruz. Bu noktadan hareketle sözleşmeli çiftçilik ile oluşan dönüşüm dinamiklerini hem üretim hem de tüketim birimi olan köylü hanesinin organizasyonu çerçevesinde incelemeyi uygun buluyoruz. Hane halkının organizasyonunu “hane üretim süreci”, “dolaşım süreci” ve “yeniden üretim-farklılaşma süreci” olmak üzere 3 temel süreç karakterize etmektedir.

²⁴⁴ Bernstein, “Agrarian Classes in capitalist Development”. s.51-52

²⁴⁵ Konings, “Contract Farming and Capital Accumulation in Cameroon: The Case of the CDC Smallholder Schemes”, s.219.

²⁴⁶ Clapp, “Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming” s.16 ; Watts, s. 64,71.

Üçüncü bölümde sonuçlarını aktaracağımız ampirik araştırmamız da bu noktalardan hareketle gerçekleştirilmiştir.²⁴⁷

Şekil 2: Sözleşmeli Üretim Sürecinde Hanehalkının Organizasyonu.²⁴⁸

Saha araştırmamızda edindiğimiz bilgileri aktarmadan önce bu bölümde aktarmaya çalıştığımız tarımdaki dönüşümün genel eğilimlerinin Türkiye’de nasıl gerçekleştiğini İkinci Bölümde aktarılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda bir sonraki bölümde kapitalizmin dünya ölçeğindeki gelişimi çerçevesinde Türkiye tarımının yapısı incelenecek ve bu yapı içinde sözleşmeli çiftçiliğin ortaya çıkışı ve yaygınlaşma

²⁴⁷ Ampirik araştırmamızda sözleşmeli çiftçiliği analiz ederken yararlanacağımız değişken setleri ve yol haritası büyük ölçüde De Janvry ve Deere’nin Peru Cajamarca bölgesinde yapmış olduğu çalışmadan yararlanılarak ortaya çıkarılmıştır. C. D. Deere ve A. de Janvry, “A Conceptual Framework for the Empirical Analysis of Peasants”, **American Journal of Agricultural Economics**, Vol. 61, No. 4, 1979

²⁴⁸ De Janvry ve Dere, 1979’dan yararlanılarak oluşturulmuştur. Şekil yol haritamızı belirleyecek temel değişkenleri ve süreçleri göstermektedir. Ampirik analizde ele alınmaya çalışılan temel düzeyler dikkörtgen içinde gösterilmektedir.

eğilimleri ortaya konmaya çalışılarak üçüncü bölümde aktaracağımız ampirik araştırmamıza bir arka plan oluşturulması amaçlanmaktadır.

2. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM ve SÖZLEŞMELİ ÇİFTÇİLİK

Buraya kadar tarımda kapitalist dönüşüm tartışmalarını sözleşmeli çiftçilik özelinde aktarmaya, sözleşmeli çiftçilik olgusunu tarımdaki dönüşüm ve kapitalizmin gelişimi ile ilişkisini belirlemeye çalıştık. Türkiye’de sözleşmeli çiftçilik uygulamasının ortaya çıkışı ve gelişim seyri ise bu bölümde ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede öncelikle tarihsel süreç içerisinde Türkiye’nin tarımsal yapısındaki gelişmeler ve yaşanan dönüşümler incelenecektir. 1980 yılı Türkiye’nin hem sosyal hem ekonomik alanda birçok dönüşümün yaşanmaya başladığı sürecin başlangıcı olarak anılmaktadır. Bu çalışmada da Türkiye tarımı 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere iki temel dönem çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır. Türkiye tarımının genel bir resmi çizildikten sonra sözleşmeli çiftçilik olgusunun Türkiye tarımında ortaya çıkışı, gelişim seyri ve tarımsal politikalar içindeki yeri tartışılacaktır. Bu bölümde son olarak üçüncü bölümde sonuçlarını paylaştığımız saha araştırmamızın gerçekleştiği, sözleşmeli üretimin yoğunlaştığı ürünlerden sanayi tipi domates üretimi ve ürünü hammadde olarak kullanan salça sektörü hakkında bilgiler aktarılacaktır.

2.1 1980 ÖNCESİ DÖNEMDE TÜRKİYE TARIMINA GENEL BAKIŞ

Cumhuriyet dönemi ve sonrasının tarımsal yapısı ve bu yapıda meydana gelen değişim ve dönüşümlerini incelerken dönemi tek bir başlık altında ortaya koymak yerine, tarımsal kesimi etkileyen süreci daha anlaşılır şekilde açığa çıkartabilmek için iktisadi ve sosyal anlamda dönüm noktalarını da içeren belli başlıklar altında ifade etmek yerinde olacaktır. Türkiye’nin iktisadi tarihini incelemek aynı zamanda Türkiye’de kapitalizmin gelişim sürecini incelemektir. Bu alanda yapılan çalışmalarda bazı akademisyenlerin farklı dönemlendirmeler kullanarak yaşanan süreci aktarma yoluna gittikleri gözlemlenmektedir.²⁴⁹ Karşılaştığımız farklı dönemlendirme çabalarının Türkay’ın da haklı olarak işaret ettiği gibi, sürecin anlatımında çoğu zaman yetersiz kaldığı gözlemlenmektedir.

²⁴⁹ Böyle bir dönemlendirme örneği olarak için bkz. Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1980**, İstanbul: Gerçek Yay., 1995, s. 7.

“....Geçmişe dair değerlendirmeler, gerek süreci tanımlamak üzere başvuru kavramların bağlam dışı, gerekse bu kavramlar aracılığıyla içinde bulunulan meşruiyetini sağlamaya dönük kaygılar nedeniyle açıklayıcı olmaktan ziyade anlamayı zorlaştıran bir niteliğe sahiptir....Türkiye’de yaşanmaya başlanan kapitalistleşme sürecinin değerlendirilmesinde devletçilik-liberalizm ikilemi ya da ithal ikameci-ihracata dönük sanayileşme gibi ayrımlar, kavramların tanımlanmasına bağlı olarak mutlaklık içerdiğinde, geçmişin değerlendirilmesinde olduğu kadar bugün yaşanan süreci de anlamayı zorlaştıran yapay karşıtlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Süreklilikler, bir diğer deyişle temel eğilimler üzerinden yapılacak bir değerlendirme bu tür ikilemleri tanımlamak üzere kullanılan kavramlar kendi bağlamlarına oturacaklardır.”²⁵⁰

Bu bölümde aktaracağımız Cumhuriyet’in kuruluşundan 1980’li yıllara kadar tarımsal yapıda yaşanan değişim ve dönüşümler, Türkiye’ın belirttiği temel eğilimler üzerinden hareket ederek irdelenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda Türkiye’nin tarımsal yapısına yönelik herhangi bir değerlendirme, dolaylı olarak Türkiye’nin kapitalistleşme serüvenini de içerdiğinden hem dünya ölçeğinde hem de Türkiye ölçeğinde kapitalizmin sahip olduğu eğilimler ve bunların karşılıklı etkileşimi dikkate alınacaktır. Cumhuriyet’in kuruluşundan 1980’lere kadar geçen süreçte tarım sektörü üzerine, çalışmamızda kullanılacak dönemlendirmede Türkiye’ın yukarıda belirttiğimiz bağlamda oluşturduğu dönemlendirme²⁵¹ oldukça aydınlatıcı olmuştur. Çalışmamızda 1923-1939 dönemini “toplumsal kuruluş süreci”, 1939-1945 dönemini “savaş ekonomisi süreci”, 1945-1960 dönemini “yeniden yapılanan dünya ekonomisiyle entegrasyon süreci” ve 1960- 1980 dönemini “ithal ikameci birikim süreci” olarak inceleyeceğiz.

²⁵⁰ Mehmet Türkay, “Türkiye’de Kapitalist Sermaye Birikiminin Ulusal Dönüşümü”, Demet Yılmaz vd (hızl.), **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi**, Ankara: Dipnot Yay., 2006, s.19; 32-33.

²⁵¹ Bu dönemlendirmenin alt başlıkları şu şekilde sıralanmaktadır. Toplumsal Kuruluş Süreci, (1923-1939), Savaş Ekonomisi Süreci (1939-1945), Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisiyle Entegrasyon Süreci (1945-1960), ve İthal İkameci Birikim Süreci (1960-1980).

2.1.1 Toplumsal Kuruluş Süreci ve Tarımsal Yapılar (1923-1939)

1920'lerin Türkiye tarımında Osmanlı döneminden devralınan mirasın etkilerinin hüküm sürdüğü gözlemlenmektedir.²⁵² Cumhuriyet'in kuruluşu ile beraber Türkiye'nin tarımsal tablosuna göz atıldığında nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal alanda yaşadığı, tarımsal üretimde ilkel teknoloji kullanıldığı ve ekilebilir alanların ancak % 5-% 10'u arasında üretim yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde Türkiye tarımında adaletsiz toprak dağılımı ve pazar ekonomisinin gelişkinliği açısından çok farklı bölgelerin varlığı dikkat çekmektedir. Köymen'in 1912 ve 1913 yılları arasında gerçekleştirilen tarım sayımları sonuçlarına göre toprak dağılımı adaletsizliği net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu sayıma göre, toplam tarımla uğraşan ailelerin % 1'i toplam toprakların % 39'una; ailelerin % 87'si ise toplam toprağın % 35'ine sahiptir.²⁵³

Türkiye'de tarımsal üretim Cumhuriyet'in kuruluş yılı ve izleyen iki yılda savaş öncesi üretim hacmine ulaşılmıştır. Tarımsal alandaki hızlı gelişmenin birinci nedeni olarak savaşların bitişiyle Anadolu'nun erkek nüfusunun topraklarına geri dönmesi ikinci neden olarak da tarıma yönelik olumlu politikalarla özellikle fiyat ve vergi değişkenleri yoluyla çiftçiler lehine kaynak yaratılması görülebilir. 1924-29 yılları tarımsal hasılanın yıllık büyüme hızlarının ortalaması % 16,2'yi bulurken, aynı dönemde sınai büyüme hızı sadece % 8,5 olarak gerçekleşmiştir. Kısacası, tarım 1923-1929 yılları arasında ana sürükleyici sektör olarak savaş çıkmış bir ülkede ekonominin yeniden inşası döneminde önemli rol oynamıştır.²⁵⁴

Bu dönemde tarımsal politika açısından önemli gelişmelerden biri de Aşar Vergisi'nin kaldırılmasıdır. Aşar Vergisi Osmanlı döneminden gelen ve ürün üzerinden alınan aynı nitelikte bir vergidir. Aşar Vergisi'nin kaldırılmasındaki temel gerekçe Osmanlı iltizam sisteminin bir sonucu olarak kar amaçlı hareket edip vergi toplayan mültezimlerin çiftçiler üzerinde yoğun baskı kurmasının önüne geçmektir. Bu yoğun baskı özellikle küçük çiftçiler üzerinde daha belirgindir. Net ürün üzerinden alınan aşar

²⁵² Osmanlı Dönemi tarımsal yapısı üzerine ayrıntılı bir çalışma için bkz. Fuat Ercan, **Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme**, İstanbul: Sav Yay., 2008.

²⁵³ Köymen, "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları" Oya Baydar, (Ed.) **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999, s. 2.

²⁵⁴ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985**, s. 39

vergisi tarımsal işletme büyüdükçe net ürün başına vergi yükünü hafifletmekle birlikte, işletme küçüldükçe bu yük artmaktadır. 1923 yılında toplanmış olan İzmir İktisat Kongresi'nde oy birliği ile Aşar'ın kaldırılması ve yerine çağdaş bir vergi getirilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Aşar'ın vergi sistemi içindeki ağırlıklı yeri²⁵⁵ bu kararın hemen uygulanmasını geciktirmiştir. Aşar Vergisinin yürürlükten Kongreden iki yıl sonra 17 Şubat 1925 tarihinde 552 sayılı yasa ile kaldırılmıştır.²⁵⁶

Aşar Vergisi'nin kaldırılması Türkiye'nin tarımda önemli etkilerinin olduğu çeşitli araştırmacılarla vurgulanmıştır. Bunlardan biri olarak Boratav, Aşar'ın kaldırılmasına ilişkin ilk izlenimlerin yanıltıcı olduğunu savunmaktadır. Boratav göre, daha önce iltizam yoluyla tarım dışına pazarlanan ürünlerin Aşar'ın kaldırılması ile beraber doğrudan ticaret yoluyla gerçekleştiğinden bahseder ve bu ticaret yoluyla elde edilecek karın pazarlamayı örgütleyen ticaret sermayesine geçeceğini vurgular. Dolayısıyla iltizam sisteminde yaklaşık % 20 olarak tahmin edilen mültezimin payının yerine ticaret sermayesinin geçtiğini düşünmenin yanıltıcı olmadığını belirtir. İki sistem arasındaki temel fark köylü daha önce ürününü vergi biçiminde tarım dışına aktarırken, bu kez ürünü bir fiyat karşılığı pazarlamaktadır. Böylece bu durum devletin gelirlerinde bir azalma yaratacağı gibi, kamu kesiminden köylüye bir gelir aktarımı olarak yorumlanabileceğini savunmaktadır.²⁵⁷

Aşar vergisinin kaldırılmasına yönelik bir diğer yorumda ise İzzettin Önder Aşar Vergisi'nin kaldırılmasının yerine yeniden düzeltilerek uygulamaya koyulmasının ekonomik gelişme açısından daha yararlı olacağı kanısında olduğunu belirtmektedir. Çünkü Aşar'ın kaldırılması ile tarım kesiminin tümü vergi dışı kalmış böylece hem kamusal hizmetlerin finansmanı hem de kentsel alanlara kaynak aktarım mekanizmalarının oluşturulması açısından olumsuz bir gelişme sergilenmiştir. Halbuki, Önder, Aşar'ın kaldırılması yerine aynı nitelikten parasal vergiye dönüştürülüp,

²⁵⁵ İzzettin Önder bir kaynağa dayarak aşar vergisinin toplam devlet gelirleri içindeki oranının % 28,6'ya karşılık geldiğinden ve Aşar'ın kaldırıldığı yılda bütçe açığının önceki yıllar ortalamanın üç katına çıktığından bahsetmektedir. Z. Y. Hershlag, **The Challenge of Growth**, E.J. Brill, Leiden, 1968, s. 45'den aktaran İzzettin Önder, "Aşar'ın Kaldırılması ve Tarım Kesimine Uygulanan Vergiler", , Oya Baydar, (Ed.) **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1998, s. 69-70.

²⁵⁶ İzzettin Önder, "Aşar'ın Kaldırılması ve Tarım Kesimine Uygulanan Vergiler", Oya Baydar (Ed.), **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, içinde, 1999, s. 69-70.

²⁵⁷ Boratav, "İktisat Tarihi (1908-1980)" **Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye** Cilt 4, Sina Akşin (drl.), İstanbul: Cem Yay., 1997, s. 288-289.

potansiyel hasıla üzerine oturtulmuş ve işletme büyüklüğüne göre artan oranlı bir yükümlülüğe dönüştürülmüş olsaydı sanayi için gerekli kaynağın kırsal kesimden aktarılacağını ve bu durum sermaye birikim ve sanayileşmeye ivme kazandırabileceğini belirtmiştir²⁵⁸.

Toprak reformu çalışmalarının Türkiye'nin gündemini meşgul ettiği sıralarda 1929 dünya ekonomik bunalımını etkisi hissettirmektedir. 1929 büyük bunalım ve 1930'lu yıllar "devletçi" dönem olarak ifade edilmekte ve iki temel özellik ön plana çıkmaktadır. Birincisi ekonominin "içe kapanması", ikincisi, ise devlet öncülüğünde hızla sanayileşmedir. Bunalım ilk önce ihracattaki daralmanın sonucu olarak tarımsal ürünlerin iç ve dış fiyatlarında belirgin bir düşüşe yol açmıştır. İkinci olarak Türkiye'nin un, şeker ve tekstil gibi temel mallarda oluşan ithalatına ağır bir kısıtlama getirmiştir. Bu iki etki, içe dönük bir sanayileşme sürecinin neden zorunlu hale geldiğini açıklamaktadır.²⁵⁹

Devletçi uygulama döneminde Türkiye'de işlenen toprak alanının oranı yükselmiştir. 1927'de yalnız % 4,86 olan bu oran, 1934'te % 10,2'ye ve 1940'ta % 12,25'e çıkmıştır. Diğer yandan bu dönemde tarımsal kredi sağlayan önemli bankalardan biri olan Ziraat Bankası'nca verilen tarımsal kredilerin faizleri düşürülmüş, kredi işlemleri kolaylaştırılmış ve tarım kredi kooperatifleri kurulmuştur. Devletin sağladığı teşvik ve kredilerden genellikle yararlanabilen kesim büyük toprak sahipleri olmuştur.²⁶⁰ Yerasimos bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

...Ziraat Bankası eşrafın en kodamanlarının eline geçerken, mahalli çaptaki Zirai Kredi Kooperatifleri de büyük arazi sahiplerinin yararına işler. Eşrafın ellerinde tekelleşen Ziraat Bankası'nın borç olarak verdiği krediler gene eşraf tarafından işletilen bir tefeci sermayesinin kaynağı haline gelir. Bankadan % 12 faizle borç para alan eşraf takımı, bunu

²⁵⁸ Önder, s. 73.

²⁵⁹ Haldun Gülalp, **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, İstanbul: Belge Yay., 1993, s. 30.

²⁶⁰ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: Remzi kitabevi, 13. basım, 2003, s. 71.

kefil gösteremediği için doğrudan doğruya bankaya başvuramayan köylülere % 200'e kadar varan bir faizle borç olarak verir.”²⁶¹

Dönemin tarımsal politikalarının bir sonucu olarak, birikim ve sanayileşme süreçleri bakımından özel önemi olan tarım sektörünün üzerinde devlet denetiminin önemli hale gelmesi nedeniyle çeşitli mekanizmalar yoluyla bu denetim gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde kamu kuruluşlarının doğrudan piyasaya girmeleri, şeker pancarı ve pamukta olduğu gibi tarımsal hammaddeyi kullanan sanayinin büyük ölçüde devlete ait olması dolayısıyla piyasaya devlet işletmelerinin egemen olması ve ihracata dönük tarım ürünlerinin bir bölümünde olduğu gibi hükümetin denetimindeki tarım satış kooperatiflerinin ihraç fiyatı ile çiftçinin eline geçen fiyat arasındaki marj üzerinde etkili olabilmesi bu dönemde kullanılan üç farklı mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır²⁶².

2.1.2 Savaş Ekonomisi Süreci (1939-1945)

II. Dünya Savaşı yıllarına geldiğimizde, ordunun ve kentlerin iâşesi meselesi dönemin iktisadi sorunları içinde ön sırada yer almaktadır. Savaş döneminde hem zorunlu çalışma şeklinde ücretli emek olarak, hem de ordunun ihtiyaç duyduğu asker olarak kırsal nüfus oldukça önemli hale gelmiş ve bu nedenle 1940'te yürürlüğe giren Milli Koruma Kanunu devletin bu nüfustan taleplerini belirlemiştir. Bu kanun çerçevesinde devletin kırsal nüfustan talepleri üç başlık altında toplanabilir: birincisi emek yükümlülükleri ki sanayi, madencilik ve tarım sektöründe emek ihtiyacına karşılık çalışma yükümlülüğü getirmektedir. İkincisi, para olarak vergilendirme gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde uygulanan vergilerin özellikle küçük toprak mülkiyetine sahip köylüler üzerinde ciddi bir yük getirmiştir. Son olarak da kırsal nüfustan devletin taleplerinin en ağırlı olarak değerlendirilen tarımsal ürüne el

²⁶¹ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Dünya Savaşından 1971'e*, İstanbul: Belge Yay., 1992, s. 89.

²⁶² Boratav, “İktisat Tarihi (1908-1980)”, s. 297.

koyulmasıdır. Üreticilerin ürünlerinin bir bölümüne ya piyasanın çok altında kalan fiyatlardan zorunlu satış yoluyla ya da aynı vergilendirme yoluyla el konulmuştur.²⁶³

1938-1945 arasındaki savaş ekonomisi koşulları ve enflasyon, genel olarak sermaye birikimini özel olarak da tarımdan kaynaklanan sermaye birikimini hızlandırmıştır. Hem ülke içindeki hem de dünyadaki ekonomik koşullar tarımsal üretime dayalı tüccar sermayesinin genişlemesine neden olmuştur. Örnek olarak, 1938’de 500 TL olan bir vagon buğday fiyatı 1942’de 10.000 TL’ye yükselmiştir. Bu dönemde piyasalara büyük ölçüde buğday sağlayan çiftçi ve tüccar, büyük karlar elde etmiş ve böylece ya köy dışında yaşayan büyük toprak sahiplerinden ya da yoksul köylülerden toprak satın alarak, işletmelerini daha da genişletmişlerdir.²⁶⁴

Türkiye’de tüccar sermayesinin bu dönemdeki çıkarları iç ve dış ticaretin artması ve bunun da gerçekleşmesi için serbest dış ticaret rejimine sahip ekonominin kurulması ve aynı zamanda tarımsal üretimin canlandırılmasını gerektiriyordu.²⁶⁵ Tek Parti Rejiminin savaş döneminde uygulamaya koyduğu ve 1945 yılına kadar yürürlükte olan Milli Koruma Kanunu özellikle küçük köylünün omuzlarına yük bindirmiştir. Bu durum diğer yandan nüfusun % 80’inin kırsal alanda yaşadığı bir ülke için çok büyük oy potansiyelinin riske girmesini de ifade etmektedir. Dönemin iktidarı CHP’nin bu oy potansiyelini tekrar kazanmak için çeşitli girişimlerinden biri de “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’dur”. Kanunun oluşturulmasında siyasal etkenlerin yanısıra Türkiye’de topraksız ve az topraklı köylü sayısının arttığı tartışmaları nedeniyle sosyal etkenler de etkili olmuştur.²⁶⁶ 1945 tarih ve 4738 sayılı yasa ile büyük tartışmalar sonucu yürürlüğe giren Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, kamu mülkiyetinde olan ancak kullanılmayan, köy ve mahallelerin ortak kullanımında olan fakat hükümete göre gereğinden fazla olan, sahibi bilinmeyen topraklarla özel mülkiyette olup kamulaştırılacak olan toprakların, topraksız ve az topraklı köylüye dağıtılmasını

²⁶³ Örneğin 1941 yılında bir çift öküz için devletin talep ettiği yıllık vergi 20 kilo buğdayın piyasa fiyatına eşitti. Aktaran Şevket Pamuk, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, (drl.), İstanbul: Yurt Yay., 1989, s. 100.

²⁶⁴ Köymen, “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, s. 13.

²⁶⁵ Ronnie Mergulies ve Ergin Yıldızoglu, “Tarımsal Değişim ve 1923-70”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, İrvin Cemil Schick ve Ahmet Tonak, (drl.), İstanbul: Belge Yay., 1998., s. 296.

²⁶⁶ M. Asım Küçükömerlioğlu, “Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Hikayesi,” **Birikim**, (Mart, 1998), No.107, s. 41.

öngörüyordu.²⁶⁷ Çiftçiyi topraklandırma yasası uygulaması sonucunda daha çok kamu mülkiyetindeki toprakların dağıtımı gerçekleşmiştir. Bu dönemde o yıllarda Bulgaristan'da gelen göçmenler başta olmak üzere bazı topraksız ve az topraklı köylülere dağıtım yapılmıştır. Toplam 350 bin dolayında aileye yaklaşık 18 milyon toprak verilmiştir. Yasanın diğer işlevleri olan kooperatifleşme, topraksız ve az topraklı köylünü üretimini artırma büyük ölçüde gerçekleşmemiştir.²⁶⁸

2.1.3 Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisiyle Entegrasyon Süreci (1945-1960)

1950'lerde ABD, Avrupa'nın buğday ve süt ürünlerini korumasını kabul etmiş, buna karşılık Avrupa ABD'den gelen yem ürünlerine ithalat kotaları ya da gümrük vergisi koymamıştır. Avrupa tarımı yavaş yavaş ayakları üzerinde durmaya başladığı 50'li yıllardan sonra ABD tarımsal ürün ihracatı ve yiyecek yardımı büyük ölçüde Türkiye'nin de aralarında bulunduğu az gelişmiş ülkelere yönelmiştir. ABD'nin yiyecek yardımı ve düşük fiyatla tarımsal ürün ihracatı, birçok az gelişmiş ülke için kalkınmalarına yardımcı olacağı düşüncesiyle hevesle kabul edilmiştir. Böylece bu süreç ABD ve az gelişmiş ülkeler arasında yeni bir ilişkinin başlangıcı olmuştur.²⁶⁹ Yardımların ana amacı Amerikan tahıl stoklarını eritmek ve ABD'nin aşırı üretimi için istikrarlı Pazar oluşturmaktır. Plan çerçevesinde Amerikan gıda yardımı alan ülkeler kendi para cinslerinden ödemeleri yapıyorlardı. ABD de yardımı alan ülkeler içerisinde harcama zorunluluğu olduğu bu paraları askeri üsler kurmak gibi amaçlarla kullanıyordu²⁷⁰

Marshall Planı olarak adlandırılan bu planın Türkiye açısından tarımsal alanda yapılması istenen uygulamaların arkasında yatan temel argümanlardan birisi Türkiye'nin modern tarım yöntemlerini uygulamadığı ve sulama olanaklarının yetersizliği olarak belirtilmiştir. Bu amaçla tarımın makineleşmesi, suni gübre kullanımının ve modern tarım tekniklerinin yaygınlaştırılması, köylüye ucuz ve kolay

²⁶⁷ Kepenek ve Yentürk, s. 105.

²⁶⁸ Kepenek ve Yentürk, s. 105.

²⁶⁹ Köymen, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında ABD'nin Dünya Tarım Politikası", Oya Baydar (ed.), **75 Yılda Köyden Şehirlere**, içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999, s. 14-15.

²⁷⁰ Yenal ve Yenal, s. 97-98.

kredi temin edilmesi hedeflenmiştir. Böylece, tarımsal alanda piyasa için üretimin yaygınlaştırılmasının ve Türkiye'nin sermaye birikim sürecinde tarım ürünleri ihracatı konusunda uzmanlaşmasının önü açılmış olacaktır. Türkiye bu çerçevede plan kapsamındaki Avrupa ülkelerinin ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerinin üretimi ve ABD sermayesinin üretim fazlasının değerlendirilmesini garanti altına alınmıştır.²⁷¹

İkinci dünya savaşından çıkarken Cumhuriyet'in iktisadi politikaları, iç ve yukarıda belirttiğimiz dış konjonktür tarafından tarıma dayalı kalkınma modeline uygun olarak yönlendirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda uygulamaya konan politikalar savaş sonrası yıllarda tarımsal üretimin hızla ticarileşmesine yol açmıştır. Bu dönemin tarımsal üretim açısından en önemli politikası ise tarımda makineleşmenin teşvik edilmesidir. Bu dönemde ABD'den ithal edilen traktörler tarımsal üretimde kullanılan traktör sayısında ani bir sıçrama yaratmıştır. DİE'nin 1939-1959 yılları arasına ait tarım istatistikleri özetinde kullanılmakta olan traktör sayısının 1948'de 1756'dan 1949'da 9170'e, 1950'de 16.585'ten, 1951'de 27.000'e ve 1952'de 31.415'e çıktığı gözlemlenmektedir.²⁷²

Tarım kesimindeki mekanizasyon sürecinin tekdüze gelişmediğini de belirtmek gerekmektedir. Tekeli bu süreçte üç ayrı nitelikte gelişme dönemi olduğundan bahsetmektedir. Buna göre, 1948-56 dönemi Türkiye'de makineleşmenin başladığı dönemdir. Marshall Planının uygulanmasına paralel olarak bütün ülkedeki traktör sayısı 1800'den 44.000'e yükselmiştir. Bu dönemde makineleşme ithalata dayanmıştır. Bu durum, Türkiye'nin dış ödemeler dengesindeki bunalımlarından kolayca etkilenecek bir gelişimdir. Nitekim, Türkiye 1956 yılından sonra dış ödemeler açısından sıkıntılarla karşılaşınca ülkeye traktör girişi durmuştur. Böylece ikinci döneme girilmiştir. Bu dönemde traktör sayısı 44.000 civarında sabit kalmıştır. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulandığı 1963'ten sonra ise üçüncü döneme girilmiştir. Bir kesimi montajla da olsa ülke içindeki traktör üretiminin başladığı bu dönemde 1970'lere

²⁷¹ Tören, s. 194.

²⁷² Mergulies ve Yıldızoğlu, s. 297-298-301.

ulaşıldığında traktör sayısı 100.000'e yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda artış aynı hızla devam etmiştir.²⁷³

Krediler ve destekleme fiyatları ile tarımda makineleşmenin desteklenmesi Türkiye'de tarımın görünümünde hem dolaylı hem de dolaysız birçok etkiye bulunmuştur. Nicel olarak, tarım sektöründeki en önemli gelişme işlenen arazinin genişlemesidir. 1950-1960 döneminde ekili alan oranı % 18,7'den % 29,9'a çıkmıştır. 1960'a gelindiğinde özellikle meralar sürülerek açılan topraklarla ekim alanlarının doğal sınırına ulaşılmıştır.²⁷⁴ İşlenen tarım alanlarının genişlemesi aynı zamanda buğday üretiminin de önemli ölçüde artmasına neden olmuştur. 1950'li yıllarda makineleşme ile beraber tarıma açılan topraklarda daha çok buğday ekimi, ikinci olarak pamuk ve şeker pancarı ekimi gerçekleştirilmiştir.

Ekilen tarım alanlarının gelişmesinin bir diğer sonucu ise, tarımsal işletme sayısının artmasıdır. Yeni açılan topraklar üzerinde kurulan bu işletmelerin çoğunlukla 5 dekardan küçük olduğu DİE tarafından 1963 yılında yayınlanan tarım sayımlarında yer almaktadır. Yine aynı tarım sayımına göre, toprakların % 85,3'ü mülk sahibi tarafından işlenmektedir. Dolayısıyla bu dönemde tarımsal üretimde egemen birimin, mülk sahibi tarafından işlenen küçük topraktır. Bu yapı, ilk olarak yeni toprakların tarıma açılması, ikinci olarak üreticinin devlet politikaları ile desteklenmesi ile sağlamlaştırılmıştır.²⁷⁵

Tüm bu gelişmeler göstermektedir ki, 1945-1960 döneminde tarım kesimi önemli bir değişim sürecine girmiştir. Başta traktör olmak üzere çağdaş girdiler yaygın olarak kullanılmaya başlamış ve bunun sonucu olarak işlenen alanın genişlemesine ve mekanizasyon süreci ile oluşan işgücü fazlasının kentlere akın etmesine neden olmuştur. Tarımsal üretim hem sayısal olarak artmış hem de dışsıtım ve sanayileşmeye bağlı olarak nitelik değiştirmiştir.²⁷⁶

²⁷³ İlhan Tekeli, "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Kırsal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci", **Göç ve Ötesi**, İlhan Tekeli Toplu Eserleri 3, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2008, s. 70-71.

²⁷⁴ Köymen, "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", s. 16.

²⁷⁵ Mergulies ve Yıldızoğlu, s. 303-304.

²⁷⁶ Kepenek ve Yentürk, s. 108.

2.1.4 İthal İkameci Birikim Süreci (1960-1980)

1950'lerin ilk yıllarında traktör ve diğer tarım araç gereçlerinin ithalinde kullanılan ve öncelikle ABD'den gelen dış krediler, diğer yandan Kore Savaşı nedeniyle dünya pazarında meydana gelen patlama, tarımsal üretim ve ihracatının hızla büyümesine neden olmuştur. Bu dönemde, ithalat kısıtlamalarının kaldırılmasının nedeni, büyümedeki görece patlama ve artan ihracat gelirleridir. Ancak 1953 yılında yukarıda aktarılan görece olumlu tablo ihraç mallarına yönelik talepteki düşüş ve döviz darboğazı nedeniyle olumsuz bir yönde değişmiştir. Bu dönemde ekilebilir toprağın genişletilmesinin sınırına gelinmesi nedeniyle sağlanacak tarımsal üretim artışının da gerçekleşmeyecek olması Türkiye'nin sanayi politikasında köklü değişikliklere neden olacaktır.²⁷⁷

1950'li yılların sonlarında yaşanan bu ekonomik bunalım neticesinde ekonominin kararlı bir çizgiye oturtulması gerektiği sıkça tekrarlanıyordu. Ekonominin kararlı bir duruma getirilmesi ve bunalımdan çıkması için kalkınma planları uygulamaya konmuştur. Planlama sürecine geçişi özellikle Türkiye'ye kredi sağlayan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB) da destekliyordu. Bu kuruluşlar, kamu harcamalarının ve yatırımlarının belirli bir program çerçevesinde düzenlenmesini diğer bir deyişle verdikleri kredileri geri alma konusunda güvenceli bir ortamın oluşmasını istiyorlardı.²⁷⁸ Bu bağlamda, kalkınma planları çerçevesinde uygulanacak iktisadi politika olarak ithal ikameci sanayileşme stratejisi benimsenmiştir. Bu politika değişikliği sermaye birikim biçiminde bir değişiklik anlamına geliyordu. İçe yönelik sermaye birikim tarzı olarak ifade edeceğimiz bu politika, ağırlıklı olarak tarım ve ticaret sermayesinin birikimine dayalı bir modelden ağırlıklı olarak iç pazara yönelik sanayi sermayesi birikimine dayalı bir modele geçişi temsil etmektedir.²⁷⁹

1960'lı yılların iç pazara ve yerli tarımsal girdilere dayanan hızlı sanayileşmesi, sanayiyle tarımın bütünleşmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde tarım sanayi ürünleri için pazar oluşturma ve sanayiye hammadde sağlama işlevlerini de yüklenerek ihracat geliri olarak önemini korumaya devam etmiştir. Buna

²⁷⁷ Gülalp, s. 33.

²⁷⁸ Kepenek ve Yentürk, s. 142.

²⁷⁹ Gülalp, s. 34.

uygun olarak 1960'lardaki devlet politikaları, üretimin arttırılması ve tarımsal üretimin ticarileştirilmesini amaçlamayı sürdürmüştür.²⁸⁰ Bu amaçla, sanayi önceliği olmasına rağmen tarımsal destekleme politikalarını, üstelik 1950'lerden farklı olarak dış rekabete karşı korunan bir ekonomide gerçekleştirmiştir. 1960'larda destekleme kapsamına alınan ürün sayısı 7 iken, 1975'te kapsam daha da genişletilerek sayı 19'a çıkmıştır. Böylece 1970'li yılların başında destekleme fonlarının tarım katma değerine oranı % 11,5 iken, 1975-77 arasında % 21,8'e fırlamıştır.²⁸¹

Bu gelişmeler sonucu tarımsal üretim, özellikle sanayi girdileri alanında önemli ölçüde artmıştır. Toplam tarım üretimi içinde tahıllar, başta buğday olmak üzere en büyük paya sahip olma durumunu korumuş, ancak şeker pancarı, pamuk, çay gibi sınai bitkilerin üretimi önemli oranda artmıştır.²⁸²

1950'lerin sonunda daha önce de vurguladığımız gibi, Türkiye'de ekilen alanların doğal sınırına gelinmesi tarımsal alanda yeni arayışların içine girilmesini de beraberinde getirmiştir. Ancak bu arayışların 1960'larda ABD Uluslararası Kalkınma Örgütünün tarımda yoğun tarım teknolojisi ile bağlantılı olarak "Yeşil Devrim" dönemine girildiğini ilan etmesiyle eş zamanlı gerçekleştiği dikkatlerden kaçmamaktadır. "Yeşil Devrim" sayesinde yüksek verimli tohumların, teknolojik yeniliklerle kullanıldığında yüksek oranda verim artışı sağlayacağı ve böylece toprak reformu gereğinin ortadan kalkıp tarımda gelir adaletinin sağlanacağı öne sürülmüştür. Türkiye'de dahil pek çok ülke 1965-75 döneminde belirli bölgelerde bu teknolojiyi uygulamıştır. Yüksek verimli tohumların belirli oranlarda sulama, gübre ve ilaçlama ile başarılı olacağı öngörülmüyordu. Bu nedenle birçok ülkede ithal girdilerin desteklenmesi ve sulama projelerine hız verilmesi istenmiştir. Ancak, girdi sübvansiyonlarının maliyetlerinin çok yüksek olması nedeniyle işletme sermayesi olan ve ucuz kredi kaynaklarından yararlanabilen büyük çiftçilerin bu teknolojiyi kullanabildiğini; bu durumda, tarımsal gelir dağılımını olumsuz yönde bozduğu belirtilmektedir.²⁸³

²⁸⁰ Mergulies ve Yıldızoğlu, s. 305.

²⁸¹ Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, s. 381.

²⁸² Kepenek ve Yentürk, s. 107.

²⁸³ Köymen, **Kapitalizm ve Köylülük**, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s. 141.

Genel olarak 1962-76 yılları arasında ithal ikameci sanayileşme stratejisinin bir sonucu olarak sanayinin tarıma göre daha hızlı büyüme kaydetmesi beklenmektedir. Ne var ki, tarıma dönük popülist politikaların diğer bir deyişle giderek yaygınlaşan taban fiyat ve destekleme politikalarının dönem boyunca tarım-sanayi fiyat ilişkilerinin tarım lehine dönmesine katkıda bulunmuştur.²⁸⁴ Ercan da dönem boyunca tarım kesimine yönelik görece olumlu gelişmeleri de şu şekilde özetlemektedir:

“İçer yönelik sermaye birikim tarzının Türkiye’ye özgü önemli bir özelliği tarım kesiminin gereken ve beklenen hızla kapitalistleşme sürecine entegre olmamasıdır. Türkiye’de tarımsal kesimden, sanayi kesimine kaynak aktarmanın aksine tarım kesimi sürekli olarak devletin koruması altında olmuş, tarım reformu hiçbir zaman gerçekleşemediği gibi, tarımsal girdiler devlet tarafından destek görmüştür. Bu açıdan tarımsal malların sanayi malları kapsamındaki konumu ve iç ticaret hadleri sürekli olarak tarım lehine gelişmiş yani tarımdan sanayiye kaynak aktarımı gerçekleşmemiştir.”²⁸⁵

Dönemin iktisat politikalarına damgasını vuran ithal ikameci sanayileşme 1962-1976 döneminde içpazarın genişliği ve canlılığının sürdüğü ölçüde devam etmiştir. İçer yönelik sermaye birikiminin kolay aşaması olarak belirtilen bu dönem kısa sürede doyumluğa ulaşmıştır. Bu aşamada doyumlukla beraber üretken sermayenin yatırım olanaklarını tüketmesi yeni yatırım alanları bulmasını da gerektirmekteydi. Bu gereklilik sermaye birikim stratejisinde bir değişime yol açmıştır. Bu strateji değişikliği, üretken sermayenin daha fazla artı değer üretebilmek için ara ve sanayi mallarını üretmeye yönelmeleri ve bunu sağlamak için gereksinim duyulan nitelikli girdiye ulaşmak amacıyla dövize ihtiyacın artması ile ilişkilendirilebilir.²⁸⁶

²⁸⁴ Boratav, **İktisat Tarihi**, s. 112.

²⁸⁵ Fuat Ercan, “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi” (I), s. 66. Ercan’ın bu vurgusunu tarımdan sanayiye kaynak aktarımının değerlendirilebildiği iç ticaret hadlerine bakarak tamamlayabiliriz. İç ticaret hadlerinin tarım aleyhine döndüğü yıllar 1976 sonrasındır. Boratav’ın hesaplamasıyla 1976 fiyat indeksleri 100 alındığında tarım ticaret hadleri 1977-1979 arası sırasıyla 97,85 ve 68’e düşmüştür.

Boratav, **İktisat Tarihi**, s.117.

²⁸⁶ Ercan, “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış” **Neoliberalizmin Tahribatı**, Neşecan Balkan ve Sungur Savran (hızl), İstanbul: Metis Yay., 2004, s. 12.

2.2 1980'Lİ YILLAR: TÜRKİYE TARIMINDA YENİDEN YAPILANMA

Türkiye ekonomisi 1980'li yıllardan itibaren önemli bir değişim sürecine girmiştir. Bu değişim ve ortaya çıkan dinamikler sermaye birikiminin ulaştığı yeni bir aşamaya işaret etmektedir. Az sayıdaki büyük sermayenin ülke içindeki birikim koşullarının sona ermesi, bu sermayeyi dünya kapitalizmiyle eklemlenmeye diğer bir deyişle uluslararası sermaye birikim sürecine aktif bir biçimde katılmaya zorlamıştır.²⁸⁷ Türkiye'nin dünya sermayesi ile bütünleşmesi ve dolayısıyla dünya sermayesinin Türkiye'deki olanaklara ulaşmasının hız kazandığı süreci 1980 sonrası olarak belirlemek yerinde olacaktır. 1980'de gerçekleştirilen askeri darbe Türkiye'nin dünya ölçeğinde gerçekleşen sürece eklemlenmesi için hem gerekli ortamı sağlamış hem de bu süreçteki temel aktörlerin belirlenmesine zemin hazırlamıştır. Türkiye'nin uluslararasılaşma süreci için gerekli dönüşümü sağlayacak üç temel aktörden bir tanesi, büyük ölçekli sermaye, ikincisi devlet ve siyasal yapılar ve son olarak dünya ölçeğinde sermayenin aktörleri olan DB ve IMF olmuştur²⁸⁸.

24 Ocak 1980'de uygulamaya konulan kararlar ve bu kararların uygulamasını kolaylaştıran 12 Eylül 1980 askeri darbesi, sermaye birikiminin içine düştüğü kriz sürecinden kurtulmasının yolu olan “güçlü devlet ve serbest piyasa” mantığının gereklerini yerine getirmiştir. 24 Ocak kararları olarak tarihe geçen düzenleme büyük sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulmuştur. Bu ihtiyaçların başında ise, içe yönelik sermaye birikim rejimine özgü düzenlemelerin terk edilip yerine dışa yönelik sermaye birikim rejimine özgü düzenlemelerin bir an önce getirilmesidir. Bu süreçte diğer aktörler olarak DB ve IMF ülkenin dünya piyasaları ile eklemlenmesinin gerçekleşme koşulları ve düzenlemeleri için yol gösterici olmuşlardır. Bu bağlamda, daha sonra sıkça değineceğimiz IMF ve DB ile gerçekleştirilen stand-by ve yapısal uyum anlaşmaları Türkiye'nin dünya kapitalizmiyle bütünleşmesinin alt yapısını oluşturmuştur²⁸⁹. Ancak burada önemle vurgulanması gereken IMF, DB veya uluslararası sermaye gibi dışsal dinamiklerin Türkiye tarımında yaşanan ve yaşanmakta

²⁸⁷ Ercan, “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi 1”, s.26.

²⁸⁸ Ercan, “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış”, s. 20.

²⁸⁹ Ercan, s. 21.

olan dönüşümün en güçlü (veya tek) belirleyeni olduğuna yönelik yaklaşımlardan kaçınılması gereğidir. Süreç içerisinde dışsal dinamiklerle etkileşim halinde olan ve ilişkiye giren içsel dinamiklerin önemini vurgulamak gerektiğini düşünüyoruz.²⁹⁰ Bu çerçevede Türkiye tarımında 1980 sonrası yaşanan süreç Ercan'ın²⁹¹ “sermaye birikimi ve devletin süreç içinde dönüşen-değişen işlevleri” bağlamında ele aldığı iki alt dönemden yola çıkılarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede 1980'lerin başından 1990'ların ortalarına kadar geçen süreç “tarımda kuralsızlaştırma” dönemi olarak incelenirken 1990'ların ortalarından günümüze uzanan dönem ise “kuralların yeniden oluşturulduğu” bir süreç olarak analiz edilmeye çalışılacaktır.

2.2.1 Türkiye Tarımında Kuralsızlaştırma Dönemi (1980-1994)

Yeni sermaye birikim rejimi için gerekli olan ve 24 Ocak Kararları ile uygulamaya konan neoliberal ekonomik politikalar tarım sektörüne yönelik önemli uygulamaları içermektedir. 24 Ocak kararları ile tarıma yönelik temel yaklaşımda, 1980 öncesinde gözlemlenen yüksek enflasyonun en önemli nedeni tarımsal destekleme politikaları olduğu bu nedenle enflasyonist etki yapan bu politikalardan mümkün olduğunca hızla bir şekilde kurtulması gerektiği, diğer bir deyişle, “tarımsal desteklerin asgariye indirilmesi”dir. Bu anlayış çerçevesinde tarımsal üreticileri gerek fiyat, gerekse maliyetler yönünden destekleyici nitelikteki politikalardan önemli ölçüde uzaklaştırılmıştır.²⁹²

1980 öncesinde planlı dönemde (ilk üç plan döneminde) tarımsal destekleme politikalarının, tarım üreticilerinin gelir seviyelerini yüksek tutarak iç pazarı genişletme, üreticiyi fiyat dalgalanmalarına karşı koruma ve bazı mallarda iç-dış piyasa fiyat farkını giderme, bazı ürünlerin üretim seviyelerini belirleme gibi ekonomik gerekçelerle gerçekleştiği söylenebilir.²⁹³ 1980 sonrasında destekleme politikalarında görülen önemli azalış, tarımsal alım gücü seviyesinin düşük tutularak artmakta olan kentsel nüfusun

²⁹⁰ İç dinamiklerin süreç içindeki önemini görebilmek bağlamında TUSİAD'ın 1981 yılında yayınlamış olduğu “Tarım Raporu” önemli bir kaynak olacaktır.

²⁹¹ Ercan, “Türkiye’de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004)”, Demet Yılmaz vd. (hızl..) **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi** içinde, Ankara:Dipnot Yay., 2006, s.403.

²⁹² Özgür Teoman, “Türkiye’de Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarına Katkı”, **Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi**, Cilt 3, Sayı 3, Kış 2001, s. 10

²⁹³ Kepenek ve Yentürk, s.348.

beslenme giderlerini düşürmüş böylece sanayi ve hizmet sektörlerine ucuz emek sağlanmıştır. Destekleme politikalarındaki dönüşümün gerisindeki bir diğer nokta ise iç pazarın daraltılmasıyla sanayi üretim fazlası oluşturma ve tarımsal girdi kullanan sanayi ürünlerinin maliyetinin düşürülerek bu ürünlerin ihracatını kolaylaştırmak olduğu söylenebilir.²⁹⁴

1980-1989 döneminde desteklemeye konu olan ürünlerin sayısında hızlı bir düşüş yaşanmıştır. 1970’li yılların sonunda desteklenen ürünlerin sayısı 24 iken 1980’lerin sonunda 10 ürüne kadar daraltılmıştır.²⁹⁵ Ayrıca destekleme alımlarının toplam üretim miktarı içindeki payı azaltılmış, kamu kurumlarınca yapılan ürün bedeli ödemeleri de bu dönemde büyük gecikmelerle gerçekleştirilmiştir.²⁹⁶

27 Haziran 1985’te Türkiye ile DB arasında “tarım sektörünün yapısal uyumunun sağlanması” amacıyla bir sektörel kredi anlaşması imzalanmıştır. 300 milyon dolarlık tarım sektörü uyum kredisi ile hem kamu kuruluşlarında önemli düzenlemelere gidilirken hem de tohumluk ve gübre fiyatları ile birlikte bu ürünlerin dış ticareti de serbest bırakılmıştır.²⁹⁷ Bu kapsamda tahıl depolama projesi, tarımsal yayım ve uygulamalı araştırma projesi, tarımsal sanayi projeleri hazırlanmıştır. Tarım sektörüne girdi sağlayan ve dağıtımını yapan bir Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT) olan Türkiye Zirai Dağıtım Kurumu’nun (TZDK) gübre pazarlama tekeli kırılmış ve özel tekellerin yolu açılmıştır.²⁹⁸

Tarım piyasalarını düzenleyici kamu kurumları 1980’li yılların sonuna doğru geldiğinde daha önceden sahip oldukları -özellikle kredi avantajı- avantajlı konumlarını yitirmiş ve diğer kamu kuruluşları gibi bu kuruluşlarında özelleştirilmesi gündeme gelmiştir.²⁹⁹ Çay alımı, işlenmesi ve hayvan kesiminde uygulanan tam ve kısmi devlet tekellerinin kaldırılmasıyla özel sektörün bu alanlarda yatırımlarının

²⁹⁴ Teoman, s.348.

²⁹⁵ Tayfun Özkaya vd., **Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları Dünü Bugünü Geleceği**, Ankara: Tüses ve TZOB yay., Yayın No 208, s.16

²⁹⁶ Kepenek ve Yentürk, s.351.

²⁹⁷ Hülya Kendir, “Küreselleşen Tarım ve Türkiye’de Tarım Reformu,” **Türkiye’de Kapitalizmin Güncel Sorunları**, Fuat Ercan vd. (hızl.), Ankara: Dipnot Yay., 2007, ss.157-160.

²⁹⁸ Tayfun Özkaya vd., “Türkiye Tarım Ekonomisinin 1980-2002 Dönemindeki Gelişimi”, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/99d193b66a65429_ek.pdf?tipi=14&sube= (14 Mart 2006), s.14-15.

²⁹⁹ Kazgan, “1980’lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme”, Oya Baydar (ed.) **75 Yılda Köylerden Şehirlere** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.33.

başlaması bu dönemde gerçekleşmiştir.³⁰⁰ Tarım politikalarındaki değişimin bir diğer önemli noktası da tarımsal kredi mekanizmasıdır. Tarım sektörüne sağlanan düşük faizli kredilerin daraltılması ve kredi koşullarının ağırlaştırılması en çok tarımsal üreticilerin büyük çoğunluğu oluşturan küçük üreticileri etkilemiştir. Öte yandan tarımsal sanayinin kredilere ulaşması teşvik edilerek tarımsal üreticilerden çok özel sektöre avantajlar sağlayan tarımsal kredi politikası sürdürülmüştür.³⁰¹

Dış ticaret rejiminde yaşanan değişimlere paralel olarak tarımsal ürünlerin ticaretinde de önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin başında tarımsal ürünlerin ithalat ve ihracatının liberalleşmesi gelmektedir. 1984 yılında gıda ürünlerinin ithalatına uygulanan vergi ve harçlar indirilmiş ve dolayısıyla ithalat hacminde ciddi bir artış ortaya çıkmıştır. İthalattaki yaşanan patlama tarımda bazı ürünleri olumsuz yönde etkilemiştir. Olumsuz yönde etkilenen sektörlerin başında hayvancılık ve et üretimi gelmiştir. Bu durum yerel düzeyde hayvancılığın gerilemesine neden olmuştur.³⁰²

Tarım politikalarında yaşanan bu süreçte çiftçinin eline geçen fiyatlarla çiftçinin ödediği fiyatlar arasında oluşan makas anlamına gelen iç ticaret hadleri 1980-1988 yılları arasında hızla tarım aleyhine gelişmiştir. 1974 yılı veri alındığında 1988 yılına kadar geçen süre o döneme kadar Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye tarımının yaşadığı en ağır ve uzun süreli fiyat şokunu kapsamaktadır.³⁰³ Boratav'ın 1973-1991 yıllarını kapsayan tarımın ticaret hadlerini belirlediği çalışmasında (1976=100) 1980 yılından itibaren önemli tarım aleyhine önemli düşüşler yaşanmış ve bu düşüşler 1988 yılına gelindiğinde 49.8 seviyesine kadar gerilemiştir. 1980'li yıllarda destekleme alımlarının tarım sektörünün toplam katma değerine oranı 1976'da %14, 7 iken 1988 yılında %5.5'e düşmüştür. Aynı şekilde 1989 yılına kadar destekleme fiyatları hem genel fiyat düzeyinin hem de ortalama tarım fiyatlarının altında kalmıştır. Ticaret hadlerinde gözlenen bu durum bölüşüm ilişkilerinin çiftçi aleyhine, sanayi ve ticaret

³⁰⁰ Yenil, s.39.

³⁰¹ Kendir, s.163.

³⁰² Yenil, s. 40.

³⁰³ Boratav, "İktisat Tarihi 1981-1994 s.177.

sermayesi lehine olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁴ Ancak 1990'ların ilk yıllarında 10 ürüne kadar daraltılan destekleme alımına konu olan ürünler seçim döneminin de etkisiyle 1991-1993 döneminde genişletilerek 26 ürüne kadar çıkarılmıştır.

Özetlemek gerekirse, dünya ölçeğinde 1980'li yıllarda geç kapitalistleşen ülkelerin çoğunda yaşandığı gibi³⁰⁵ Türkiye'de de tarımsal politikalarda devletin bir önceki döneme ait "koruyucu ve düzenleyici" anlayışı değişmiş, tarım üretiminde piyasa şartlarının öne çıktığı bir politika izlenmiştir. Ürün fiyat desteği, girdi sübvansiyonları ve kredi kolaylığı gibi desteklemeler önemli ölçüde daraltılmıştır. Dış rekabete açılan ekonomide imalat sanayi ve hizmetler sektörünün rekabet edebilirliğini sağlamak için tarım araç olarak kullanılmıştır. Gıda maddelerinin fiyatlarının düşürülmesi yoluyla ücret artışları sınırlandırılması ve sanayiye hammadde olarak kullanılan tarım ürünlerinin fiyatlarının düşük tutularak maliyetlerin düşürülmesi amaçlanmıştır.³⁰⁶

2.2.2 Yeniden Kuralların Oluşturulduğu Dönem: 1995 -

1980'li yılları bir önceki döneme ait işleyişlerin ortadan kaldırılması ve "kuralsızlaştırma mekanizmalarının" yeni birikim süreci çerçevesinde devreye sokulduğu dönem olarak ele alırsak, 1990'lı yılların ortalarından başlayan süreci de yeniden kuralların yaratıldığı, kurumsal-yasal düzenlemelerin gerçekleştiği bir süreç olarak tanımlayabiliriz.³⁰⁷ Bu uzun sürecin ilk beş yıllık döneminde öne çıkan gelişmeler, önceki dönemde gündeme gelen tarımsal KİT özelleştirilmelerinin gerçekleştirilmeye başlanması, 1994 yılında girilen kriz sonucunda alınan 5 Nisan Kararlarının ve birer sene arayla yürürlüğe giren DTÖ Tarım Anlaşması (1995) ve Avrupa Birliği (AB) ile imzalanan Gümrük Birliği Anlaşmalarının (1996) Türkiye

³⁰⁴ Boratav, "İktisat Tarihi 1981-1994", s.177. ; İç ticaret hadleri ile ilgili olarak Boratav'ın çalışmasıyla benzer sonuçlara ulaşan ancak 1963-1984 yıllarını kapsayan farklı bir çalışma için bkz. Ergün Kip, "Türkiye'de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri", Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (der.) **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, içinde, Ankara: Yurt Yay., 1988, ss.135-162.

³⁰⁵ Philip McMichael ve Laura Reynolds, s.320.

³⁰⁶ Kazgan, , "1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme", s.33.

³⁰⁷ Ercan, "Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004), s.403.

tarımı üzerindeki etkileri olarak sıralanabilir.³⁰⁸ 1999 yılının sonundan başlayan ve günümüze uzanan süreç ise tarımsal alanda kurumsal ve yasal düzenlemelerin yoğunlaşmaya başladığı bir dönem olarak ele alınabilir.³⁰⁹

5 Nisan 1994 Ekonomik Önlemler Uygulama Planı çerçevesinde tarımsal desteklemeler gözden geçirilmiş ve “daha rasyonel bir yapıya kavuşturmak” için yeniden düzenlenmiştir. Bu amaçla tarımsal KİT’lerin alım yaptığı hububat, şeker pancarı ve tütün dışındaki ürünler destekleme kapsamından çıkarılmıştır. Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin (TSKB) alanında kalan ürünler için Hazine garantili alım yapılmasına dönük uygulama terkedilmiş, Birliklerin alım fiyatlarını kendileri açıklayarak kendi mali sorumluluklarında alım yapmaları esasına geçilmiştir.³¹⁰ 5 Nisan Kararlarında KİT’ler, TSKB ve diğer kuruluşlarca uygulanan destekleme politikasındaki yanlışlıkların bu kuruluşlarda ve kamuda finansman açıklarının artmasına yol açtığı belirtilerek destekleme yapılacak ürünlerde dünya fiyatları ile yurt içi diğer tarımsal ürünlerin fiyatlarının yanı sıra emek faktörü fiyatlarındaki değişimlerin göz önüne alınacağı, fiyat desteği yerine doğrudan ödeme ve devletçe dağıtılan girdilerin fiyatlarının piyasaya göre belirleneceği yer almaktadır.³¹¹ Tarımsal destekleme politikalarındaki bu daralma ile desteklenen ürün sayısı da yeniden 9’a düşmüştür.³¹²

Öte yandan 1980’li yıllarda hazırlıklarına başlanan özelleştirme uygulamaları 1990’lı yıllarda uygulamaya geçmiştir. 1985 yılında DB desteği ile hazırlanan “Özelleştirme Ana Planı”nı takip eden yıl 3291 sayılı Kamu İktisadi Teşekküllerinin

³⁰⁸ Özkaya, vd, **Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları Dünü-Bugünü-Geleceği**, s.16. ; Gökhan Günaydın, “Neoliberal Dünya Piyasası ve Alakart Avrupa’da Türkiye Tarımının ve Köylüsünün Kaderi: Klasik bir Periferi Öyküsü”, **Özgür Üniversite Forumu**, sayı 28, 2004, s.57.

³⁰⁹ Bu yasal düzenlemelerin içerisinde kamuoyunda yoğun tartışmalara neden olanları 09.01.2002 tarihli, tütün sektörünü serbestleştirmeyi, tütün için destekleme alımlarının kademeli olarak azaltmayı ve TEKEL’in varlıklarının satışını sağlayan 4733 sayılı Tütün Yasası; 04.04.2001 tarihli “şeker rejimini” yeniden düzenleyen 4634 sayılı Şeker Kanunu; 01.12.2004 tarihinde organik tarım faaliyetlerini düzenleyen 5262 sayılı Organik Tarım Kanunu ; 18.4.2006 tarihli tarım politikalarının yeniden düzenlendiği 5488 sayılı Tarım Kanunu ve 31.10.2006 tarihli 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu olarak sıralanabilir.

³¹⁰ Tayfun Özkaya, vd, “Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları Dünü-Bugünü-Geleceği”, s. 17.

³¹¹ Oğuz Oyan, “ 5 Nisan Kararları ve Tarımsal Politikalar”, **Petrol-İş Yıllığı, 93-94**, İstanbul: Petrol-İş Yay., 1995, s.716.

³¹² 5 Nisan Kararları’nın tarımsal politikalar açısından kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Oğuz Oyan, “5 Nisan Kararları ve Tarımsal Politikalar”, **Petrol-İş Yıllığı 93-94**, İstanbul: Petrol-İş Yay., 1995, s.715-729.

Özelleştirilmesi Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Bu plan özelleştirilecek KİT'lerin öncelik sıralamasını yapmaktadır. Özelleştirme planında adı geçen tarımsal KİT'lerin özelleştirme sırasına bakıldığında birinci sırada Yem Sanayi A.Ş. (YEMSAN) ve Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM), ikinci sırada Et ve Balık Kurumu (EBK), Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAY-KUR), Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. (TÜGSAŞ) ve Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (TŞFAŞ), üçüncü sırada ise Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), ve (TZDK) yer almaktadır. Ancak özelleştirme uygulamalarına bakıldığında bu planda yer alan sıralamanın takip edilmediği görülmektedir.³¹³ 1990-1999 sürecinde Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu (SEK), YEMSAN, EBK, Orman Ürünleri Sanayi (ORÜS), TZDAŞ ve TÜGSAŞ'ın kimisinin kısmi kimisinin tamamı olmak üzere özelleştirilmeleri tamamlanmıştır.³¹⁴

Bu dönemde Türkiye'nin tarımsal politikalarını etkileyen diğer iki önemli gelişme de 1 Ocak 1994 tarihinde yürürlüğe giren dünya ölçeğinde tarımsal alanda serbestleşmenin önünü açan GATT Uruguay Turu Tarım anlaşması ve AB ile yapılan Gümrük Birliği anlaşmasıdır. Genel amacı “hakça ve piyasa sistemine duyarlı bir tarım sistemi oluşturmak” olarak tanımlanan GATT Uruguay Turu Tarım Anlaşması, iç desteklerin azaltılması, tarımsal ürün ithalatındaki korumaların kaldırılarak pazara girişin kolaylaştırılması ve ihracat sübvansiyonlarının düşürülmesi esasına dayanmaktadır. Bu hükümler ülke gruplarına göre farklı tarihler çerçevesinde zorunlu süreçler olarak belirlenmiştir.³¹⁵ Türkiye de GATT Uruguay görüşmeleri Nihai Senedine imza atmış ve 1995 yılında faaliyete geçen DTÖ'nün üyeleri arasında yerini almıştır. Bu süreçte Türkiye 2004 yılına kadar tarım sektörüne verdiği sübvansiyonları ve gümrük tarifelerini indirmesi gerekmektedir.³¹⁶ Türkiye'nin 1995 yılında imzaladığı ve 1 Ocak 1996 tarihinde uygulamaya geçen Gümrük Birliği Antlaşması'nda tarım ürünleri kapsam dışında bırakılmış olmakla birlikte içeriğinde süt, tahıl ve şeker

³¹³ Günaydın, s.60

³¹⁴ Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi süreci ile ilgili detaylı bir değerlendirme için bkz. Abdullah Aysu, **1980-2002 Türkiye Tarımında Yapılanma(ma) Tarladan Sofraya Tarım**, İstanbul: Su Yayınları, 2002, ss.64-115.

³¹⁵ Oyan, “Tarımsal Politikalarından Politikasız Bir Tarıma Doğru”, **Neoliberalizmin Tahrifatı 2**, Neşecan Balkan ve Sungur Savran (hızl.), İstanbul: Metis Yay., 2003, s.44.

³¹⁶ Kendir, s.165.

bulunan işlenmiş tarım ürünlerini kapsama alınmıştır. Bu kapsama alınmada Türkiye'nin rekabet üstünlüğü olan salça-meyve suyu gibi çeşitli ürünler dışlanmıştır.³¹⁷

Yukarıda ana hatlarıyla değinilen Türkiye tarımına ilişkin içsel ve dışsal dinamiklerin karşılıklı etkileşimiyle gelişen sürecin yansımalarını “yapısal değişim projesi” adıyla 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda görebilmekteyiz. Plan’da devletin asli görevlerini tam olarak yapabilmesi için, özelleştirme yoluyla üretim alanından çekilmesi hızlandırılarak küçülmesi sağlanırken, devletin rolü rekabetçi piyasa koşullarının hakim olmasını sağlamak olarak belirtilmektedir. Bu çerçevede Planın tarım sektörünün ele alındığı kısmında tarım politikalarının, “*Uruguay Turu sonunda imzalanan Dünya Ticaret Örgütü Kuruluş Anlaşması'nın tarımla ilgili hükümleri çerçevesinde ülkemizin yükümlülüklerine ve AB Ortak Tarım Politikasında beklenen gelişmelere uygun olarak*” düzenleneceği ifade edilmektedir. Bu çerçevede yapılacak olanlar “tarım ürünleri fiyatlarına olan devlet müdahaleleri azaltılarak bunun yerine kayıtlı üreticilere doğrudan gelir desteği verilmesi yoluna gidilecek, girdi destekleri aşamalı olarak kaldırılacak, arz fazlası olan ürünlerin üretimleri, ürün kalitesi ve tipleri ile arazi durumu gibi kriterler de göz önüne alınmak suretiyle ekim alanları sınırlandırılarak veya benzeri tedbirler alınarak azaltılacak ve bunların yerine iç ve dış talebi olan ürünlerin üretimine yönelme sağlanacak” olarak sıralanmaktadır.³¹⁸

1999 yılı Aralık ayında IMF ile imzalanan Niyet Mektubu ile başlayan üç yıllık “istikrar programı”, 24 Ocak 1980 kararları ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi süreciyle başlayan dünya ölçeğinde kapitalist sisteme eklemlenme sürecinin son halkası olarak değerlendirilebilir.³¹⁹ 2000-2003 yıllarını kapsayan İstikrar Programının içeriğini oluşturan 9 Aralık 1999 tarihli Niyet Mektubu “Yapısal Reform” başlığıyla “kamu sektörü borcuna ilişkin faiz ödemelerinin yükünü düşürmeyi, şeffaflığı ve ekonomik etkinliği artırmayı, ve kamu sektörünün vukuu muhtemel yükümlülüklerini azaltmayı hedeflemektedir”.³²⁰ Bu hedefleri gerçekleştirmek için sıralanan reformların içinde reel

³¹⁷ Günaydın, s.58.

³¹⁸ DPT, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Ankara: DPT, 1996.

³¹⁹ Türkel Minibaş, “İstikrar Programlarının Tarıma Etkisi”, <http://www.antimai.org/tminibas10523.htm> , 2001, (24 Mart 2007)

³²⁰ IMF Niyet Mektupları ve Stand-by Anlaşmaları, <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/iletisimgm/IMFNiyet.html> (30 Haziran 2007)

üretimle ilgili tek sektör olan tarım öncelikli olarak yer almaktadır.³²¹ Mektubun “Tarımsal Politikalar” başlığı altında orta vadeli amaç, tarımsal desteklemelerin aşamalı olarak kaldırılması ve doğrudan gelir desteği ile yer değiştirmesidir. Doğrudan Gelir Desteği (DGD) üretim miktarı ile destek arasında doğrudan bir ilişkinin olmadığı, üreticilere devlet tarafından yapılan gelir ödemesidir.³²² Diğer destekleme ve koruma mekanizmalarının terk edilerek uygulamaya konulan DGD üretimden yalıtılmış bir “sosyal” destek sistemi olarak bilinmektedir. Ancak dekara göre verilen bu maddi yardım, mülkiyet ilişkilerini ve işletme büyüklüğünü esas alması nedeniyle ödenen bu destekler işletme arazisi büyüklüğüyle doğru orantılı olarak artmıştır. Bu özelliğiyle DGD’nin “sosyal yardım” vurgusu gerçeklerle örtüşmemektedir.³²³

DGD uygulamasına geçişin dışında ayrıca geçiş sürecinde destekleme fiyatlarının dünya piyasa fiyatları seviyelerinde belirlenmesi, kredi sübvansiyonlarının aşamalı olarak kaldırılması gibi hedefler de Niyet Mektubunun içeriğinde yer almaktadır. Bu düzenlemelerle kamu kaynakları üzerindeki baskının azaltılması, tarımsal politikaların uluslararası pazara göre şekillendirilmesi, yeni sanayi ürünlerine pazar açmak, tarımsal nüfusun ve istihdamın düşürülmesi hedeflenmiştir.³²⁴ Stand-by anlaşması gereğince IMF’ye gönderilen sonraki Niyet Mektupları ve gözden geçirme çalışmalarında dolaylı destek politikalarının kaldırılacağı ve bu yolla devletin tarımsal ürünlerin üretim ve pazarlanmasındaki payının daha da azaltılacağı, tarımsal KİT’lerin özelleştirmelerinin tamamlanacağı ifade edilmektedir.³²⁵ Bu doğrultuda TŞFAŞ, ÇAYKUR, TEKEL gibi KİT’ler özelleştirilecek ve bu alanlardaki sübvansiyonlar da süreç içerisinde kaldırılacaktır.³²⁶ Niyet mektuplarının tarımsal politikalara ilişkin kısımları incelendiğinde iç desteklemelerin tamamen sona erdirilmesi en açık hedef olarak gözükmemektedir. Fiyat garantisiyle destekleme alımlarının, girdi desteğinin, kredi

³²¹ Minibaş, s.3.

³²² Zafer Yükseler, “Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi”, **Devlet Planlama Teşkilatı.Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme Genel Müdürlüğü Çalışma Raporu**, Ankara: 1999, s. 14.

³²³ Bağımsız Sosyal Bilimciler, **IMF Gözetiminde On Uzun Yıl: 1998-2008, Farklı Hükümetler Tek Siyaset**, Ankara, 2006, http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/BSB2006_Final.pdf, (16 Haziran 2005)

³²⁴ Minibaş, s.4.

³²⁵ IMF ile 1999-2008 yılları arasında gözden geçirmelere ilişkin olanlarla birlikte toplam 23 Niyet Mektubu gerçekleşmiştir.

³²⁶ Kendir, s.166.

desteğinin, prim desteğinin sona erdirilmesi, buna ilişkin kurumsal mekanizmaların tasfiye veya özelleştirme yoluyla sistemden çıkarılması niyet mektuplarından ortaya çıkan tarımsal politika tercihleri olarak ortaya çıkmaktadır.

Niyet mektuplarında “reformların” DB Uyum Kredileri ile destekleneceği belirtilmiş bu çerçevede 2001 yılında DB ile 600 milyon dolarlık “Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)” imzalanmıştır. Bu projenin ilk hedefi fiyat ve girdi desteği yerine DGD’nin yaygınlaştırılmasıdır. DGD’nin Avrupa Birliği’nin Ortak Tarım Politikası ile uyumlu olduğu da projede ayrıca belirtilmektedir. Projenin ikinci adımı çiftçileri alternatif ürünlere geçiş konusunda teşvik edilmesi (çiftçi geçiş programı) iken üçüncü adımı ise Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin yeniden yapılandırılmasıdır. Projenin son aşaması ise bir çiftçi kayıt sisteminin oluşturulmasını da içeren proje destek hizmetlerini kapsamaktadır.³²⁷

Tarım Reformu Uygulama Projesi kapsamında yer alan ve “Tarım Reformu” dahilinde tarımsal kooperatifler ve birliklere özerklik sağlayan bir kanunun³²⁸ 1 Haziran 2000 tarihinde onaylanması ile kooperatif ve birliklerin fabrikalarının anonim şirket statüsünde kurulması ve işletilmesi zorunlu hale gelmiştir. Kooperatif ve birliklere devlet veya diğer kamu tüzel kişiliklerinden herhangi bir finansal desteğin sağlanamayacağı da bu kanunla hükme bağlanmıştır. Bu yolla birliklerin sınai tesislerini ellerinden çıkarmalarının önü açılmış olmaktadır.³²⁹

Tarımsal politikalardaki dönüşümü 2001 ve 2003 yıllarına ait “Ulusal Programlar”ın³³⁰ içeriğinde ve 2001-2005 yıllarını içeren Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda³³¹ da görebilmekteyiz. Hem Ulusal Program hem de Sekizinci Planda ürün fiyatlarına devlet müdahalelerinin piyasa fiyat oluşumu üzerinde olumsuz etkisi olacağı vurgulanarak, bunun yerine üretimin “piyasa koşullarında” talebe uygun olarak

³²⁷ The World Bank, “Project Appraisal Document On A Proposed Loan In The Amount Of Us\$600 Million To The Republic Of Turkey For An Agricultural Reform Implementation Project/Loan”, Report No: 21177-TU, 2001, s.3.

³²⁸ TSKB Kanunu 16.06.2000 tarihli Resmi Gazetede 4572 sayılı ile yürürlüğe girmiştir.

³²⁹ Oyan, “Tarımsal Politikalarından Politikasız Bir Tarıma Doğru”, s.59.

³³⁰ Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (ABGS), “Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı”, 2001 ; ABGS, “Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı”, 2003.

³³¹ DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Ankara: 2000.

yönlendirilmesini sağlayacak politika araçlarının kullanılacağı belirtilmektedir. Öte yandan tarım politikalarının esaslarının; “DTÖ Tarım Anlaşmasının öngördüğü yükümlülükler ile AB’ye tam üyelik sürecine girerken AB Ortak Tarım Politikasında ve uluslararası ticaretteki gelişmeler çerçevesinde” oluşturulacağı açık bir dille ifade edilmektedir.

Türkiye tarımında 1999 sonrası yaşanan “Tarım Reformu” olarak adlandırılan sürecin ilk yıllarına ait istatistiklere baktığımızda tarım aleyhine dramatik bir dönüşümün gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Dünya Bankasının 1999-2002 yılları arasında “Reform” sürecinin etkilerini incelediği raporda sunulan veriler tarımdaki dönüşümü ortaya koymaktadır:³³²

- 1999-2002 yılları arasında tarımsal desteklemeler 5.5 milyar dolar azaltılarak 0.6 milyar dolar seviyesine geriletilmiştir. (1999 yılında tarımsal desteklemeler 6.1 milyar dolar seviyelerindeydi.) GSMH’ye oranı ise %3.2 ‘den % 0.5 seviyesine inmiştir.
- 1999-2002 yılları arasında ticaret hadleri tarım aleyhine seyretmiştir. Girdi fiyatları karşısında ürün fiyatları % 23 oranında değer kaybetmiş, hayvancılık alanında ise bu düşüş % 33 seviyelerinde gerçekleşmiştir.
- Tarımsal desteklerin kesilmesi tarım ürünleri fiyatlarını düşürmüş, girdi fiyatlarını ise yükseltmiştir. Bu süreçte tarımsal gelir % 16 oranında gerilemiştir. Gerilemede tarımsal reformun etkisi % 80 oranındadır.
- Gübre desteği kaldırıldığında, gübre fiyatları ikiye katlanmıştır. Gübre fiyatlarındaki bu artışın ve tarımsal gelirdeki düşüşün etkisiyle gübre ve tarım kimyaları kullanımı %25-35 oranında azalmıştır.
- DGD çiftçilerin yaşadığı gelir kaybının ancak %40’ını karşılayabilmiştir.

³³² The World Bank, “Turkey - A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization”, Environmentally and Socially Sustainable Development Unit Europe and Central Asia Region, 2004.

2.2.3 1980'den 2000'li Yıllara Tarım: Genel Değerlendirme

1980 sonrasında Türkiye tarımında gerçekleşen dönüşümleri tarihsel bir sıralama izleyerek iki farklı dönemde incelemeye çalıştık. Ancak hemen vurgulamamız gerekir ki izleme kolaylığı açısından yaptığımız bu dönemlendirme birbirinden farklı ve kopuk dönemler olarak algılanmamalıdır. Tam tersine 1970'lerin sonlarına doğru dünya ölçeğinde sermaye birikim sürecinin içine girdiği kriz ve bu krizden çıkış stratejilerinden bağımsız olarak düşünemeyeceğimiz bu süreç tarımsal alanda da bir süreklilik göstermektedir. 1980'den günümüze yaklaşık 30 yıllık süreç içerisinde Türkiye tarımının dönüşümünü değerlendirirken işe temel göstergelerden başlamak gelinen noktayı görebilmek açısından doğru olacaktır.

Tablo 2
İstihdamın Sektörel Yapısı 1980-2008 (+15 yaş)

Yıllar	Hizmet	Sanayi	İnşaat	Tarım	Toplam İstihdam	Toplam Tarımsal İstihdam
1980	30.9	14.1	--	54.2	16.523	8.960
1985	33.8	15.3	--	50,4	17.547	8.837
1990	33,3	15,9	4,9	45,9	19.030	8.735
1995	34.0	15,8	6,2	44.0	20.912	9.205
2000	40.0	17,7	6,3	36.0	21.580	7.769
2005	45,8	19,4	5,3	29,5	22.046	6.493
2008*	50,2	19,7	5,4	24,7	21.740	5.696

Kaynak: TÜİK, **Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları**, www.tuik.gov.tr

*2008 yılı için Aralık ayı verileri alınmıştır.

Tablo 2'de görülebileceği gibi 1980'den 2008'e 28 yıllık süreçte toplam istihdamın sektörel dağılımında tarımın aldığı pay %54,2'den %25 seviyelerine gerilemiştir. 1980 yılında 8.960.000 kişi tarımda istihdam edilirken 2008 yılına kadar %36 azalarak 5.696.000 kişiye gerilemiştir, bir başka deyişle tarımsal istihdamdan 3 milyonun üzerinde bir kopuş gerçekleşmiştir. İşgücü piyasasında yaşanan bu yapısal dönüşüm 2006-2010 yıllarını kapsayan 9. Kalkınma Planında da yer almış ve bu

dönüşümün sürerek 2006 yılında %28 olan tarımın toplam istihdam içerisindeki payının 2013 itibarıyla %18,9 seviyesine gerilemesi beklenmektedir. 9. Planda bu gerileme sonucunda tarım sektöründen ayrılan işgücünün diğer sektörlerle kayması öngörülmekte, temelde de bu değişimin hizmetler sektörü lehine olacağı beklenmektedir. Tarımdaki bu değişim istihdamın yapısında da gözlemlenmektedir. Tablo 3 tarımsal istihdamın esas işi tarımsal faaliyet olan hanehalkı fertlerinin işteki durumunu göstermektedir. 1991 yılı Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre tarımda ücretli ve yevmiyeli olarak çalışanların toplam tarımsal istihdama oranı %1.1 iken bu oran 2007 yılında sekiz kat artarak %8.2 seviyesine ulaşmıştır. Tabloda dikkati çeken bir diğer nokta ise 2001 Genel Tarım Sayımı sonuçları ile 2007 yılı sonuçları arasında büyük oranlardaki değişimlerdir.³³³

Tablo 3
Tarımsal İstihdamın İşteki Duruma Göre Dağılımı 1991-2007

	1991	%	2001	%	2007	%
Toplam Tarımsal İstihdam	11.807	100	8.165	100	5.601	100
ücretli+ yevmiyeli	127	1,1	58	0,7	458	8,2
Ücretsiz aile işçisi	3.514	29,8	5.265	64,5	2.543	45,4
Kendi Hesabına	8.155	69,1	2.785	34,1	2.515	44,9
İşveren	11	0,1	58	0,7	85	1,5

Kaynak: TÜİK 1991, 2001 Genel Tarım Sayımları; Hane Halkı İşgücü İstatistikleri, 2007

İstihdamın sektörel yapısındaki bu değişim ile beraber değerlendirilmesi gereken bir diğer önemli gösterge de nüfusun dağılımıdır. 1980 yılında toplam nüfusun %56,1'i kırdaki yaşarken %43,9'u kentlerde yaşamaktaydı. 2008 yılına ait verileri ele aldığımızda ise kır nüfusunun toplam nüfusa oranı %25'e gerilemiştir. Bu gerilemede iç ticaret hadlerinin 1980'den sonra tarım aleyhine gelişimi sonucunda tarım kesiminin

³³³ Tabloda yer alan 1991 ve 2001 yıllarına ait veriler Genel Tarım Sayımları (GTS) verileridir. Henüz yeni bir tarım sayımı yapılmadığı için güncel olarak 2007 yılı Hane Halkı İşgücü Anketleri (HİA) verileri alınmıştır. Ancak Türkiye'de sağlıklı istatistik verilerine ulaşmadaki zorluk tarım istatistiklerinde de mevcuttur. GTS ve HİA verileri arasında uyumsuzluk söz konusudur. Örneğin 2001 yılı HİA verilerine göre toplam tarımsal istihdam 7.217.000, ücretli ve yevmiyeli çalışanların sayısı ise 335 bin olarak verilmektedir. Oysa 2001 yılı GTS'de aynı veriler sırasıyla 8.165.000 ve 58 bindir. 2001 HİA verileri doğru kabul edilirse tarımsal istihdamın içinde ücretli+yevmiyeli oranı %4,6 olacaktır. Bu durumda bile 2007 yılında tarımsal istihdamın içinde ücretli ve yevmiyeli çalışanların oranı yaklaşık 2 kat artmıştır.

görelî olarak yaşadığı gelir kaybının payı önemlidir.³³⁴ Kırsal nüfustaki ve tarımsal istihdamdaki bu gerilemeye dayanarak, tarımsal gelir olanakları azalan ve kendini yeniden üretemeyen tarımsal üreticilerin bir kısmının tarım dışı geçici ve çoklu işlerde ücret karşılığı çalışmaya başladıkları ve kırdan kente bir göç yoğunluğunun olduğu ileri sürülebilir. Bu konuda Özgür Teoman'ın yapmış olduğu çalışmanın sonuçlarına göre, kırsal işgücünün % 22.9'u, yani yaklaşık dörtte biri imalat sanayii, ticaret, ulaştırma, inşaat, toplum hizmetleri gibi tarım dışı gelir getiren iktisadi faaliyet kollarında çalışmaktadır.³³⁵ Öte yandan kentlerde iş olanaklarının daralması bir kısım tarımsal üreticiyi toprakta kalmaya zorlayacak ve yeni gelir yaratma stratejileri bulmaya çalışacaklardır.³³⁶

Tablo 4
Kır ve Kent Nüfusu 1970-2008 (%)

Yıllar	Kır	Kent
1970	61,6	38,4
1980	56,1	43,9
1990	41	59
2000	35	65
2008*	25	75

Kaynak: TÜİK, **Nüfus İstatistikleri**, www.tuik.gov.tr

*2008 verileri adrese dayalı nüfus sistemi verilerini içermektedir

³³⁴ İç ticaret hadlerindeki bozulma özellikle 2000'den sonra daha keskin hale gelmiş ve tarım kesimi 1980 yılına göre satın alma gücünü %30 oranında kaybetmiştir. Yaşar Uysal, "Türkiye'de Enflasyon: Sektörel Kaynakları ve İç Ticaret Hadleri, **Finans Ekonomik & Politik Yorumlar**, C. 44, Sayı: 508, 2007, s.31.

³³⁵ Teoman, s.41 – 60.

³³⁶ Zülküf Aydın'ın Aydın ili Tuzburgazı Köyü ve Eskişehir ili Kınık köylerinde yapmış olduğu çalışması köylü hanelerinin hayatta kalma mekanizmaları ve gelir yaratma stratejileri açısından önemli sonuçlara varmaktadır. Köylü hanelerinin geliştirdiği bu mekanizmalar, birikmiş kaynakları harcama, borçlanma, tüketimi sınırlandırma ve maliyetleri düşürme şeklindedir. Aydın, "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği", **Toplum ve Bilim**, Sayı 88, Bahar 2001, s.22.

Tablo 5
Sektörlerin GSMH içindeki Payları (%)

	Cari fiyatlarla			Sabit fiyatlarla		
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1975	32.7	16.7	50.6	24.5	20.6	55.0
1980	25.5	18.3	56.2	24.2	20.5	55.4
1985	19.7	21.9	58.4	19.4	23.6	57.0
1990	16.8	24.8	58.4	16.3	25.9	57.9
1995	14.8	25.5	59.7	14.4	27.7	57.9
2000	13,5	22,3	64,1	13,1	27.8	59,1
2005	10,1	24,4	65,5	11,4	28.9	59.7

Kaynak: TÜİK, **Ulusal Hesaplar**, www.tuik.gov.tr .

Tablo 5’te tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin GSMH içindeki payları verilmektedir. Tarım sektörünün payı (sabit fiyatlarla) 1980’de % 24.2 iken 2005 yılında %11,4 seviyesine gerilemiştir. Sanayi sektörünün payı %20.5 oranından %28.9’a, hizmetler sektörünün payı ise %55.4’ten %59.7’ye çıkmıştır. Bu verilere göre tarım sektörünün GSMH içindeki payı 25 yıllık süre içinde %12.8 azalmıştır. Buna karşılık sanayi sektörünün payı % 8.4, hizmetler sektörünün payı ise % 4.3 artmıştır. 9. Planda 1980-2000 döneminde ortalama % 18 olarak gerçekleşen tarım sektörünün üretim içindeki payının, 2013 itibarıyla % 7.8 seviyesine gerilemesi öngörülmektedir. Diğer yandan 1980 sonrasındaki süreçte tarımsal katma değerin ortalama yıllık artışı, nüfusun doğal artış hızının gerisinde gerçekleşmiştir.³³⁷ Tablo 6, 1999-2007 yılları arasında tarım sektörünün ve toplam GSYH’nın gelişme hızlarını 1998 sabit fiyatlarıyla göstermektedir. Tabloya göre 1999-2007 yılları arasında GSYH ortalama gelişme hızı 4,3 iken tarımdaki gelişme hızı 0,4 olarak gerçekleşmiştir.

³³⁷ Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, s.394.

Tablo 6
Tarım Sektörünün GSYH Gelişme Hızı (1999-2007)
(1998 fiyatlarıyla)

Yıllar	Tarımda Gelişme Hızı	GSYH Gelişme Hızı
1999	-5,7	-3,4
2000	7,4	6,8
2001	-8,1	-5,7
2002	9,3	6,2
2003	-2,2	5,3
2004	2,7	9,4
2005	6,6	8,4
2006	1,3	6,9
2007	-7,3	4,5

Kaynak: TÜİK, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 2007

Tarım sektörünün katma değerinde ve gelişme hızında görülen gerileme Tablo 7’de tarımsal üretimde yaşanan daralma ile daha netleşmektedir. Sebze bahçeleri 1988’den 2007’ye %33 artmış. Buna karşın 1988’den 2007’ye toplam işlenen tarım alanı %12 azalmış, Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerde 1988’den 2007’ye %11 azalış göstermiştir. Meyve içecek, baharat bitkileri, bağ ve zeytin ağaçlarının kapladığı alanı gösteren toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı 1988 yılı seviyesinden geriye düşmüştür. Tablo 7’yi incelediğimizde toplam işlenen tarım alanı özellikle 2000 yılından başlayarak önemli düşüşler göstermektedir. Benzer durum hayvancılıkta da gözlenmektedir. TÜİK’in hayvansal üretime yönelik istatistiklerine baktığımızda küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayılarının 1980 sonrası dönemde önemli düşüşler yaşadığını görmekteyiz. 1988-2007 döneminde toplam küçükbaş hayvan sayılarında %46 azalma gerçekleşmiş, bu azalma büyük baş toplamında ise %12 seviyelerindedir.³³⁸

³³⁸ TÜİK, **Tarım İstatistikleri Özeti 1988-2007**, Ankara: 2007, s.37.

Tablo 7
Tarım Alanları ve Hayvancılık 1988-2007 (Bin Hektar)

Yıllar	Toplam İşlenen Tarım Alanı	Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler		Sebze Bahçeleri	toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı	Meyve içecek ve baharat bitkileri alanı	bağ alanı	Zeytin ağçl. kapladığı alan	B.baş Toplamı	Küçükbaş Toplamı
		Ekilen Alan	Nadas						Sayı (bin baş)	Sayı (bin baş)
1988	24786	18995	5179	612	2.977	1.531	590	856	12.562	45.384
1990	24827	18868	5324	635	3.029	1.583	580	866	11.377	40.553
1995*	24373	18464	5124	785	2.461	1.340	565	556	11.789	33.791
2000	23826	18207	4826	793	2.553	1.418	535	600	10.761	28.492
2001	23800	18087	4914	799	2.550	1.425	525	600	10.548	26.972
2002	23994	18123	5040	831	2.585	1.435	530	620	9.803	25.173
2003	23372	17563	4991	818	2.656	1.501	530	625	9.788	25.431
2004	23871	18110	4956	805	2.722	1.558	520	644	10.069	25.201
2005	23830	18148	4876	806	2.776	1.598	516	662	10.526	25.304
2006	22984	17440	4691	853	2.895	1.670	513	712	10.871	25.616
2007	21979	16945	4219	815	2.909	1.671	485	753	11.036	25.462

Kaynak: TÜİK, **Tarım İstatistikleri Özeti 1988-2007**, Ankara: 2008.

*1995 yılından itibaren sadece meyve ve zeytin kapalı alanları verilmiş olup, dağınık araçların kapladığı alan dahil edilmemiştir.

Tarımsal üretime yansıyan bu gerileme dış ticaret rakamlarına da yansımaktadır. T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına (ISIC Rev.3) göre düzenlemiş olduğu verileri incelediğimizde tarımsal dış ticaretin 2000 yılından itibaren açık vermeye başladığını görmekteyiz. Son 10 yıllık süreçte tarımsal dış ticaret fazlası 50-500 Milyon \$ seviyelerinde sağlanırken, tarımsal dış ticaret açığı ise 2007 yılına kadar 200-500 Milyon\$ seviyelerinde gerçekleşmiştir. Ancak son iki yıla ait rakamları incelediğimizde tarımsal dış ticaret açığının ulaştığı çarpıcı seviyeleri gözlemleyebiliyoruz. 2007 yılında tarım ürünleri ihracatında bir önceki yıla göre sadece %7 oranında artış yaşanırken, ithalat %60 oranında artmıştır. 2008 yılı rakamları ise çok daha dikkat çekicidir. Bu yıla ait ihracat bir önceki yıla oranla % 5 oranında artmış buna karşın ithalat %38 oranında artmıştır.

Sonuç olarak 2008 yılında tarımsal dış ticaret açığı 2.5 milyar dolar seviyelerine yükselmiştir.

Tablo 8
Tarımsal Dış Ticaret (1999-2008) (Milyon\$)

Yıllar	İhracat	İthalat	İhracat-İthalat
1999	2.058	1.649	409
2000	1.659	2.123	-464
2001	1.976	1.409	567
2002	1.754	1.703	51
2003	2.121	2.535	-414
2004	2.542	2.757	-215
2005	3.329	2.801	528
2006	3.481	2.902	579
2007	3.725	4.641	-916
2008	3.928	6.392	-2.464

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı, **Dış Ticaret İstatistikleri**,
www.dtm.gov.tr ; TÜİK, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 2007

1980 sonrasında Türkiye'nin dünya sermayesi ile bütünleşmesi ve dolayısıyla dünya sermayesinin Türkiye'deki olanaklara ulaşması, aynı zamanda uluslararası sermayenin Türkiye'deki gıda/tarım pazarına girmesi anlamına da gelmektedir. Bu bağlamda Türkiye tarımındaki dönüşüm sürecinin birinci bölümde aktardığımız dünya gıda/tarım sistemindeki dönüşüm ile paralel geliştiği söylenebilir. Yaşanan bu süreçte tarım/gıda sektörünün sermaye birikimi için önemli bir alan haline geldiği, tarımsal üretim ve gıda sanayinde uluslararası sermayenin rolünün önemli ölçüde arttığını, Türkiye'deki büyük sermaye gruplarının da uluslararası sermaye ile ortaklıklara girerek tarım/gıda sektöründe faaliyetlerini arttırdığını gözlemlemekteyiz.³³⁹ Sonuç olarak tarım üretiminin ulusal büyük ve/veya uluslararası sermayenin denetimi altına girdiği söylenebilir. Sermayenin tarımı hakimiyeti altına almasının farklı yolları olabileceğini birinci bölümde aktarmaya çalışmıştık. Bu bağlamda çalışmamızın konusu olan

³³⁹ Yenal, s.41.

sözleşmeli üretimin Türkiye’de özellikle 1990’lardan sonra yaygınlaşmasının, sermayenin üretim sürecindeki denetimi artırarak tarımı denetimi altına alma çabalarının bir sonucu olarak değerlendirilebileceği ileri sürülebilir.

2.3 TÜRKİYE’DE SÖZLEŞMELİ ÇİFTÇİLİK ve SÖZLEŞMELİ SANAYİ TİPİ DOMATES ÜRETİMİ

2.3.1 Türkiye’de Sözleşmeli Çiftçiliğin Tarihsel Gelişimi

Türkiye’de sözleşmeli üretim uygulamasını tarihsel olarak değerlendirdiğimizde çok kısa olmayan bir geçmişe sahip olduğunu görmekteyiz. Gıda sanayinde üretici-sanayici ilişkisinin başlangıcı olarak değerlendirilen ilk şeker fabrikasının (Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.) kuruluş yılı olan 1926, aynı zamanda sözleşmeli üretim kapsamında ele alınabilecek uygulamaların da başlangıcı kabul edilmektedir.³⁴⁰ Bugünkü anlamda sözleşmeli üretim uygulamaları ise 1960’lı yılların ikinci yarısından itibaren başlamaktadır. Bu yıllarda Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (TŞFAŞ) tarafından uygulanan şeker pancarı ekimi ve alımı için imzalanmasını zorunlu tuttuğu ve üreticiler tarafından “mavi kağıt” olarak bilinen sözleşmeler, pancarın ekim yeri, miktar, ekim zamanı, ödeme şartları gibi bilgileri içermektedir.³⁴¹ Şeker pancarı üretiminde alıcı bir kamu kuruluşu olan TŞFAŞ ve 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu gereğince 1972’de kurulması tamamlanan Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifleri Birliğinden (PANKOBİRLİK) oluşmaktaydı. Benzer şekilde bir kamu kuruluşu olan Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM)’de 1965 yılından itibaren sözleşmeli tohum üretimi yapmaktadır. Ancak son 30 yıllık süreçte özel sektörün tohum üretimindeki yerinin artmasıyla TİGEM sözleşmeli tohum üretimden kademeli olarak çekilmiştir.

TŞFAŞ ve TİGEM’deki bu ilk sözleşmeli üretim uygulamaları 1970’i yıllardan itibaren gelişmekte olan gıda sanayindeki gelişmelere paralel olarak özel sektörde de

³⁴⁰ Rehber, “Sözleşmeli Tarım Üzerine Bir Değerlendirme”, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, Sayı 3, 1998, s.30.; Ahmet Özçelik, Ahmet Turan ve Harun Tanrıvermiş, “Türkiye’de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Üretici Geliri Üzerine Etkileri”, **TEAE Proje Raporu**, Ankara : 1999, s.11.

³⁴¹ Tanju Akad, “Kırsal Kesime Devlet Müdahaleleri ve Kooperatifler”, **11. Tez Kitap Dizisi**, Sayı 7, 1987, s.149.

görülmeye başlanmıştır. Kamu sektöründeki uygulamalar özel sektör için örnek teşkil etmiş, burada uygulanan sözleşmeler (özellikle şeker pancarı sözleşmeleri) şeker pancarı ve tohum üretiminden sonra sözleşmeli üretimin yoğun olarak görüldüğü bir diğer ürün olan sanayi tipi domates üretimi için salça sanayi tarafından kullanılmıştır. Sözleşmeli üretimin özel sektör tarafından ilk uygulaması olan sanayi tipi domates üretiminin büyük bir bölümü halen sözleşmeli olarak üretilmektedir.³⁴²

Yukarıda sayılan erken dönem sözleşmeli üretim uygulamalarına 1967'den itibaren Bilecik bölgesinde üretilen şerbetçiotunu da katmak gerekmektedir. İçki sanayi için hammaddeyi oluşturan şerbetçiotu üretimi Bilecik İli Şerbetçiotu Teknik Komitesi'nin girişimleriyle 1985 yılında sözleşmeli olarak üretilmeye başlanmıştır.³⁴³ Bitkisel üretim dışında Türkiye'de tavukçuluk alanında da sözleşmeli üretimin 1970'li yılların başında Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) tarafından uygulandığı bilinmektedir. Türkiye'nin piliç üretiminde ilk entegre sistemi olan Köy-Tür sisteminin ilk adımları TKV'nin Tarsus'un Namrun yaylasında beş çiftçi ailesiyle başlatmış olduğu ve "Tarsus Projesi" olarak söz edilen proje ile atılmıştır. TKV'nin küçük üreticiye dayalı Tarsus Tavukçuluk Projesinin yaygınlaşması, Dünya Bankası'nın 5. Hayvancılık Projesi (TU-1862) kapsamında 25 milyon dolar kredi desteği sağlaması ile gerçekleşmiştir. Tarım Bakanlığı ile TKV arasında 1982'de varılan anlaşmayla, TKV ülke çapında 12 bölgede tavukçuluk programı uygulamıştır ilerleyen yıllarda bu model besicilik ve arıcılık alanlarında da uygulamaya geçirilmiştir.³⁴⁴

1990'lı yıllarla birlikte sözleşmeli üretim Türkiye tarımında farklı ürün desenlerinde ve bölgelerde yaygınlaşmaya başlamıştır. Şeker pancarı, meyve, sebze, tütün, tohum, makarnalık buğday, şaraplık üzüm, maltlık arpa gibi gıda sanayinde hammadde olarak kullanılan ürünlerin yanı sıra kesme çiçek üretiminde de yoğun olarak sözleşmeli üretim yapılmaktadır.³⁴⁵ Marmara ve Ege bölgelerinde sebze işleme ve konserve sanayinde özellikle domates ve bezelye ürünlerinde sözleşmeli üretim hızla yayılmaktadır. GAP bölgesinde TKV tarafından 1997 yılından itibaren sözleşmeli mısır

³⁴² Özçelik vd., s.5

³⁴³ Rehber, **Türkiye'de Şerbetçiotu Üretim - Pazarlama Yapısı ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul: Tekel Enstitüleri Yayın No: Ens.Md/35, 1989, s.23.

³⁴⁴ "Türkiye Kalkınma Vakfı", <http://www.tkv-dft.org.tr/etkinlik/etkinlik.htm> (10.04.2008)

³⁴⁵ Özçelik vd., s.12

üretimi yapılmaya başlanmış, günümüzde ise Tat Konserve'nin bölgedeki yatırımlarıyla sözleşmeli sanayi tipi domates üretimine geçilmektedir. Bitkisel üretimin yanı sıra beyaz et üretimi (hindi ve piliç), yumurta üretimi ve besicilik sektöründe de sözleşmeli üretim son 10 yıllık süreçte büyük artış göstermiştir.³⁴⁶

Sonuç olarak, Türkiye tarımında sözleşmeli üretim devlet eliyle şeker pancarı ve tohum üretimiyle başlamış ancak 1970'li yıllarla birlikte özel sektör uygulamalarıyla birlikte yaygınlaşmıştır. Son 10 yıllık süreç içinde sözleşmeli üretimin bu denli yaygınlaşmasını sürecin dinamiklerini inceleyerek anlamaya çalışmanın doğru olacağını düşünüyoruz. Bu amaçla bir önceki kısımda aktardığımız Türkiye tarımındaki yapısal dönüşüm dinamikleri bağlamında sözleşmeli üretimin yaygınlaşmasına yönelik politikaların gelişim seyri ortaya konmaya çalışılacaktır.

2.3.2 Sözleşmeli Çiftçiliğin Yaygınlaşmasına Yönelik Politikalar

Bir önceki kısımda 1980 sonrasında Türkiye tarımında yaşanan dönüşümün dünya ölçeğinde yaşanan dinamiklere bağlı olarak Türkiye'de yapısal uyum programları ile uygulamaya konulan yeni sermaye birikim stratejileri ile değerlendirilmesinin gerektiğini ve bu stratejinin tarım sektörüne yansımalarını aktarmıştık. Bu çalışmanın konusu olan sözleşmeli çiftçiliğin gelişimi ve yaygınlaşması da söz konusu çerçeve içinde değerlendirilecektir. Bu bağlamda tarımsal politikalarda yaşanan değişim sözleşmeli çiftçilik özelinde tartışılacaktır.

Türkiye'de tarımsal politikalara ait temel izler Ulusal Beş Yıllık Kalkınma Planları (BYKP) kapsamında takip edilebilir. 7. ve 8. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında "Yapısal Değişim Projesi" adı altında oluşturulan tarımsal politikalar, DTÖ Uruguay turu sonunda imzalanan anlaşmanın tarımla ilgili hükümleri, AB Ortak tarım Politikası, serbest rekabet ve piyasa şartları çerçevesinde gerçekleştirilmesi planlanan hukuki ve kurumsal düzenlemeleri içermektedir. Bu kalkınma planları, içerisinde "sözleşmeli üretim" in yer aldığı ilk kalkınma planları olması nedeniyle konumuz açısından önemlidir. 7. Beş Yıllık Kalkınma Planında amaçlar bölümünde yer alan, tarım ürünleri fiyatlarına olan devlet müdahalelerinin azaltılması, bunun yerine kayıtlı üreticilere

³⁴⁶ Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, **TR3 Ege Bölgesi Tarım Master Planı**, Ankara, 2006, s.223.

doğrudan gelir desteği verilmesi ve özellikle girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması sözleşmeli üretimin söz konusu dönemde yaygınlaşmasına yol açan başlıca politikalardan sayılabilir.

7. Beş Yıllık Kalkınma Planının (1996-2000) tarımsal politikalarla ilgili yapısal değişim projesinin amaçlar ve ilkelerinin aktarıldığı bölümde sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılacağı ifadesi yer almış, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde uygulanacak besicilik projeleriyle hayvancılığın geliştirilmesinin amaçlandığı ifade edilmiştir.³⁴⁷ 1997 yılında birincisi yapılan Tarım Şurası'nda alınan kararlardan sekizincisi 7. Kalkınma Planına paralel olarak *“ürün pazarlanmasında önemli bir kapasiteye ulaşan özel sektörün üreticilerimizle sözleşmeli üretim yapmasını sağlamak üzere gerekli tedbirlerin alınması”* olarak belirlenmiştir. Hem 1. Tarım Şurası'nda hem de 7. Kalkınma Planında yer alan sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılmasına yönelik ilk somut adımlar yasal düzenlemelerle gerçekleşmiş, 30 Haziran 1996 tarihli 22682 sayılı Resmi Gazetede “Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği İle İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ”³⁴⁸ ve sonrasında bu tebliğ revize edilerek 1 Ağustos 1998'de 16 no'lu “Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği İle İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ”³⁴⁹ 23420 sayılı Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

1999 yılında ise Kalkınma Planında yer alan hayvancılıkla ilgili düzenlemeyi içeren “Hayvancılığın Geliştirilmesine İlişkin Tebliğ”³⁵⁰ 27 Şubat 1999 tarihli Resmi Gazetede yayınlanmıştır. Hayvancılığın Geliştirilmesine İlişkin Tebliğin 18. maddesinde yalnızca damızlık düve, tiftik keçisi ve manda yetiştiriciliği, yem bitkileri ve silaj yapımı, suni ve tabii tohumlama ve hayvan sağlığı konularında bireysel projeler yapılabileceği, bunların dışındaki her tür etkinlik için (damızlık süt ve et sığırlığı, sığır besiciliği, damızlık koyun, hindi, deve kuşu ve ana arı yetiştiriciliği) "sözleşmeli çiftçilik modeli" uygulanacağı ve bireysel projelerin değerlendirilmeyeceği ifadesi yer

³⁴⁷ DPT, **7. Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Ankara: 1995, s.61

³⁴⁸ 30 Haziran 1996 tarihli 22682 sayılı Resmi Gazete, Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği İle İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ

³⁴⁹ 1 Ağustos 1998 23420 sayılı Resmi Gazete 16 no'lu “Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği İle İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ”

³⁵⁰ 27 Şubat 1999 tarihli Resmi Gazete, hayvancılığın geliştirilmesine ilişkin tebliğ,

almaktadır. Böylece hayvancılığın geniş bir faaliyet alanında sözleşmeli üretim modeli uygulamaya konulmaktadır.³⁵¹

2001-2005 dönemini içeren 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı da bir önceki planda izlenen “yapısal değişim projesini” içeren politikaların devamı niteliğindedir. Planın tarımsal gelişme bölümünde amaçlar ilkeler ve politikalar başlığı altında sözleşmeli üretime yaklaşım oldukça açık bir şekilde ifade edilmiştir:

“..tarım-sanayi entegrasyonunun geliştirilmesi, işleme sanayinin rekabet edebilirliğini artırıcı nitelikte uygun ve kaliteli hammaddenin temini ile tarımsal sanayiye dönük sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması sağlanacaktır”

Bir önceki planda yer alan hayvancılık sektörüne yönelik olarak sözleşmeli besiciliğin yaygınlaştırılması bu planda da yer almaktadır. Bu kapsamda “Damızlıkçı işletmelerin yaygınlaştırılması sağlanacak ve bu işletmeler tarafından elde edilen hayvanların; yetiştirme, dağıtım ve pazarlanmaları safhalarında, kamu kuruluşları tarafından sözleşmeli yetiştiricilik konusu dahil her türlü teknik bilgi ve yardımlar etkin bir şekilde sağlanacak, özel sektör katkısı özendirilecektir”.

7. ve 8. Planda yer alan yukarıda özetlenen ifadeler devletin tarım-sanayi entegrasyonu ve dolayısıyla sermayenin tarımsal alandaki hakimiyetinin önünü açıcı bir yol olarak sözleşmeli üretim modelini yaygınlaştırıcı ve teşvik edici düzenlemeleri içeren bir rol üstlendiğini göstermektedir. Sözleşmeli üretim ile ilgili teorik yaklaşımları özetlediğimiz çalışmamızın birinci bölümünde eleştirel olmayan yaklaşımların bu modeli “karşılıklılık” ilişkisinin öne çıkararak savunduğunu belirtmiştik. Yukarıda özetlemeye çalıştığımız planlarda ve hukuksal düzenlemelerde sözleşmeli üretim söylem olarak bu ilişki temeline oturtulmuştur. Ancak Kalkınma planlarında 1996 yılında çıkan sözleşmeli üretimle ilgili tebliğin, sözleşmeli üretim yaptıran sermaye temsilcileri tarafından eleştirilen birçok kısmının düzeltilerek 1998 yılında yeniden

³⁵¹ 7. B.Y. Kalkınma Planı’nda Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde uygulanacak besicilik projelerinde sözleşmeli üretimin öngörülmesi üzerine bu konuyu düzenleyen 1999 yılında çıkan hayvancılığı geliştirme tebliğini izleyen günlerde Koç Holding’in Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Ata İnşaat ile birlikte kurduğu süt ve kırmızı et üretimi yapmayı amaçlayan Koç Ata Çiftliği’nin sözleşmeli besicilik yöntemini benimsemesi, devletin sermayenin tarımsal alanda gereksinim duyduğu düzenlemeleri gerçekleştirmesine önemli bir örnektir.

yayınlanması, sözleşmeli üretim ile ilgili “karşılıklı menfaat” söyleminin içini boşaltmaktadır.

8. Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi içinde 2004 yılında yapılan II. Tarım Şurası’nda yer alan komisyonların raporları da sözleşmeli üretime yönelik politikaları değerlendirebilmemiz için önemli bilgiler vermektedir. Örneğin üretim ve pazarlama politikalarını içeren 6. komisyon raporunda sözleşmeli üretim bir yanda küçük üretici diğer bir yanda tarımsal sanayi için “karşılıklı yarar” söylemi ile her iki taraf için yararları dile getirilmektedir:

“Sözleşmeli üretim, pazarlamadaki risk ve belirsizliklerin azaltılması, küçük çiftçiler için dengeli ve sürekli gelir kaynağı temin etme, ürünün standartlara uygun ve kaliteli olarak yetiştirilmesi, sanayiye yeter miktarda ve kalitede hammadde temini, teknoloji transferi, üreticilerle etkili bir iletişim kurma ve yakın diyalog içinde olma gibi bir çok yararları bulunmaktadır.”³⁵²

Tarımsal girdi ve desteklerle ilgili 7. komisyon raporunda ise üreticiye pazar sanayiciye hammadde garantisi sağladığı belirtilerek sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması ifade edilmekte, bu yaygınlaştırmanın bir aracı olarak da kredi desteği önerilmektedir:

“Son yıllarda tarımın bazı alt sektörlerinde gelişen sözleşmeli tarım diğer al sektörlerde de yaygın hale getirilmelidir. Bu tip sözleşmelerle çiftçinin ürününe Pazar garantisi sağlamasının yanı sıra, sanayici de hammadde teminini garanti altına almış olur. Sözleşmeli üretimi gerçekleştiren örgütlü çiftçiye prim desteği, sanayiciye ise yatırım ve işletme kredisi desteği sağlanabilir”³⁵³

Benzer ifadeler “Kırsal Kalkınma Politikaları” başlıklı VIII. Komisyon raporunda da yer almaktadır. Bu raporun kırsal kalkınmanın gerçekleşmesi için sıralanan önerilerden 15.si “*tarımsal sanayi için yeterli sürekli kaliteli ve uygun fiyattan hammadde teminini sağlamak amacıyla kırsalda sözleşmeli üretimi uygulamak ve yaygınlaştırmak*”tır. 2. Tarım şurasının bu son komisyonunun sonuç raporunda yer alan

³⁵² II. Tarım Şurası, VI. Komisyon Raporu

³⁵³ II. Tarım Şurası, VII. Komisyon Raporu

bu ifade sözleşmeli üretimin en önemli amacını ortaya koymaktadır: tarımsal sanayi için “yeterli”, “sürekli”, “kaliteli” ve “ucuz” hammadde temini.

Hem 7. ve 8. Kalkınma Planlarında hem de her iki tarım şurasında yer alan sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılmasına yönelik kararın uygulandığını tarımsal üretimin geliştirilmesi, verimliliğin ve kalitenin artırılması amacıyla 16/2/2004 Tarihinde yayınlanan 2004/6840 sayılı Kararnamenin ikinci maddesinde belirtilen konularda faaliyet gösteren gerçek ve tüzel kişilere T.C.Ziraat Bankası A.Ş ve Tarım Kredi Kooperatiflerince düşük faizli kredi kullandırılması ile ilgili usul ve esasları kapsayan Tebliği incelediğimizde görebiliyoruz. Bu tebliğde sözleşmeli tohum üreticilerinin ve bu yolla tohum üreten firmaların Ziraat Bankasının işletme ve yatırım kredilerinden indirimli olarak yararlanacağı duyurulmaktadır.³⁵⁴

“Karar kapsamında Bakanlık tarafından tohumcu kuruluş olarak kabul edilen kuruluşlar tarafından yurt içinde üretilip sertifikalandırılan buğday ve arpa tohumluklarını kullanan ve bu kuruluşlar tarafından fatura edilen tohumluk sertifikalarını ibraz eden üreticilerin sadece tohumluk girdi giderleri, bu tohumlukları kullanarak sözleşmeli olarak sertifikalı tohumluk üreten üreticilerin ise her türlü tarımsal girdileri için Karar’da belirtilen Bankanın tarımsal krediler için uyguladığı cari faiz oranından, %50 indirimli oranda azami 1 yıl vadeli işletme kredileri kullandırılır.” (md.6)

“Yurtiçi üretimi yetersiz olan hibrit sebze tohumları, patates ve yem bitkisi (yonca, korunga, fiğ), yemelik tane baklagiller (nohut, kuru fasulye ve mercimek) tohumluklarını yurt içinde üreten ve ürettiğini belgeleyen, Bakanlık tarafından tohumcu kuruluş (kamu kurum ve kuruluşları hariç) olarak kabul edilen kuruluşlara hazırlayacakları projeler kapsamında ve/veya sözleşmeli tohumluk üretimi yapan gerçek ve tüzel kişilere Bankanın tarımsal krediler için uyguladığı cari

³⁵⁴ 16/2/2004 Tarihli ve 2004/6840 Sayılı Kararnamenin Eki Kararın Uygulama Esasları Tebliği (Tebliğ No: 9) 26 Şubat 2004 Tarihli Resmi Gazete Sayı: 25385 ; Benzer bir kredi teşviki de 14 Şubat 2007’de yayınlanan 2007/12 nolu Tarımsal Üretime Yönelik Düşük Faizli Yatırım Ve İşletme Kredisi Kullandırılmasına İlişkin Uygulama Esasları Tebliğinde yürürlüğe konmuştur. Bu tebliğlerin pratikteki karşılığını Ziraat Bankası tarafından uygulanan “Sözleşmeli Üretim Kredisi” ve Garanti Bankası tarafından uygulanan “Temlikli Zirai Kredi”lerinde görmekteyiz. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Özçelik, Erdoğan Güneş ve Metin Artukoğlu, “Türkiye’de Tarımsal Kredi: Sözleşmeli Tarım ve Üretici Örgütleri Üzerinden Kredi Uygulamaları”, **Türkiye Ziraat Mühendisliği 6. Teknik Kongresi** Ankara, 2005.

faiz oranından, %40 indirimli oranda azami 1 yıl işletme, azami 3 yıl vadeli yatırım kredileri kullanılır” (md.6)

Sözleşmeli üretimin yaygınlaşmasına yönelik politikalar “Ulusal Program”larda³⁵⁵ da yer almaktadır. 2001 yılında yayınlanan birinci Ulusal Program’ın³⁵⁶ 159. maddesinde sözleşmeli üretim üretici ve üretim düzeyini risklere karşı koruyacak risk yönetimi araçları arasında sayılmakta ve sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılarak etkin bir şekilde uygulamaya konması amaçlanmaktadır. Maddenin devamında tarım- sanayi entegrasyonunun geliştirilmesi ve işleme sanayinin rekabet edebilirliğini artırmak için gereken uygun ve kaliteli hammadde teminini sağlayacak sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılmasının sağlanacağı belirtilmektedir. Daha sonra kanunlaşacak olan Tarım Kanunu Tasarısının hazırlandığı ve meclise sunulduğunu belirten 163. maddede bu kanunun amaçlarından birisinin de sözleşmeli tarımsal üretimin geliştirilmesi ve desteklenmesi olarak ifade edilmektedir. Sözleşmeli üretim açısından önemli bir gelişme olan Şeker Yasası Tasarısı da Ulusal Programın 164. maddesinde yer almış, bu kanunun yasalaşmasıyla birlikte Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’nin elinde bulunan fabrikalar özelleştirileceği ve bu fabrikaların sözleşmeli olarak şeker pancarı üretimini sağlayacağı belirtilmiştir.

Birinci Ulusal Program’ın yukarıda sayılan yasal düzenlemelerinden Şeker Kanunu 4.4.2001’de ve tütün yasası olarak bilinen kanun ise 3.1.2002’de yürürlüğe girmiştir. 2003 yılında açıklanan İkinci Ulusal Program’da bu kanunlara atıf yapılmakta ve bunlardan 4634 sayılı Şeker Kanunu ile pancar üretiminde sözleşmeli sisteme, şeker üretiminde de kota sistemine geçildiği 4733 Sayılı Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğünün Yeniden Yapılandırılması ile Tütün ve Tütün Mamullerinin Üretimine, İç ve Dış Alım ve Satımına, 4046 Sayılı Kanunda ve 233 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile de tütün satışlarının açık artırma usulü, üretimin ise sözleşmeli olarak gerçekleştirilmesinin öngörüldüğü belirtilmektedir.

³⁵⁵ 1999 yılının Aralık Ayı’nda Helsinki Zirvesi’nde Avrupa Birliği tarafından Türkiye’ye aday ülke statüsü tanınmış ve AB tarafından bir Katılım Ortaklığı Belgesi yayımlanmıştır. Burada belirtilen program ülke taahhüdü haline getirilmesiyle ilk Ulusal Program 24 Mart 2001 tarihinde yayımlanmıştır. Ardından, bu Programın revizesi niteliğinde olmak üzere, 2003 yılında ikinci Ulusal Program ve son olarak da 2008 yılında üçüncü Ulusal Program yayımlanmıştır.

³⁵⁶ Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, **Ulusal Program**, Ankara, 2001.

2006-2010 yıllarını içeren 9. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda uluslararası yükümlülükler, AB'ye üyelik süreci ve tarımsal yapıda hızlanan dönüşümün kırsal kesimde ortaya çıkardığı uyum sorunlarını çözmek için ve kırsal kalkınma proje ve faaliyetlerine yön verebilmek amacıyla 2006 yılında "Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi" hazırlanıp yürürlüğe konulduğu ifade edilmektedir. Planda yer alan bu stratejinin Tarım ve Gıda Sanayii İşletmelerinin Rekabet Gücünün Artırılması başlığı altında *"tarımsal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanmasına yönelik desteklerde, sözleşmeli üretim modeli gibi tarım-sanayi ilişkilerini güçlendirici ve sektörler arası bilgi ve teknoloji transferini etkinleştirici, yenilikçi girişimler desteklenecektir"* ifadesi yer almaktadır. Bu çerçevede 7. ve 8. Planlarda sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılmasına yönelik eğilim bu planda da yer almaktadır. Ayrıca daha önce ulusal programlarda yer alan ve Plan döneminde yasalaşan 5488 sayılı Tarım Kanunu'nda bu eğilimi yansıtmaktadır. 2006 yılında yasalaşan Tarım Kanunu'nun 3. maddesi sözleşmeli üretimi tanımlarken "karşılıklılık" ilişkisini *"üretici ve yetiştiriciler ile diğer gerçek ve tüzel kişilerin karşılıklı menfaat esaslarına dayalı yazılı akitlerle yürütülen tarımsal üretim şekli"* ifadesiyle öne çıkarırken, 13. maddesi sözleşmeli üretimin teşvik edilmesini amaçlamaktadır:

"Bakanlık, tarım sektöründe sözleşmeli üretimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli düzenlemeleri yapar. Sözleşmeli üretimi özendirmek üzere üreticilere, bu Kanunla belirtilen desteklerin verilmesinde öncelik tanınır."

Tarım Kanunu'nda sözleşmeli üretimin yer almasını takiben ilgili maddeyi dayanak gösteren "Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik" 26 Nisan 2008 tarihinde yürürlüğe konmuştur. Bu yönetmelik özellikle sözleşmelerde yer alacak hususlar ve esasları düzenleme amacıyla çıkarılmıştır. Yönetmeliğe *"sözleşmeli üretime yönelik hazırlanacak sözleşmelerin bu Yönetmelik esaslarına uygun olması gerekmektedir (md5/2)"* şeklinde bir fıkra eklenerek Yönetmelik zorunlu hale getirilmiştir. Yönetmeliğin maddeleri incelendiğinde yaklaşım olarak daha önceki tebliğlere benzediğini söylemek mümkündür. Sözleşmelerde zayıf taraf olan üreticinin bu yönetmelik hükümleri ve pratik uygulamalar düşünüldüğünde korunabilmesi gerçekçi gözükmemektedir. Yönetmeliğin sözleşmede yer alacak hususların aktarıldığı 5. maddesi 4/ç fıkrasında yer alan "alıcı tarafından tayin edilmiş olan kişilerin veya alıcının üretimin her safhasında kontrol yetkisinin bulunduğu" ifadesinin oldukça

önemli olduğunu söyleyebiliriz. Daha önce Tarım Şurası'nda tarımsal sanayi için “yeterli”, “sürekli”, “kaliteli” ve “ucuz” hammadde temini olarak sözleşmeli üretim öne çıkarken, üretim sürecinin denetiminin üreticiden firmaya geçtiğinin bir başka ifadesi olan Yönetmeliğin bu fıkrası ile önümüzdeki resim netleşmektedir.

1996-2000 yıllarını kapsayan 7. Beş Yıllık Kalkınma Planında daha önceki planlarda hakim olan merkezi planlama yaklaşımı yerine yerel kurumlar ile il idarelerinin güçlendirilmesinin önemi vurgulanmıştır. 2001-2005 yıllarını içeren 8. Beş Yıllık Kalkınma Planında ise bölgesel kalkınma anlayışı ve kırsal kalkınma proje alanlarının yerel ve bölgesel aktörler tarafından belirlenmesi yönünde eğilim yerleşmiştir.³⁵⁷ Bu çerçevede Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, FAO işbirliğiyle 1999 yılında “TCP/TUR/8924 İl Tarım ve Kırsal Kalkınma Master Planlarının Hazırlanmasına Destek Projesi” çalışmalarına başlamış ve planlar 2003 yılında tamamlanmıştır. Konumuz açısından Tarım Master Planlar'ı bu planlarda sözleşmeli üretime verilen önem ve pratikleri yansıtan sözleşmeli üretim projeleri açısından oldukça anlamlıdır. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı'nın resmi sitesinde Tarım Master Planlarının söz konusu bölgelere yönelik gerek kamu ve özel sektör ve gerekse uluslararası yatırım hizmet ve imkanı açısından bir kılavuz niteliğinde olduğu, tarımsal ve kırsal kalkınma çabalarında karar alıcılar için yol gösterici olacağı ileri sürülmektedir. Ayrıca özel sektör için bölgede karlı yatırım alanlarının ortaya konulacağı dolayısıyla özel sektörün bölgedeki potansiyel yatırım alanlarının farkına varacağı ifade edilmektedir.³⁵⁸

Tarım Master planları, 28/08/2002 tarih ve 2002/4720 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe giren İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması çerçevesinde yapılmıştır. “Bölgesel istatistiklerin toplanması, geliştirilmesi, bölgelerin sosyo-ekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların çerçevesinin belirlenmesi ve

³⁵⁷ Dünya'da ve Türkiye'de yerel/bölgesel alanların etkinleştirilmesine yönelik eğilimlerin eleştirel bir analizi için bkz. Berna Güler Müftüoğlu, “Küresel Rekabetin Cazibe Merkezi: Yerel/Bölgesel Dinamikler”, **Bölgesel Kalkınma Politikalar ve Yeni Dinamikler**, Aylan Arı (drl.) İstanbul: Derin Yay. 2006, ss.117-144.

³⁵⁸ Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, “Türkiye Geneline Bölge Tarım Master Planı Hazırlık Çalışmaları Başlatıldı” http://www.tarim.gov.tr/arayuz/10/icerik.asp?efl=../sanal_kutuphane2/bolgetarimmasterplan.htm&curdir=\\sanal_kutuphane2&fl=ek_masterplan.htm (25 Haziran 2007).

Avrupa Birliği Bölgesel İstatistik Sistemine uygun karşılaştırılabilir istatistiki veri tabanı oluşturulması amacıyla” ülke genelinde üç düzeyde istatistiki bölge birimleri oluşturulmuştur. "Düzy 3" kapsamındaki İstatistiki Bölge Birimleri 81 adet olup il düzeyinde tanımlanmakta ve her il bir İstatistiki Bölge Birimini tanımlamaktadır. "Düzy 2" İstatistiki Bölge Birimleri ise "Düzy 3" kapsamındaki komşu illerin gruplandırılması sonucu tanımlanmış olup, toplam 26 adet olarak sınıflandırılmıştır. Son olarak "Düzy 1" İstatistiki Bölge Birimleri ise "Düzy 2" İstatistiki Bölge Birimlerinin gruplandırılması sonucu tanımlanmış 12 adet bölgeden oluşmaktadır.³⁵⁹

Tarım Master Planlarında adı geçen bölgeler “Düzy 1”de tanımlanmış 12 adet istatistiki bölgeden³⁶⁰ oluşmaktadır. Bu bölgeleri tek tek ele aldığımızda sözleşmeli üretim projelerinin yaygınlığı dikkati çekmektedir. Bu projelerin bir özeti Tablo 9’da verilmektedir. TR2 Batı Marmara bölgesi Master Planı içinde tarıma dayalı sanayiler için hammadde sağlamak amacıyla hem bitkisel üretim hem de örgütlenme program başlıkları ile sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması projesi yer almaktadır.³⁶¹ TR3 Ege bölgesi ise özellikle sanayi tipi domates, sözleşmeli tavukçuluk ve yumurta üretiminin yoğun olduğu bölgelerden biri olarak dikkati çekmektedir. Bu bölgede yer alan Aydın ilini kapsayan sözleşmeli küçükbaş yetiştiriciliği projesi hayvancılığı geliştirme program başlığı altında yer almaktadır.³⁶² TR4 Doğu Marmara bölgesinde bira sanayinde hammadde olarak kullanılan şerbetçi otu üretiminde sözleşmeli üretim uygulanmaktadır. Planda verilen bilgilere göre şerbetçi otu üretiminde 2004 yılı için sözleşmeli üretici sayısı 500’ü aşmış, ekim alanı ise 2500 dekar seviyesine ulaşmıştır. Şerbetçi otu üretimi dışında TR4 Doğu Marmara bölgesi özellikle Bursa ili dahilinde sözleşmeli sanayi tipi domates üretiminde sözleşmeli üretim açısından oldukça önemli bir yer teşkil ederken tavukçuluk ve meyvecilik de planda bölgede sözleşmeli üretimin yaygınlaştığı diğer alanlar olarak belirlenmiştir.³⁶³

³⁵⁹ Resmi Gazete 22 Eylül 2002, Sayı 24884 “28/8/2002 Tarihli ve 2002/4720 Sayılı Kararnamenin Eki Karar”

³⁶⁰ Bu bölgeler, TR1 (İstanbul), TR2 (Batı Marmara), TR3 (Ege), TR4 (Doğu Marmara), TR5 (Batı Anadolu), TR6 (Akdeniz), TR7 (Orta Anadolu), TR8 (Batı Karadeniz), TR9 (Doğu Karadeniz), TRA (Kuzeydoğu Anadolu), TRB (Ortadoğu Anadolu), TRC (Güneydoğu Anadolu) olarak sınıflandırılmıştır.

³⁶¹ TR2 Batı Marmara Master Planı

³⁶² TR3 Ege Master Planı

³⁶³ TR4 Doğu Marmara Master Planı

Tablo 9
Tarım Master Planlarında Sözleşmeli Üretime Yönelik Projeler

Bölge	Program Adı	Proje Adı	Uygulama Yeri	Proje Amacı	Sorumlu/İşbirliği yapılan kuruluş	Finans Kaynağı
TR 2	Bitkisel Üretim	Sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması	Bölge İlleri	Tarıma dayalı sanayiler için hammadde sağlamak		TKB, özel sektör
	Örgütlenme	Sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması	Bölge İlleri	Tarıma dayalı sanayiler için hammadde sağlamak		TKB, Sivil toplum kuruluşları
TR 3	Hayvancılık geliştirme	Sözleşmeli Küçükbaş Yet.Prj.	Aydın		TİM, İÖİ, Tar.Kal.Koop	İÖİ, Çiftçi, TKB
TR 4	Tarımsal Yayım Hizmetlerinin Desteklenmesi	Sözleşmeli üretimde eğitim ve yayım projesi	Eskişehir		TİM, İÖİ	İÖİ,TKB
TR 5	Master plan stratejisi olarak Tarımsal pazarlama altyapısının güçlendirilmesi ve tarım-sanayi entegrasyonunun sağlanması amacıyla Sözleşmeli üretim sisteminin yaygınlaştırılması belirtilmiştir.					
TR 6	Bitkisel Üretim	Sözleşmeli Çiftçilik ile Sertifikalı Tohum Üretiminin Yaygınlaştırılması Projesi	Bölge İlleri			
	Tarımsal Destek	İhracata Yönelik Sözleşmeli Üretim Modelinin Geliştirilmesi Projesi	Bölge İlleri			T.K.B.
	Hayvansal Üretim	Türkiye’de faaliyet gösteren damızlık üreticileri ve entegre etlik piliç üretimi yapan işletmelerle görüşülüp, bölgede sözleşmeli üreticilik için gerekli alt yapı oluşturulacak	Isparta ile ve ilçeleri, Burdur ili ve ilçeleri			Özel Sektör, İÖİ
TR 7	Tarımsal Yayım Hizmetlerinin Desteklenmesi	Sözleşmeli Çiftçiliğin Yay. Yönelik Yayım Prj.	Bölge İlleri		TİM	Gen.Büt
TR 8	Bitkisel üretim	Sözleşmeli Sebze Üretim Eğitimi	Sinop		Sinop Ziraat Od. Bşk.lığı	
		Sözleşmeli Leblebik Nohut Üretimi Projesi	Çankırı, Çorum		TİM, TİLÇEM	İÖİ, ÖS, STK, ÖK
		Sözleşmeli Çiftçiliğin Yaygınlaştırılması Projesi	Kastamonu, Çorum		TKB, TİM, ÖS	ÖS, ÖK
		Meyve Konsantre Sanayi İle Sözleşmeli Yetiştiricilik Proje	Sinop Amasya		TKB, ÖS, STK	SYDF, ÖS, STK
	Tarımsal Yayım	Sözleşmeli Üretim Modelinin Yaygınlaştırılması Projesi	Sinop, Tokat, Çorum		TİM, TİLÇEM, STK, ÖS	TKB, STK, ÖS
TR 9	Bitkisel Üretim	Sözleşmeli Üretim Metoduyla Kokulu Üzüm Üretiminin Geliştirilmesi	Rize, Trabzon, Ordu, Giresun, Artvin		ÖS, TİM	ÖS, Çiftçi

Kaynak: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığının, TR2-TR9 Master Planlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

TR5 Batı Anadolu Master Planında Ankara ve Konya bölgesindeki salça sanayi, yumurta ve beyaz et üretimi için sözleşmeli üretimin yaygın olması güçlü yön olarak ifade edilmiş ancak halen bazı ürünlerde tam olarak yaygınlaşmadığı bu nedenle pazarlama problemleri olduğu aktarılmıştır. Bu bölgede de sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılmasına yönelik projeler oluşturulmuştur. TR6 Akdeniz bölgesini kapsayan Master Planda ise bitkisel üretim, tarımsal destek ve hayvansal üretim başlıkları altında özellikle ihracata yönelik sözleşmeli üretim modelinin geliştirilmesine yönelik projeler başlamıştır. TR8 Batı ve TR9 Doğu olmak üzere ikiye ayrılan Karadeniz bölgesi Master Planları bu bölgelerde de sözleşmeli üretimin yaygınlaşacağını bize göstermektedir. Sinop'ta sebze, Çankırı ve Çorum'da leblebik nohut, meyveciliğin ön planda olduğu Amasya ve Sinop'ta meyve konsantre sanayi ile sözleşmeli üreticilik projeleri yer alırken Rize, Trabzon, Ordu, Giresun ve Artvin bölgelerinde sözleşmeli üretim metoduyla kokulu üzüm üretiminin geliştirilmesi projeleri yer almaktadır.

Tarım Master Planları'nı dokuz bölgenin tamamı çerçevesinde değerlendirdiğimizde, bitkisel üretim sürdürülebilirliğin sağlanamaması problemine çözümlerden birisi olarak sözleşmeli üretim modelinin yaygınlaştırılması tüm planlarda yer almaktadır. Ayrıca tarımsal pazarlama altyapısının güçlendirilmesi ve tarım-sanayi entegrasyonunun sağlanması tüm master planlarda bir kalkınma stratejisi olarak belirtilmiş bu stratejinin bir yolu olarak sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması yer almaktadır. Pazarlama problemlerine çözümlerden bir diğeri de kurulacak üretici birliklerince sözleşmeli üretim modelinin geliştirilmesi olarak ifade edilirken, kırsal istihdam sorununun da sözleşmeli üretim modeli ile aşılabileceği ileri sürülmektedir. Sözleşmeli üretime yönelik projeler tüm bölgelerde yer almakta, bu projelerde özel sektör, İl ve İlçe Tarım Müdürlükleri Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, İl Özel idaresi gibi kamu kuruluşları, çiftçiler ve sivil toplum örgütleri beraber çalışmaktadır.

7. ve 8. Kalkınma Planları, Ulusal Programlar, Tarım Şuraları ve Tarım Master Planları bir bütün olarak incelendiğinde sermayenin tarımsal alandaki hakimiyetini güçlendiren ve üretim sürecini kontrolü altına almasına olanak veren sözleşmeli üretim modelinin politik ve ideolojik olarak yaygınlaştırıldığını gözlemlemekteyiz. Bir yandan sözleşmeli üretimin güvenli, ucuz ve kaliteli hammadde temininin sürekliliğini

sağlamak amacıyla gerekli yasal düzenlemeler gerçekleştirilirken diğer yandan “kırsal kalkınma” için bu modelin gerekliliği ve sonuç olarak her iki tarafında kazandığı bir “karşılıklılık” ilişkisi vurgulanmaktadır.³⁶⁴

2.3.3 Türkiye’de Salça Sanayi ve Sözleşmeli Sanayi Tipi Domates Üretimi

Sözleşmeli üretim Türkiye’de tarihsel olarak öncelikle şeker pancarında uygulandığını bir önceki bölümde belirtmiştik. Sözleşmeli üretimin bir diğer önemli uygulama alanı ise salça sektörü için hammadde olan sanayi tipi domates üretimidir. Sözleşmeli sanayi tipi domates üretimi gerek yoğunluk gerekse tarihsel olarak en eski geçmişe sahip olması özelliğiyle dikkati çekmektedir. Sanayi tipi domates üretiminden bahsedebilmek için öncelikle Türkiye’de domates tarımı hakkında genel bilgiler vermek yararlı olacaktır.

Domates, Türkiye’nin toplam sebze üretiminin içinde miktar olarak en fazla üretimi olan üründür. Toplam ekilen sebze alanının %15-20’sini ve toplam sebze üretiminin yaklaşık %30-40’ını domates oluşturmaktadır.³⁶⁵ Meyve ve sebze konserveleri, salça, meyve suyu, dondurulmuş meyve ve sebze, kurutulmuş meyve ve sebze sanayileri için önemli bir hammadde olarak kullanılan domates ayrıca taze tüketim için de kullanılmaktadır. Türkiye’de yetiştirilen domatesin yaklaşık %20’lik kısmı meyve ve sebze işleme sanayi tarafından işlenirken %80’i ise taze tüketime gitmektedir. İşlenen domatesin ise yaklaşık %80’i salça %15’i konserve domates, kalan

³⁶⁴ 55’inci hükümet Tarım ve Köyişleri Bakanı Mustafa Taşar’ın “Sözleşmeli Çiftçi Modeli ve Sözleşmeli Besicilik” konulu panelde yaptığı konuşmada sözleşmeli çiftçilik modelinin yaygınlaştırılmasının; özel sektörün bilgi ve teknik imkanlarının tarım kesimine kanallı edilmesine , tarım-sanayi entegrasyonunun gerçekleşmesine, tarım kesiminde sermaye birikimi gerçekleşerek büyük ölçekli tarımsal ürün işleme tesislerinin kurulmasına, çağın kaçınılmaz gereği olan devletin küçülmesi ve asli görevlerine dönmesi açısından önemli olduğu ifade etmektedir www.mustafataşar.gen.tr/konusmalar (9 aralık 1997). Öte yandan 59. ve 60. hükümetlerde Devlet Bakanı olarak görev yapan Kürşat Tüzmen ise Akdeniz İhracatçılar Birliğinin düzenlemiş olduğu bir toplantıda, kaliteli, markalı ve dünyada tüketicinin damak tadına uygun bir şekilde sağlık açısından en ufak bir sıkıntıya yol açmayacağını garantileyen ürün üretilmesi gerektiğini, kaliteli ve yüksek fiyatlı ürün satılmak isteniyorsa düzgün mallarla dünya piyasalarına girilmesi gerektiğini, bu nedenle sözleşmeli tarım üreticileri oluşturulacağını gerekliliğini "Bu oyun böyle göstere göstere oynanıyor. Başka türlü çıkışımız yok, bunu mutlaka yapacağız" ifadesiyle ortaya koymaktadır. <http://www.ihh.com.tr/haber/Ekonomi/21905-H-5/Sozlesmeli-tarim-ureticileri-olusturacagiz>. (16.05.2008).

³⁶⁵ Gülşen Keskin vd, **Türkiye’de Domates Alt Sektör Analizi**, Ankara: TEAE Yayın No: 162, 2007, s.2. ; TÜİK, **Bitkisel Üretim Araştırması**, 2006, (www.tuik.gov.tr) ; USDA, “World Markets and Trade , Tomatoes and Tomato Products”, 2007, s.5. http://www.fas.usda.gov/http/2007%20Tomato%20article_08-24-07.pdf (27 Şubat 2008)

miktar ise ketçap, domates suyu gibi diğer ürünlerin imalatı için kullanılmaktadır.³⁶⁶ Domates, Türkiye'nin tümünde yetişmesi mümkün bir ürün olmasına rağmen, sanayi tipi domates üretimi iklimin uygun olması nedeniyle daha çok Marmara ve Ege Bölgelerinde yo unla mı tır.³⁶⁷

Tablo 10
Türkiye'de Domates ve Sanayi Tipi Domates  retimi 1980-2007 (Bin Ton)

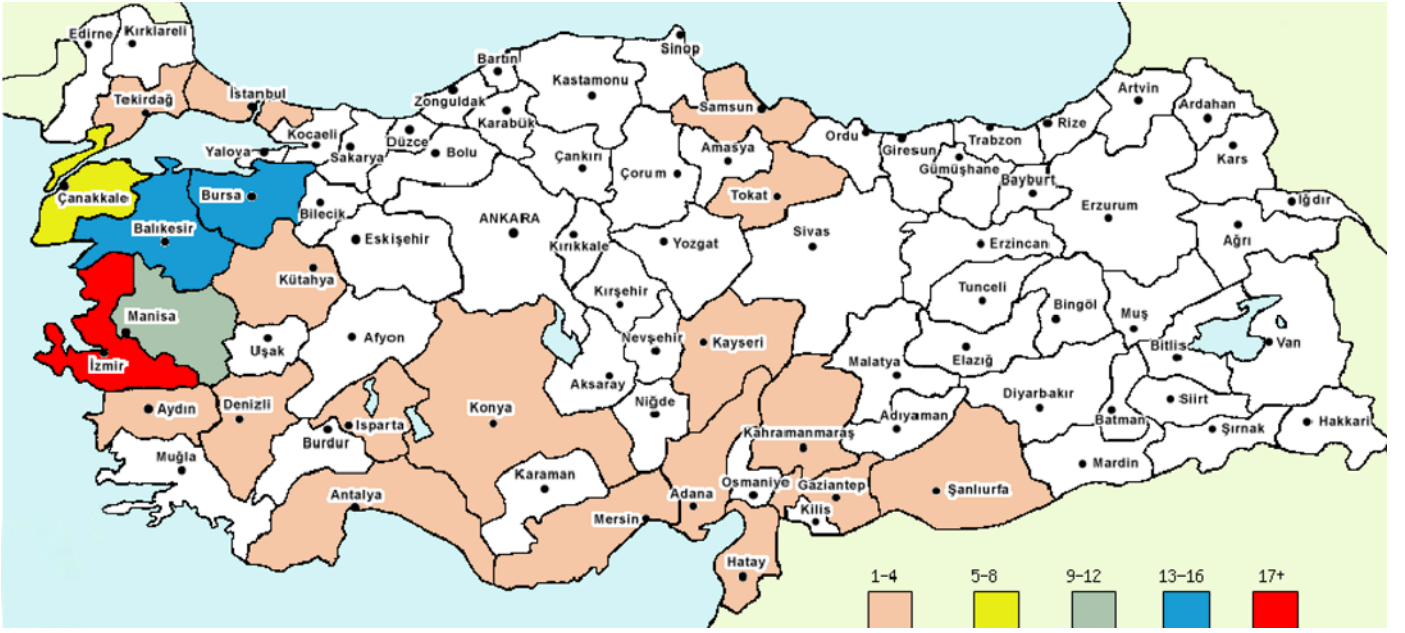
Yıllar	Toplam Domates �retimi (1)	Sanayi Tipi Domates �retimi (2)
1980	3.550	-
1985	4.900	-
1990	6.000	1100
1995	7.250	1920
1996	7.800	1700
1997	6.600	1100
1998	8.290	1950
1999	8.956	1950
2000	8.890	1700
2001	8.425	1200
2002	9.450	1700
2003	9.820	1930
2004	9.440	1750
2005	10.050	1700
2006	9.854	1300
2007	9.945	1800

Kaynak: (1) T  K, Tarım İstatistikleri  zeti 1988-2007; D E, Tarımsal Yapı 1980; D E, Tarımsal Yapı 1985.

(2) USDA, Tomato Paste: Production, Supply, Distribution for Selected Countries, <http://www.fas.usda.gov/psdonline/psdHome.aspx>, (12.4.2008)

³⁶⁶ İsmail Erkan Sarısaçlı (hız.). **Sektör Raporları: Salça**, Ankara: İGEME , 2009
http://www.igeme.org.tr/Arastirmalar/ulke_sek/sektor.cfm?sec=ara (20 Şubat 2009).

³⁶⁷ Keskin ve diğerleri, s.7.

Şekil 3 : İllere Göre Salça Sanayinin Dağılımı.

Kaynak: TOBB, Sanayi Veritabanı, (<http://sanayi.tobb.org.tr/>)

Sanayi tipi domatesin %80-85'ini kullanan salça sanayinin yaklaşık 50 yıllık bir geçmişi olduğu söylenebilir. İlk domates salçası üretim tesisi 1955 yılında Bursa'da kurulmuş ancak salça sanayinin gelişimi ihracattaki artışla paralel olarak 1980'li yıllarda başlamıştır. Özellikle firmaların domates üreticileriyle sözleşme yaparak hammaddelerini garanti altına almaları, sektöre büyük ölçekli işletmelerin de katılmasına yol açmıştır.³⁶⁸ Tablo 11'de görülebileceği gibi 1990'lı yıllarla birlikte hızlı bir büyüme sürecine giren salça sektöründe 2008 yılı itibarıyla toplam 99 firma faaliyet göstermektedir. Bu firmaların büyük çoğunluğu hammaddeye yakınlık nedeniyle Bursa, Balıkesir, İzmir ve Çanakkale illerinde toplanmaktadır. Üretim kapasitesinin yaklaşık %80'ini bu illerde faaliyet gösteren işletmeler kapsamaktadır. İzmir ve Manisa toplam üretim kapasitesinin %30'unu oluştururken, Bursa ve Balıkesir ise %44'ünü oluşturmaktadır. Ancak bu bölgelerde sözleşmeli üretimin de etkisiyle pazar açısından garanti bir gelir olarak görülen domates tarımı, aynı alanlarda ekim nöbeti

³⁶⁸ Erdoğan Güneş, Mevhibe Albayrak ve Bülent Gülçubuk, **Türkiye'de Gıda Sanayi**, Ankara: Tek-Gıda İş Sendikası Yayını, 2002, s.102.

gerçekleştirilmeden yapıldığından verimi düşürmekte ve sürdürülebilir tarımsal üretim açısından sorunlar ortaya çıkmaktadır.³⁶⁹

Tablo 11
İllere Göre Domates Salçası Sektöründe Kayıtlı Üreticiler ve Kapasite Miktarları

İl Adı	Kayıtlı Üretici	Alan Bilgileri (m2)		Üretim Ton
		Kapalı Alan	Açık Alan	
ADANA	1	13,000	39,000	*
ANTALYA	2	4,650	12,900	*
AYDIN	3	1,300	205,500	*
BALIKESİR	13	123,711	779,758	155,605
BURSA	14	267,843	1,510,796	120,140
CANAKKALE	7	79,663	325,839	59,394
DENİZLİ	1	1,200	20,000	*
GAZİANTEP	2	4,300	6,500	*
HATAY	4	8,872	61,112	13,188
İCEL	4	5,500	13,702	709
İSPARTA	2	19,118	194,209	*
İSTANBUL	2	19,159	93,767	*
İZMİR	20	112,371	739,635	157,856
KAHRAMANMARAS	1	600	5,700	*
KAYSERİ	1	1,300	6,000	*
KONYA	4	5,600	42,382	6,768
KUTAHYA	1	174	203	*
MANİSA	9	86,245	842,228	34,475
SAMSUN	2	3,501	16,690	*
TEKİRDAĞ	1	800	1,800	*
TOKAT	3	26,421	224,865	*
URFA	2	11,576	52,804	*
TOPLAM	99	796,904	5,195,390	630,684

Kaynak: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, **Sanayi Veritabanı**,
http://sanayi.tobb.org.tr/kitap_son2.php?kodu=31130203, (06.02.2009)

³⁶⁹ Güneş vd, s.111.

Tablo 12
Türkiye’de Domates Salçası Üretimi ve İhracatı 1980-2007

Domates Salçası Üretimi (bin ton) *		Domates Salçası İhracatı (bin ton) **		
Yıllar	Miktar (Bin Ton)	Miktar (Bin Ton)	Değer (Milyon \$)	Birim Fiyat (\$)
1980	53	19	13	1,46
1985	150	78	44	1,77
1990	240	125	112	0,90
1995	330	107	95	0,89
1996	290	149	123	0,83
1997	180	160	126	0,79
1998	300	170	135	0,79
1999	320	172	124	0,72
2000	265	173	92	0,53
2001	185	123	75	0,60
2002	280	124	78	0,62
2003	320	150	100	0,67
2004	280	183	134	0,73
2005	270	155	127	0,82
2006	215	102	93	0,91
2007	300	87	91	1,05
2008	220	105	151	1,44

Kaynak: * USDA, **Tomato Paste: Production, Supply, Distribution for Selected Countries**, <http://www.fas.usda.gov/psdonline/psdHome.aspx>

** Domates salçası ihracatı miktar ve değer istatistikleri salça ürününe ait 200290 Gümrük tarife istatistik pozisyonları (GTİP) kodu verilerek TÜİK’ten hazırlanmıştır.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliğinin (TOBB) kayıtlarına göre 2008 yılı için 100’e yakın domates salçası firması bulunurken, domates salçası üretiminin %65-75’ini 10-15 firma karşılamaktadır.³⁷⁰ TOBB’un kayıtlarına göre sektörde toplam 6000’i aşkın kişi istihdam edilirken ve bu istihdamın %70’i Bursa ve Balıkesir bölgesinde gerçekleşmektedir.³⁷¹ Domates salçasında ulaşılan toplam 600 bin tonluk üretim kapasitesi seviyesi ile Türkiye İtalya’dan sonra Avrupa’da ikinci sırada, dünyada ise

³⁷⁰ Keskin vd, s.7.

³⁷¹ Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, “Sanayi Veritabanı”, http://sanayi.tobb.org.tr/kitap_son2.php?kodu=31130203, (12 Ocak 2009)

Çin Halk Cumhuriyeti, ABD,'nin ardından dördüncü sırada yer almaktadır.³⁷² Ancak gerçekleşen üretime bakıldığında dünya salça üretiminde ABD birinci sırayı alırken, Çin Halk Cumhuriyeti ikinci, Türkiye ise İtalya, İran ve İspanya'nın ardından altıncı sırada yer almaktadır.³⁷³ Türkiye'de kapasite kullanım oranının %50 seviyelerinde olmasına sebep olarak sektörün yaklaşık 2 ay üretimde bulunması, işleme süresince uygun ve yeterli miktarda hammadde temininde yaşanan sıkıntılar ve son yıllarda Çin'in maliyet avantajları nedeniyle düşük fiyatlarda piyasaya ürün sürmesi olarak değerlendirilmektedir.³⁷⁴

Türkiye'de domates salçası sanayi ihracata yönelik bir sektör olarak dikkat çekmektedir. Tablo 12'yi incelediğimizde 1980 yılında 53 bin ton domates salçası üretilirken , bu üretimin 19 bin tonu ihraç edilmekteydi. 1980 sonrasında hem üretim hem de ihracat miktarı hızla artmış 1990 yılına geldiğimizde üretim 10 yıl içerisinde yaklaşık beş kat artarak 240 bin ton seviyesine ulaşmış, bununla birlikte ihracat ise yaklaşık altı kat artarak 125 bin ton seviyelerini bulmuştur. 1990'dan günümüze baktığımızda yıllara göre ihracat hacmi 90 bin ton ile 180 bin ton arasında değişmekle birlikte ortalama 140 bin ton düzeylerindedir. Üretim seviyesinde yıllara göre dalgalı bir seyir izlemekte ancak 90'lı yıllardan günümüze bakıldığında ortalama 270 bin ton domates salçası üretimi gerçekleşmiştir.

Türkiye domates salçası ihracatında dünyanın önde gelen ihracatçı ülkeleri arasında yer almaktadır. Tablo 13 incelendiğinde BM Gıda ve Tarım Organizasyonu'nun (FAO) istatistiklerine göre Türkiye 1990'lı yıllardan beri dünya salça ihracatında ilk altı ülke arasında yer almaktadır. 2000 yılında domates salçası ihracatında İtalya'nın ardından ikinci sıraya kadar çıkan Türkiye'nin salça ihracatı 2007 yılında son yirmi yılın en kötü seviyesine ulaşmasına rağmen ilk 6 ülke arasında yer alabilmiştir. Dolar bazında ihracat değeri olarak değerlendirdiğimizde de 2007 yılı rakamlarıyla Türkiye 91 milyon dolarlık ihracat değeriyle ilk altı sırada yer alabilmektedir.

³⁷² Sarısaçlı, s.2.

³⁷³ Salça İhracatçıları ve İmalatçıları Derneği (SİİD), **Salça Sektörü 2008**, www.siid.org.tr (10 Ocak 2009)

³⁷⁴ Gülşen Keskin, Nejla Çakaryıldırım ve Celile Özçiçek Dölekoğlu, **Domates ve Domates Salçası Durum ve Tahmin: 2005/2006**, Ankara: TEAE Yayın No: 140, s.6.

Tablo 13
Dünya Salça İhracatında Önde Gelen Ülkelerin İhracat Miktarları (BinTon)

	1985	1990	1995	2000	2005	2007
Çin H.C.	11	40	61	156	602	842
İtalya	306	334	364	651	716	657
İspanya	43	23	72	80	163	241
Portekiz	86	58	113	121	143	177
ABD	8	40	97	97	140	131
Türkiye	78	125	107	173	155	87
Yunanistan	140	157	116	104	104	86
Şili	5	52	107	93	88	68

Kaynak: FAO, **Trade Statistics**,

<http://faostat.fao.org/site/535/DesktopDefault.aspx?PageID=535#ancor>

Türkiye'nin tarımsal ihracatında önemli bir yeri olan salça sanayi için gerekli olan sanayi tipi domates üretimi Balıkesir ve Bursa bölgelerinde özellikle Karacabey ovasında, İzmir-Manisa, ve Çanakkale bölgelerinde üretilmektedir. Salça sanayinin de bu bölgelerde yoğunlaştığını daha önce belirtmiştik. Sanayi tipi domatesin yaklaşık %90'ı sözleşmeli olarak üretilmektedir. Sanayi için işlemeye uygun hammadde temininde sorunlar yaşandığında açıkta sözleşmesiz üretimden de hammadde temini gerçekleştirilebilmektedir.³⁷⁵ Keskin ve diğerlerinin tahminini doğru kabul edersek son on yılda ortalama olarak bir ile bir buçuk milyon ton arasında değişen miktarlarda sanayi tipi domates sözleşmeli olarak üretilmektedir. Sözleşmeli sanayi tipi domates üreticilerin sayısını da yaklaşık 50-60 bin olarak hesaplayabiliriz.³⁷⁶

³⁷⁵ Keskin vd s.19.

³⁷⁶ Ne yazık ki elimizde Türkiye'de sözleşmeli üreticilerin sayısı ile ilgili istatistiki bir bilgi yok. Hatta bu konuda oldukça yanlış rakamlar da dile getiriliyor. Örneğin Para dergisinin 132. sayısında kapak konusu olan sözleşmeli tarım ile ilgili makalede "Tarım Bakanlığında alınan bilgiye göre" 2 milyon 750 bin sözleşmeli çiftçi olduğu iddia edilmektedir. (Medine Duff, "Sözleşmeli Tarım Devrimi", **Para Dergisi**, Sayı 132, 2007). Oysa bu rakam "Çiftçi Kayıt Sistemine" kayıtlı çiftçileri temsil etmektedir. Kaba bir tahmin yapmak istersek, 2001 Tarım Sayımı'na göre 283 bin işletmede domates tarımı yapıldığı ve toplam domates üretiminin %20'sinin sanayi tipi domates olduğu göz önüne alarak yaklaşık 50 bin sözleşmeli sanayi tipi domates üreticisi olduğunu söyleyebiliriz. Özçelik, Turan ve Tanrıvermiş'in çalışmasında Bursa'da 20 bin sözleşmeli sanayi tipi domates üreticisi olduğu belirtilmektedir. Bu bölgenin sanayi tipi domates üretiminin %40 ile %45'ini karşıladığını düşünürsek, yaptığımız kaba tahminin tutarlı olduğunu düşünebiliriz.

Tablo 14
Dünya Salça İhracatında Önde Gelen Ülkelerin İhracat Değerleri (Milyon\$)

	1985	1990	1995	2000	2005	2007
Çin H.C.	5	36	45	70	302	541
İtalya	197	371	370	360	632	640
İspanya	35	64	107	77	152	219
Portekiz	56	68	111	77	103	139
ABD	6	40	79	73	101	104
Türkiye	44	112	95	92	127	91
Yunanistan	88	178	122	66	76	72
Şili	3	49	92	58	56	66

Kaynak: FAO, **Trade Statistics**,

<http://faostat.fao.org/site/535/DesktopDefault.aspx?PageID=535#ancor>

3. BÖLÜM

BURSA SULTANIYE’DE BİR ALAN ARAŞTIRMASI

3.1. ALAN ARAŞTIRMASININ AMACI VE YÖNTEMİ

3.1.1. Alan Araştırmasının Amacı

“Tarım sorunu üzerine Marx’ın metodunu takip ettiğini iddia eden bir inceleme, sadece küçük işletmelerin geleceğine odaklanamaz. Tersine, bu inceleme tarımın kapitalist üretim süreci içerisinde geçirdiği tüm dönüşümleri incelemek zorundadır. Bu inceleme sermayenin tarımı hakimiyeti altına alıp almadığını, sermayenin tarımı değiştirip değiştirmediğini, eski üretim ve mülkiyet biçimlerini yıkıp yıkmadığını ve yerine yenilerini kaçınılmaz kılıp kılmadığını ve tüm bunları nasıl gerçekleştirdiğini kapsamalıdır.”³⁷⁷

Son yirmi yıllık süreçte Türkiye’de köylülük, tarım sorunu, kapitalizm ve tarım gibi konuların sosyal bilimler alanında özellikle saha araştırmaları çerçevesinde 1960-1980 dönemine oranla gözden düştüğünü söylemek mümkündür.³⁷⁸ Bu süreci içeren ulusal tez taraması yapıldığında sosyal bilimler alanında yapılmış tezler arasında genel olarak tarım konusunun ele alan çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Benzer şekilde çalışmamızın ana eksenini oluşturan sözleşmeli üreticilik olgusu ile ilgili sayıca az olan çalışmaların da daha çok ziraat fakültelerinin tarım ekonomisi bölümleri tarafından yapıldığı saptanmıştır.³⁷⁹ Oysa istihdam edilenlerin yaklaşık %28’inin tarımda

³⁷⁷ Kautsky, s.12.

³⁷⁸ Benzer bir saptama için bkz. Köymen, 2008, s.163. ; Aydın, 2001, s.11.

³⁷⁹ Bu kapsamdaki çalışmalardan bazıları için bkz: Erdoğan Güneş, “Agribusiness and Contract Farming: The Case of Tomato Production in Turkey”, **10. ISHS Acta Horticulture Symposium and 7. World Tomatoes Congress**, ISHS Acta Hort. 758, 299-304, 4-10 June Tunis, 2007. ; Erdoğan Güneş, “The Econometric Analysis of Tomato Production With Contracting in Turkey”, **Journal of Applied Sciences**, 7 (14): 1981-1984, 2007. ; Erdoğan Güneş, Bursa İlinde Sanayie Yönelik Sözleşmeli Sebze Üreten Tarım İşletmelerinin ve Sebze İşleme Sanayiinin Ekonomik Analizi, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Anakara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, 1999. ; Bahattin Çetin, "Bursa İlinde Sözleşmeli Olarak Yapılan Sanayi Tipi Domates Yetiştiriciliğinin Üretim ve Pazarlama Sorunları" **U.Ü.Ziraat Fak. Dergisi**, Cilt:9, Bursa 1992, ss.55-63. ; Erkan Rehber, **Gıda Sanayiinde Üretici-Sanayi İlişkisi ve Sözleşmeli Tarım: Bursa Yöresi Örneği**, U.Ü.Ziraat Fakültesi Bilimsel Araştırmalar ve İncelemeler No:17, Bursa, 1997. ; Emin Ergun, **Sözleşmeli Tarım Yapan İşletmelerin Temel Yapısal Özellikleri ve Üretim Dalı Seçimini Etkileyen Bazı Faktörler Üzerine Bir Araştırma Sanayi Domatesi Örneği** . Yalova: Atatürk Bahçe Kültürleri Merkez Araştırma Enstitüsü Yayın No:66 ; Emin Ergun ve Faruk Karalar, “Türkiye’de Sözleşmeli Üretim Yapan ve Yapmayan işletmelerin Temel Yapısal Özellikleri”, **Türkiye II. Tarım Ekonomisi Kongresi**, 4-6 Eylül 1996, Adana.

olduğu³⁸⁰, nüfusunun yaklaşık üçte birlik kesiminin kırdada yaşadığı Türkiye’de tarım sorunu halen önemini korumaktadır.

1970’li yıllardan itibaren kapitalizmin içine girdiği aşırı sermaye birikim krizi ve krizi takip eden süreç, dünya ölçeğinde sermayenin özellikle erken kapitalistleşen ülkelerde değerenme koşullarını da hazırlamıştır. Sermayenin uluslararasılaşması ve emek - üretim süreçlerindeki denetim rejimlerinin yeniden düzenlenmesi yeni sermaye birikim rejiminin stratejisi olmuştur.³⁸¹ Somut olarak bu stratejilerin yaşama geçirilmesi neo-liberal politikalar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Sermayenin uluslararasılaşması, emek ve üretim süreçlerindeki denetim rejimlerinin yeniden düzenlenmesi, tarım sektöründe de farklı uygulamalarla karşımıza çıkmaktadır. İkinci bölümde çerçevesini çizmeye çalıştığımız Türkiye tarımında yeniden yapılanma süreci ile tarımda kapitalist ilişkilerin yoğunlaştığı ve tarımın dinamiklerinin kapitalist ilişkiler bağlamında gerçekleştiği söylenebilir. Tarımdaki kapitalist dinamiklerin ve sosyal ilişkilerin farklı biçimlerde ortaya çıktığı ve bu ortaya çıkış biçimlerinden birisinin de son yıllarda hızla yaygınlaşmakta olan sözleşmeli üreticilik olgusu olduğunu birinci bölümde tartışmaya çalıştık. Bu anlamda çalışmamızın konusu olan sözleşmeli üreticilik de kapitalizmin tarıma farklı biçimlerde girmesinin bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sözleşmeli üreticiliğin, tarımdaki kapitalist gelişmenin hangi noktasında yer aldığını, sözleşmeli üreticilerin sektörü organize eden tarımsal işletme sermayesi (agri-business capital) ile nasıl bir ilişki içerisine girdiği ve bu ilişkinin sözleşmeli üreticiler açısından ne gibi sonuçlar doğurabileceğinin açığa çıkarılmasını süreci anlamak için önemli olduğunu düşünüyoruz. Böyle bir çaba somut analizlerin varlığı bir başka deyişle saha araştırmalarının yardımı olmaksızın kolaylıkla gerçekleşemez. Elbette saha araştırmaları, makro düzeyde genellemeler gerçekleştirmek için yetersizdir. Ancak böyle araştırmaların önemi özellikle tarımsal istatistiklerin yetersiz olduğu Türkiye’de yadsınamaz. Behice Boran’ın bu konu hakkındaki düşünceleri de bizi saha araştırması yapmaya cesaretlendirmektedir:

³⁸⁰ TÜİK, **Hanehalkı İşgücü İstatistikleri Bülteni**, Kasım 2008, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?tb_id=25&ust_id=8 (Ocak 2009) .

³⁸¹ Ercan, “Neo-liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçi Bileşenler:1980 sonrası için Çerçeve Denemesi”, s.28.

“ Memleketimize hakim olan Durkheim sosyolojisinin görüşüne uygun olarak, saha araştırmalarını küçümsemek, bunları sosyolojik tetkikler olarak telakki etmemek temayülü vardır. Bu görüşe göre sosyal müesseselerin tetkiki, belirli bir zaman ve mekan bölümü içinde mevcut bir nüfus topluluğunun sosyal hayatını müşahade ederek tetkik edilmemelidir; fakat o müessesenin kanunlarda, gelenek ve adetlerde belirli akidelerde ifadesini bulan şeklini incelemelidir... Halbuki bu tarz düşünüş, mühim bir noktayı gözden geçiriyor: Müesseselerin kanunlarda, yazılı nizamlarda veya herkesin benzer surette tarif ettikleri kaide ve geleneklerde ifadesini bulan şekilleriyle cemiyette bilfiil işleyen şekilleri arasında büyük farklar bulunabilir ve hemen her zaman da, bilhassa bugünün suratle değişen cemiyetlerinde, şu veya bu derece bir ayrılık vardır.”³⁸²

Tarımdaki kapitalist dönüşümün farklı biçimlerini anlama çabası olarak sözleşmeli üretimi konu alan bu çalışmamız da bir saha araştırması olarak ampirik temellerden hareket etmektedir. Bu bağlamda sözleşmeli üretimin en yoğun görüldüğü alanlardan olan sanayi tipi domates yetiştiriciliği ve dolayısıyla salça sektörü ele alınmıştır. Salça sektöründe faaliyet gösteren firmaların fabrikalarının yoğunlaştığı yer olması ve sanayi tipi domates üretiminin büyük bölümünü karşılayan ovası nedeniyle Bursa-Karacabey araştırma alanı olarak belirlenmiştir. Sermayenin tarımı hakimiyeti altına alış biçimlerinden birisi olan sözleşmeli üreticiliğin, tarımsal yapıya etkileri, bu çerçevede mülkiyet ve üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşüm dinamikleri ve farklılaşma araştırma alanı özelinde gözlemlenerek tarımdaki dinamikler ve değişim belirlenmeye çalışılacaktır.

3.1.2. Alan Araştırmasının Yöntemi

Türkiye tarımsal yapısında yaşanan dönüşümü anlayabilmek için bir üretim formu olarak sözleşmeli üreticiliği inceleme alanı olarak seçtiğimizi daha önceki bölümlerde belirtmiştik. Bu kapsamda sözleşmeli üreticiliğin yaygın olarak uygulandığı sanayi tipi domates üretiminde, üretim ilişkileri, köylülüğün farklılaşması, sanayi-köylü ilişkisinin boyutu ve emek süreci saha araştırması ile daha somut olarak ortaya konmaya

³⁸² Behice Boran, **Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945, s.17.

çalışılacaktır. Saha araştırması üç aşamadan oluşmaktadır; birinci aşama araştırma evreninin belirlenmesi, ikinci aşama örneklem planı ve örneklem seçimi, üçüncü aşama ise saha araştırmasının gerçekleştirilmesidir.

3.1.2.1. Araştırma Evreninin Belirlenmesi: Sanayi Tipi Domates Üretiminde Öncü Bir Köy: Sultaniye Köyü

Şekil: 4 Karacabey Ovası ve Ova Köyleri

Araştırmanın birinci aşaması olan araştırma evreninin belirlenmesi için öncelikle sözleşmeli üretimin yoğun olarak uygulandığı ürünler araştırılmıştır. İkinci bölümde ayrıntılı olarak aktarıldığı gibi Türkiye’de sözleşmeli üretimin uygulandığı

ürünlerin başında sanayi tipi domates gelmektedir. Sanayi tipi domatesin Türkiye genelinde Güney Marmara ve İzmir-Manisa bölgelerinde yaygın olarak üretildiği yine ikinci bölümde vurgulanmıştı. Ancak ziraat odaları ve salça ihracatçıları birliği ile yapılan görüşmelerde³⁸³ Bursa Karacabey ovasının sanayi tipi domates üretiminin yaklaşık %40-50'sini kapsadığı ayrıca Tarım-sanayi bütünleşmesine örnek olabilecek Türkiye'nin birçok büyük ölçekli salça ve konserve fabrikasının Bursa'da yoğunlaşması araştırma evrenini Bursa-Karacabey olarak belirlememizi sağlamıştır.

Tablo 15
Karacabey Ova Köyleri Tarım Arazileri , Domates Ekimi ve Traktör Kullanımı

Köy	Hane	Nüfus	Tarım arazisi (da)	Sulanan Arazi (da)	Domates Ekimi (da)	Traktör Sayısı
Sultaniye	400	2060	28700	14600	3500	310
Hotanlı	120	750	22500	22000	5200	200
<i>Bakırköy</i>	<i>262</i>	<i>1110</i>	<i>18500</i>	<i>18500</i>	<i>3500</i>	<i>115</i>
Gönü	200	570	18400	9050	4000	95
K.karaağaç	90	350	17580	17400	2500	35
Tophisar	185	850	16879	8400	1000	100
İsmetpaşa	391	825	14500	7400	2500	150
Hamidiye	120	700	14226	14000	2500	100
<i>Uluabat</i>	<i>220</i>	<i>920</i>	<i>11470</i>	<i>6000</i>	<i>850</i>	<i>45</i>
Beylik	280	845	10.200	9000	1500	150
Akhisar	150	650	8900	8900	2000	100
Sazlıca	100	400	8177	8000	2000	50
Ortasarıbey	180	650	6084	9850	2000	110
Ovaesemen	140	450	5878	5800	1000	70
Yenisarıbey	120	500	4017	4500	1500	75
Eskisarıbey	130	600	3550	3550	1000	110
TOPLAM	3088	11310	209561	166950	36550	1815

Kaynak: Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü, 2007.

³⁸³ Bu derinlemesine görüşmeler Bursa Karacabey Ziraat Odası yetkilileri ile 15 Aralık 2007 tarihinde; Salça İhracatçıları Birliği'nden bir yetkili ile 8 Ocak 2008 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

Zaman ve maddi olanakların yetersizliği ve araştırmanın tek başına yapılması nedeniyle araştırma evreninin kapsamının daraltılmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine Karacabey İlçe Tarım M¼d¼rl¼đ¼, Karacabey Ziraat Odası, Karacabey Ova K¼yleri Sulama Birliği ve Karacabey Üretici birliği ile görüşmeler yapılmış ve sanayi tipi domates üretiminin ekilen tarım arazisi ve sözleşmeli domates üreticileri ağısından yoğunlaştığı yerin Sultaniye K¼y¼ olduğu tespit edilmiştir

Yukarıdaki tabloda 2007 yılı itibariyle Karacabey Ova K¼ylerinin tarım arazileri, hane sayısı, nüfusu ve domates ekilen alan gör¼lmektedir. Sultaniye K¼y¼'n¼n ova k¼yleri içinde en geniş tarım arazisine sahip olduğu ilk bakışta göze çarpmaktadır. Domates ekilen arazisi ise 3500 dekar (da) ile ova k¼yleri arasında 3.sırada yer almaktadır. Ancak Tarım İlçe M¼d¼rl¼đ¼ yetkilileri ile yapılan görüşmede bu rakamın gerçeği yansıtmadığı, reel anlamda domates ekilen alanın Sultaniye için resmi rakamın en az 3 katı olduğu belirtilmiştir. Bunun nedeni ise doğrudan gelir desteğinden yararlanmak için üreticinin domates ekilen alanlarını mısır olarak kayıt ettirmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca yine Karacabey ilçesi Ziraat odası, Tarım ilçe m¼d¼rl¼đ¼ yetkilileri ile yapılan görüşmeler sonucunda Sultaniye k¼yl¼s¼n¼n çevre k¼ylerdeki tarım arazilerini de “ıcar” yoluyla kiraladığı ve domates ekimi gerçekteştirildiği belirtilmiştir. Bölgede ilk olarak damlama sulama tekniğini kullanan k¼y de Sultaniye'dir. Sultaniye K¼yl¼leri için çevre k¼yl¼lerce “*bahçelerimizi versek domates ekecekler*” tanımlaması da kapsamı daraltılmış araştırma evreninin Sultaniye K¼y¼ olarak belirlenmesinin doğruluğunu ortaya koymaktadır.

Sultaniye'nin Tarihi ve G¼n¼m¼zdeki Yapısı

Sultaniye k¼y¼ coğrafi konum olarak Bursa'ya 75 km. Karacabey ilçesine 20 km. mesafede olup, 400 hane, 2060 kişilik nüfusu ve 28.773 da tarım arazisi ile ova k¼yleri içinde ilçenin en b¼y¼k k¼y¼d¼r. K¼y¼n batı sınırında Balıkesir ili yer almaktadır.Sultaniye K¼y¼'n¼n tarihçesine baktığımızda, Eski Sultaniye K¼y¼'n¼n Kara Yani isimli bir Rum'un değirmenliği olarak kurulduğunu gör¼yoruz. Ardından üç hane Pomak olarak adlandırılan yerleşik T¼rk ahali gelmiştir. 1860-1870 Yılları arasında şimdiki Yunanistan sınırları içerisinde olan Mora Yenişehir ‘(Lassa)’den m¼badelesiz kendi istekleriyle göç eden Mora göçmenleri 20 hane ve 84 nüfus olarak

buraya yerleşmiştir.1950 yıllarında Bulgaristan'dan gelen 8-10 hane de buraya yerleşmiştir.³⁸⁴ Cumhuriyete kadar Kara Yani ismiyle anılırken Cumhuriyetten sonra Sultaniye adını almıştır. Eski Sultaniye 'de 1964 Gönen depreminde köyde çeşitli hasar meydana gelmiş ardından 1966 yılında olan depremde de can kaybı olmamasına rağmen binalar tamamen hasar görmüştür. 1968 yılında temeli atılan yeni Sultaniye bugünkü yerleşim yerine 1972 yılında geçmiştir.

Tablo 16
Sultaniye Köyü Arazi Kullanım Şekli

	Arazi Kullanım Biçimi	Sulu Arazi (da)	Kuru Arazi (da)	Toplam Arazi
TARLA	Hububat	7200	2070	9100
	Baklagil	260	50	310
	Endüstri Bitkileri	50	0	50
	Yem Bitkileri	270	200	470
	Tarla Bitkileri	3500	215	3715
	Tarla Toplamı	11280	2535	13815
MEYVE	Vişne	0	1	1
	Elma	0	2	2
	Kayısı	0	0	0
	Diğer Meyveler	150	312	462
	Meyve Toplamı	150	315	465
SEBZE	Biber	2500	2	2502
	Domates	8800	0	8800
	Hıyar	2	0	2
	Kavun-Karpuz	710	40	750
	Diğer Sebzeler	500	0	500
	Sebze Toplamı	12512	42	12554
BAĞ		0	--	--
NADAS		0	--	--
TARIM ALANI TOPLAMI		23942	3108	27050
ÇAYIR-MERA		--	1649	1649
ORMAN		0	0	0

Kaynak: Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü, 2007.

Köyün genel görünümü ve altyapısının çevredeki bir çok köyün altyapısından daha iyi durumda olduğunu gözlemledik. Köyde ilköğretim okulu, sağlık ocağı, tarım kredi kooperatifi, Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğünün ziraat bölge sorumlusunun ofisi

³⁸⁴ Bursa, Balkanlardan gelen göçmenlerin yoğun olarak yerleştiği illerin başında gelmektedir. BU konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Nihan Cigerci Ulukan, "Göçmenler ve İşgücü Piyasası: Bursa'da Bulgaristan Göçmenleri Örneği", **yayınlanmamış doktora tezi**, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

bulunmaktadır. Köyde yedi kahvehane, dört bakkal ve market, lokanta, zirai ilaç bayisi bulunmaktadır. Köye ilk girildiğinde çevrede bulunan 4x4 pick-up araçların çokluğu ve modern tarım aletleri göze çarpmaktadır. Köyden sabah ve akşamları Karacabey merkeze minibüs kalkmaktadır.

Sultaniye köyünün ekonomisi ağırlıklı olarak tarımsal üretime dayanmaktadır. Ekiliş deseni olarak yoğunlukla sanayi domates üretimi yapılmaktadır. Sanayi tipi domatesin ardından sırasıyla mısır, buğday ve biber gelmektedir. Bu ürünlerin dışında çok yoğun olmasa da, yine sözleşmeli olarak bezelye ekimi, bayırda kalan arazilerde az da olsa zeytincilik görülmektedir.

Tablo 17
Sultaniye Köyü Çevresinde Bulunan Salça Fabrikalarının Sözleşmeli Domates Ekimi

Firmalar	Sözleşmeli Domates Ektirdiği Toplam Alan	Sözleşmeli Üretim için Firmanın Kiraladığı Alan	Sözleşmeli Üretici Sayısı
A firmasına ait fabrika	10.000	-	400-500
B firmasına ait fabrika	8.000-10.000	600	300-500
C firmasına ait fabrika	10.000	-	300-500
D firmasına ait fabrika	10.000	3.500	350-500
E firmasına ait fabrika	3.000-4.000	-	150-200
F firmasına ait fabrika	2.500-3.000	2.000	30-50
Toplam	43.500-47.000		1.530-2.250

Köyün sınırları içinde bir, çevresinde ise 6 adet salça fabrikası bulunmaktadır. Köyün hemen sınırında kuruluş aşamasında olan yeni bir fabrika saptanmış, bu

fabrikanın yetkilileri ile yapığımız görüşmede fabrikanın 2008 sezonu için domates alımı yaparak üretime yetiyeceğı belirtilmiştir.³⁸⁵ Tablo 17 bu fabrikaların sözleşmeli domates ektirdiğı alanları, sözleşmeli üretim yaptırmak için üretici adına kiraladıkları alanları ve çalıştıkları sözleşmeli üretici sayılarını verilmektedir. Toplam olarak baktığımızda bu 6 fabrikanın yaklaşık 1500-2500 sözleşmeli üretici ile çalıştıklarını ve 50.000 dekar alana sözleşmeli üretim yoluyla sanayi tipi domates ektirdiğini gözlemlemekteyiz.

Tablo 18
Sultaniye’de Hayvan Varlığı ve Hayvansal Üretim

CİNS		SAYI
İNEK	Kültür	340
	Melez	45
	Yerli	32
DANA-DÜVE	Kültür	86
	Melez	21
	Yerli	15
MANDA	Dişi	0
	Erkek	0
BOĞA		12
ÖKÜZ		0
TOPLAM BÜYÜK BAŞ		551
KOYUN		1248
KEÇİ		7
KUZU-OĞLAK		425
TEK TIRNAKLI		17
TOPLAM KÜÇÜK BAŞ		1680
Kümes Hayvanları		930
Arıcılık (Fenni Koloni)		15

Kaynak: Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü 2007

Tablo 18 Sultaniye’de hayvan varlığı ve hayvansal üretimi göstermektedir. Sağmal inek ile elde edilen süt üretimi çoğunlukla çevredeki süt firmaları için yapılmaktadır. Firmaların bölgede oluşturdıkları süt toplama merkeziyle üreticiler arasında kurdukları ilişki hayvancılık faaliyetinin sürmesini sağlamaktadır. Büyükbaş

³⁸⁵ Bu derinlemesine görüşme 18 Şubat 2008’de yeni kurulacak fabrikanın yetkilisi ile gerçekleştirilmiştir.

hayvancılık süt üretimi kadar olmasa da besi sığırıcılığını da kapsamaktadır. Toplam büyükbaş hayvancılığın yaklaşık %22'si besi sığırıcılığı faaliyetini kapsamaktadır. Sultaniyede var olan küçükbaş hayvancılık da hem süt üretimi hem de et üretimi için gerçekleştirilmektedir. Ayrıca köyde sınırlı da olsa arıcılık faaliyeti de yapılmaktadır.

Sultaniye'de tarımsal üretimde teknolojinin yoğun olarak kullanıldığını tarımsal alet ve ekipman sayısından anlıyoruz. Köyde hane başına neredeyse bir adet traktör düşmektedir. Traktörün dışında modern tarımsal aletlerin fazlalığı da dikkat çekmektedir. Araştırmayı yaptığımız tarihlerde köy meydanında gözlemlediğimiz yeni alınmış traktörler ve traktöre bağlanan tarımsal alet ve ekipmanın fazlalığı dikkatimizi çekmişti. 2001 Tarım Sayımı verilerine göre Türkiye genelinde toplam tarımsal işletme başına düşen traktör sayısının 0,3 , Bursa ili genelinde ise 0,6 olduğu düşünüldüğünde Sultaniye'nin ulaştığı 0,9 oranı oldukça dikkat çekicidir.

Tablo 19
Sultaniyede Tarımsal Alet ve Ekipman Varlığı

Makine Adı	Adet
Traktör	355
Pulluk	360
Kultivatör	210
Kimyevi Gübre Dağıtıcısı	181
Mibzer	150
Pülverizatör	102
Süt Sağım Makinesi	38
Balya Makinesi	7
Biçerdöver	6
Silaj Makinesi	4
Çayır biçme Makinesi	4
Selektör	1

Kaynak: Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü, 2007.

3.1.2.2. Örneklem Seçimi ve Örneklem Planının Oluşturulması

Tarımsal istatistiklerin doğruluğu sorunu saha araştırmamız açısından büyük bir engel oluşturmaktadır. Karacabey tarım ilçe müdürlüğünün Üretici Kayıt Sistemi sayesinde topladığı verilerde Sultaniye’de domates ekilen alan 2007 yılı için 3.500 da olarak belirtilmiştir. Ancak yapılan görüşmeler sonucunda bu rakamın gerçeği yansıtmadığı yukarıda da aktarılmıştı. Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü’nün Sultaniye bölge sorumlusu uzmanlarının yapmış olduğu bir çalışmada domates ekilen alan 8.800 da olarak aktarıldığı göz önüne alınırsa, domates ekilen alan konusunda net bir rakamın verilmesinin son derece zor olduğu, bu konuyla ilgili ayrı bir istatistiki çalışmanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 20

Sultaniye Köyünün 400 Hanesinin Yerleşim Olmayan Konutları

Konut Türü	Konut Sayısı
Sağlık Ocağı	1
Okul Lojmanı	1
Öğretmen Lojmanı	1
İmam Evi	1
Selektör Binası	1
Kantar	1
Garaj	2
Kurs Binası	1
Cami	1
Umumi WC	1
Benzinlik	2
Boş Konut / Boş İşyeri / Depo	30
Özel İşyeri / Büro	18
Kahvehane	7
Bakkal	4
Kasap	1
Terzihane	1
Fırın	2
Demir Doğrama	1
Marangoz	1
Berber	3
Düğün Salonu	1
TOPLAM	82

Örneklem seçimi ve örneklem planının oluşturulabilmesi için öncelikle köyde sanayi tipi domates ekimi yapan üreticilerin sayısına ulaşmamız gerekmektedir. Ancak gerek Ova Köyleri Sulama Birliğinin gerekse Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğünün elinde bulundurduğu veriler birbirlerini destekler nitelikte değildir. Doğru rakamlara ulaşabilmek için öncelikle Sultaniye Köyünü yakından tanıyan Karacabey ilçe tarım müdürlüğünün uzmanları ve köyün muhtarı ile ön görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler sonucunda Tarım İlçe Müdürlüğünün uygulamakta olduğu Çiftçi Kayıt Sistemi'nin (ÇKS), örneklem seçimi ve örneklem planı için gereksinim duyduğumuz veritabanını oluşturabileceği kararına vardık. ÇKS askı icmalı tek tek incelenerek, kayıtlı üretici sayısı, kayıtlı üreticilerin sahip olduğu toprak büyüklükleri çıkarılmıştır. Burada belirtilmesi gereken husus ÇKS'nin doğrudan gelir desteği ile bağlantılı olduğudur. Doğrudan gelir desteğine tabi olan toprak büyüklüğü 10 – 500 da arasındır. 10 da 'dan daha az toprağa sahip olanlar bu kayıt sisteminde yer almadığı gibi büyük topraklara sahip üreticilerin topraklarının sadece 500 da 'a kadar olan kısmını kayıt altında görebilmekteyiz.

ÇKS askı icmalinin incelenmesi sonucunda Sultaniye'de 202 kayıtlı üretici olduğu görülmüştür. Sultaniye köyünün 400 haneli bir köy olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu hanelerin bazılarının yerleşim olmadığı yaptığımız ön görüşmeler sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Yukarıdaki tabloda yerleşim olmayan konutların bir dökümü görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi yerleşim olmayan konut sayısı 82'dir. Köy muhtarı ve tarım ilçe müdürlüğü bölge sorumlusu ile yapılan görüşmeler sonucunda 15 hanenin de üreticilik yapmayanlardan (korucu, dul ve yaşlılar) oluştuğunu saptadık. Tüm bu bilgiler değerlendirildiğinde Sultaniye köyünde toplam 303 hanenin üreticilik yapan yerleşik hanelerden oluştuğu belirlenmiştir. Yaptığımız ön görüşmeler sonucunda 10 dönümün üstünde toprağı olan ve üreticilik ile uğraşan grubun tamamına yakınının sanayi tipi domates ektiği de ortaya çıkarılmıştır. ÇKS'ye kayıtlı üreticilerin sayısının 202 olmasının nedeninin ise, sistemde akrabası üzerinden tek kayıt altında gözüken ama aktif olarak üreticilik yapanlar ve 10 dönümün altında toprağı olan, dolayısıyla sisteme kayıt yaptıramayanlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Biz saha araştırmamız için, toprak büyüklüğü verilerinden de yararlanabilmek, kayıtlı ve güncel veri olması nedeniyle ÇKS bilgilerini dikkate alacağız. Ancak yaptığımız

derinlemesine görüşmeler sonucunda Sultaniye köyünde 10 dönümün altında toprağı olan üreticiler ve ekilecek hiç toprağı olmayanlar arasında bazı grupların sözleşmeli domates üretim yaptığı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bu grubun da özgün durumu nedeniyle örneklemimizde yer alması uygun görülmüştür. ÇKS verilerinin tek başına Sultaniye köyünün toprak dağılımını yeterli ölçüde temsil etmeme olasılığını düşünerek 10 dekarın altında toprağı sahip olanlar ve hiç toprağı olmayanların da örneklemimizde yer alması uygun görülmüştür. Aşağıdaki tabloda bu grup 0-9 dekar toprağı sahip olanlar kategorisinde gösterilmiştir.

ÇKS'ye kayıtlı 202 üreticinin bilgileri incelenerek öncelikle Sultaniye Köyü toprak dağılımı çıkarılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda yaptığımız çalışmada topraklarının büyüklüğü 0-50; 51-100; 101-200; 201-400; 400 ve üzeri dekardan oluşan 5 ana üretici grubu ÇKS verileri kullanılarak oluşturulmuştur. Diğer yandan 0-50 dekar toprağı sahip olanların oluşturduğu grup, yukarıda özgün bir kategori olarak belirttiğimiz 10 dekarın altında toprağı sahip olanlar ve hiç toprağı olmayanları da kapsamaktadır. Dolayısıyla 0-50 dekar toprak kategorisi 0-9 ve 10-50 olarak ikiye ayrılarak topraksız ve 10 dekarın altında toprağı olanlar da örneklem planımıza dahil edilmiştir. Bu gruplamanın sonucunda örneklem planı için genel çerçeve belirlenmiştir.

Tablo 21
Toprak Büyüklüğüne Göre Gruplama ve Örneklem Planı

Toprak Büyüklüğü (dekar)	0-50		51-100	101-200	201-400	401+	Toplam
	0-9	10-50					
Toplam Üretici sayısı	17	60	62	46	20	14	219
%	8	27	28,5	21	9	6,5	100
Görüşülecek Üretici Sayısı	3	8	9	7	3	2	32

Örneklem planı için belirlenen genel çerçeve dahilinde, üreticilerin yaklaşık %15'i araştırma kapsamını alınmıştır. Araştırma evreninin belirlenmesi için, üretici

kayıt sistemi veri tabanında yapılan inceleme sonucunda elde edilen üreticilerin adres bilgileri listelenmiş ve basit rastlantısal örneklem tekniği uygulanarak görüşülecek üreticiler saptanmıştır. Bu doğrultuda toplam 32 üretici ile önceden hazırlanan soru formu³⁸⁶ kanalıyla görüşmelerin yapılacağı saha araştırmasının son aşamasına geçilmiştir.

3.1.2.3. Saha Araştırmasının Yapılması

Bu çalışmada nicel ve nitel araştırma yöntemlerinin bir arada kullanılması tercih edilmiştir. Nicel verilerin bir bölümü Sultaniye üreticileri ile soru formu çerçevesinde gerçekleştirdiğimiz görüşmeler sonucunda; diğer bölümü ise Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü yetkililerinden alınan verilerin değerlendirilmesi ile elde edilmiştir. Araştırmada kullandığımız nitel veriler ise gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmeler ve gözlemler sonucunda derlenmiştir. Konu ve bölge hakkında derinlemesine bilgi alabilmek için, Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü yetkilileri, Karacabey Ova Köyleri Sulama Birliği Yetkilileri, Karacabey ve Köyleri Üretici Birliği Başkanı, Karacabey Ziraat Odası Yetkilileri, Karacabey Ticaret Odası Başkanı, Sultaniye Köyü Muhtarı, Sultaniye Tarım Kredi Kooperatifi yetkilileri, bölgede salça üretimi yapan ve sanayi tipi domates alımı yapan fabrikaların³⁸⁷ yetkilileri, çavuşlar, Sultaniye Tarım Kredi Kooperatifi yetkilileri ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma kapsamında toplam 21 derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Karacabey Ziraat odasının sözleşmeli domates üreticilerine yönelik yapmış olduğu toplantılara da gözlem amacıyla katılmıştır.

Bölgede yıl içindeki sosyal yaşam ve üretim faaliyeti ile ilgili bilgi edinebilmek amacıyla yılın farklı dönemlerinde (taahhüt zamanı, ekim dönemi, hasat dönemi) katılımcı olmayan gözlemler gerçekleştirilmiştir. Üretim faaliyetinin yoğun olmadığı dönemlerde köy kahvelerinde, üretimin yoğun dönemlerinde ise tarlalarda zaman geçirilmiş, ayrıca köyün şenliğine katılarak günlük yaşam hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır.

³⁸⁶ bkz. Ek I

³⁸⁷ Araştırma bölgemiz içinde ve yakın çevresinde yer alan ve yetkilileriyle görüşme yaptığımız altı fabrika tablo 16'da verilmiştir.

Saha araştırmasında kullanılacak soru formu, önceden bölgeye yapılan ziyaretler, ziraat odaları, üretici birlikleri ve ilçe tarım müdürlüğü yetkilileri ile yapılan ön görüşmelerin sonucunda elde edinilen bilgiler ışığında oluşturulmuştur. Soru formu oluştuktan sonra soruların işlerliğini test etmek amacıyla 7 sözleşmeli üretici ile ön görüşme yapılmış ve sonrasında soru formu son haline getirilmiştir. 3 -15 Şubat 2008 tarihleri arasında 32 sanayi tipi domates üreticisi ile görüşmeler yapılarak saha araştırması tamamlanmıştır. Soru formunun uygulanmasından sonra yapılan derinlemesine görüşmelerde 19 örnek olay elde edilmiş bu örnek olaylar sözleşmeli üretim sürecinin özelliklerini ortaya çıkarılması adına oldukça yararlı olmuştur.

Saha araştırmamızda soru formu üzerinden görüştüğümüz ve “sözleşmeli üretici”³⁸⁸ olarak tanımladığımız kategori, sözleşmeli üretim faaliyetini gerçekleştiren, bizzat sözleşmelere imza atarak bu konuda karar verici konumda olan hane reislerinden oluşmaktadır. Sözleşmeli üreticilik faaliyetinde hanehalkının diğer üyelerinin emeğinin de kullanılması nedeniyle hane halkı, üretim birimi olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda hane reislerinden, hanenin diğer üyeleri hakkında da bilgi alınmıştır.

³⁸⁸ Çalışmamızda teorik altyapısını oluşturan birinci bölümde aktardığımız gibi “Sözleşmeli üreticilik” (Contract Farming) kavramı uluslar arası literatürde daha sık kullanılmaktadır. Ancak sözleşmeli üreticilik olgusunun üretici aktörlerini çalışmamızda “Sözleşmeli Üretici” kavramıyla kullanmayı tercih ediyoruz. “Köylü” ve “Üretici” kavramlarının yanlış kullanımlarına veya farklı anlamlandırmalarına bellibir mesafede durup, çalışmamızın sonunda sözleşmeli üretimin bu kavramlar çerçevesinde tartışması yapılacaktır. Bu tartışmalara örnek olarak tarım bakanı Mehdi Eker Referans Gazetesi’ne verdiği demeç önemlidir. Demeçte Toprağın bölünmesi önelenerek “köylü”yü “üretici” haline getireceklerini söyleyen Eker, köylülerin Kârı, zararı, pazarı, teknolojiyi bilen üreticiler haline getirilmesine çalışacaklarını ifade etmektedir. Referans Gazetesi, “Köylüyü Üretici Yapacağız”, http://www.referansgazetesi.com/haber.aspx?HBR_KOD=67195 (30 Aralık 2008)

3.2. SULTANIYE’DE SÖZLEŞMELİ ÜRETİCİLERİN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

3.2.1. Sözleşmeli Üreticilerin Doğum Yerleri ve Ortalama Hanehalkı Büyüklükleri

Görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin doğum yerleri hakkında bilgileri değerlendirdiğimizde yalnızca bir üreticinin Karacabey ilçesi doğumlu olup diğerlerinin Sultaniye köyünde doğmuş olduğu belirlenmiştir.

Tablo 22
Sözleşmeli Üreticilerin Hanehalkı Büyüklüğü

Hane Halkı Büyüklüğü	Sayı	%
üç kişi	6	18,8
dört kişi	5	15,6
bes kişi	10	31,2
altı kişi	5	15,6
yedi kişi	2	6,2
sekiz kişi	2	6,2
dokuz kişi	2	6,2
Toplam	32	100,0

Araştırmamızda bir diğer demografik veri ise sözleşmeli üreticilerin hanehalkı büyüklükleridir. Tablo 22’den gözlemlendiği gibi örneklememize dahil ettiğimiz üreticilerin ortalama hane halkı büyüklüğü 5 kişidir. Bu hane halkı büyüklüğü Türkiye’nin ortalama hane halkı büyüklüğünden (4,5)³⁸⁹ ve Bursa’nın hane halkı büyüklüğünden (3,9)³⁹⁰ büyüktür. Ancak yerleşim yerine göre değerlendirdiğimizde

³⁸⁹ DİE, **2000 Nüfus Sayımı**, Ankara:2003, s.96.

³⁹⁰ DİE, **2000 Nüfus Sayımı**, s.96

Türkiye genelinde bucak ve köylerde yaşayan hanelerin ortalama büyüklüğü (5,19)³⁹¹ ile paralellik gösterir iken, Bursa ili bucak ve köylerinin ortalama hane halkı büyüklüğünden (4,23)³⁹² fazladır. Görüşme yaptığımız üreticilerin yarısına yakını beş ve altı kişilik hanelerde yaşamaktadır. Hane halkının yapıları incelendiğinde yaygın aile biçiminin kırsal kesimde sıkça görülen geniş aile olduğu gözlenmiştir.

Örneklelimize dahil ettiğimiz üreticilerin ortalama yaş aralığı 40-49'dur. 40 ile 59 yaş grubu içinde bulunan üreticiler görüşme yaptığımız grubun % 73'ünü oluşturmaktadır. Bu durum görüşmelerin tarımsal işlerin yürütülmesini üstlenen ve karar verici konumunda olan hanenin reisleri ile yapılması ile yakından ilişkilidir.

Tablo 23
Sözleşmeli Üreticilerin Yaşları

Yaş Aralığı	Sayı	%
20-29	2	6,2
30-39	6	18,8
40-49	13	40,6
50-59	10	31,2
60-69	1	3,1
Toplam	32	100,0

3.2.2. Sözleşmeli Üreticilerin Baba Meslekleri ve Yaşları

Sultaniye'deki sözleşmeli üreticilerin baba mesleklerini incelediğimizde çok büyük bir bölümünün (%84.4) tarımsal faaliyetlerle ilgili olduğu görülmektedir. Sözleşmeli üreticilerin %12,5'unun baba mesleği ise tarımsal faaliyetin yanı sıra köyde bakkalı olanlardan oluşmaktadır. Baba mesleği tarımsal faaliyet olmayan ise yalnızca bir sözleşmeli üretici bulunmaktadır.

³⁹¹ DİE, 2000 Nüfus Sayımı, s.96.

³⁹² DİE, 2000 Nüfus Sayımı, s.96.

Tablo 24
Sözleşmeli Üreticilerin Baba Meslekleri

Baba Meslekleri	Sayı	%
Üretici	27	84,4
Üretici+Bakkal	4	12,5
İnsaat Ustası	1	3,1
Toplam	32	100,0

3.2.3. Sözleşmeli Üreticilerin Öğrenim Durumu

Sultaniye'deki sözleşmeli üreticilerin öğrenim durumlarını belirten tablo 25'te incelendiğinde sözleşmeli üreticilerin %75'i ilkokul eğitimi düzeyinde eğitim ve öğretim görmüşlerdir. Ortaokul düzeyinde eğitim ve öğretime devam edebilmiş sözleşmeli üreticilerin oranı %18,8'dir. Lise eğitimini tamamlayabilmiş sözleşmeli üreticilerin oranı ise %6,2'dir. İlkokul mezunu sözleşmeli üreticilerin tamamı Sultaniye'de yer alan ilkokuldan mezun olmuştur. Görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticiler köyde orta ve üstü eğitim veren bir okulun olmamasının, eğitim seviyesini düşürdüğünü ifade etmektedir. Sultaniyelilerin geçim kaynakları büyük oranda Tarımsal üretime dayalı olduğundan ilkokuldan sonra çocukların kasaba veya kente okumaları için gönderilmeleri aile emeğinde kayıp anlamına gelmektedir.

Tablo 25
Sözleşmeli Üreticilerin Öğrenim Durumu

	Sayı	%
ilkokul	24	75,0
ortaokul	6	18,8
lise/meslek lisesi	2	6,2
Toplam	32	100,0

3.3. SULTANIYE KÖYÜNDE ÜRETİM ARAÇLARI VARLIĞI

3.3.1. Sultaniye Köyünde Toprak Mülkiyeti ve Toprak Tasarruf Biçimleri

Sultaniye köyünde toprak sahipliğine ilişkin elde ettiğimiz verilere göre köyde yaşayan toplam hane halkının yaklaşık %90'ının kendisine ait toprağı bulunmaktadır. Sultaniye köyünün toplam tarım arazisinin 28.700 dekar olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu rakamdan tarım arazisi olarak kullanılmayan toplam çayır ve mera arazisini (1.650 dekar³⁹³) çıkardığımızda elde ettiğimiz veriye göre Sultaniye'de hanehalkı başına düşen tarım arazisi 85 dekar'dır. 2001 Tarım Sayımı verilerine göre hanehalkı başına düşen tarım arazisinin Türkiye ortalaması 60 dekar ve Bursa ili için bu ortalamanın 44 dekar olduğu düşünülürse Sultaniyenin arazi büyüklüğünün Türkiye ve Bursa iline göre daha geniş olduğu söylenebilir.

Tablo 26
Sultaniye'de Toprak Büyüklüğüne Göre Sahip Olunan
Toprakların Dağılımı

Toprak Büyüklüğü	Sayı	%
0-50	11	34,4
51-100	9	28,1
101-200	7	21,9
201-400	3	9,4
400+	2	6,2
Toplam	32	100,0

Daha önce örneklem planının nasıl hazırlandığını açıklarken Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü'nün üretici kayıt sisteminde (ÇKS) yer alan bilgilerin incelenerek Sultaniye köyü toprak dağılımının saptandığını belirtmiştik. Bu bilgiler ışığında oluşturduğumuz Tablo 26 bize Sultaniye köyünün

³⁹³ Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü, 2007.

mevcut toprak dağılımı ve mülkiyeti ile ilgili bir kesit sunmaktadır. Bu veriler çerçevesinde sözleşmeli üreticilerin üçte biri 0-50 dekar arası toprağa sahiptir. Sözleşmeli çiftilerin %85'i ise 1-200 dekardan arasında değişen toprak büyüklüğüne sahiptir.

Gerçekleştirdiğimiz alan araştırması bulgularından biri de toprağın tasarruf biçiminin iki şekilde ortaya çıktığıdır. Bu tasarruf biçimlerinden biri “yalnız kendi arazisini işletenler”, diğeri ise “kendi arazisini işletip aynı zamanda başkasından toprak kiralayanlar”dır. Sultaniye’de ikinci tip toprak tasarruf biçimi oldukça yaygındır. Örneklelimimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin % 93,8’i toprak kiralamaktadır. Karacabey’de gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmelerde elde ettiğimiz bilgilere göre Sultaniye köyünde toprağını kiraya veren hanehalkı bulunmamaktadır.³⁹⁴ Bu derinlemesine görüşmelerden edinilen bilgilere göre kiralanan toprakların Sultaniye’nin yakın çevresinde bulunan, sahipleri kentlerde yaşayan çiftlik arazilerinden ve diğer köylerde üreticilik yapmayan hanelerin topraklarından oluştuğu belirtilmiştir. Kiralanan toprakların yoğunlaştığı köyler, Hotanlı, Küçükkaraağaç, Yenisarıbey, Akhisar iken bu köylerin yanı sıra, Karacabey ovasında yer alan TİGEM’e ait hara arazisinden de Sultaniyeliler tarafından toprak kiralınmaktadır.

Tablo 27
Sultaniye’de Toprak Tasarruf Biçimi

	Sayı	%
Kendi arazisi + toprak kiralayanlar	30	94
Yalnız kendi arazisini işleyenler	2	6
Toplam	32	100,0

Toprak kiralari her üretim döneminde değişmektedir. Kiralar genellikle o yıl firmaların sanayi tipi domatese belirlemiş olduğu sözleşme fiyatı üzerinden

³⁹⁴ Bu derinlemesine görüşmeler, 07.02.2008 tarihinde Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü’nde Sultaniye Köyü ziraat uzmanı ve 07.02.2008 tarihinde Karacabey Ova Köyleri Sulama Birliği’ndeki yetkili ile gerçekleştirilmiştir.

hesaplanmaktadır. Sultaniye’de toprak kiralari dekar başına 1,5-2 ton domates arası değişmektedir. Ödemeler kiracının tarla sahibi adına fabrikaya domates teslim etmesi şeklinde olabileceği gibi, domatesin sözleşme fiyatı üzerinden hesaplanarak nakit olarak da ödenebilmektedir.

Tablo 28 kiralanan toprakların dağılımını göstermektedir. Tabloyu incelediğimizde 100 dekara kadar toprak kiralayanların, örneklemimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin yarısını oluşturduğunu görmekteyiz. Ancak 400 dekardan fazla toprak kiralayanların oranı da %12,5 ile dikkat çekicidir.

Tablo 28
Kiralanan Toprakların Büyüklüğü

Toprak Büyüklüğü	Sayı	%
10-50	6	18,8
51-100	10	31,2
101-200	5	15,6
201-300	3	9,4
301-400	2	6,2
400+	4	12,5
Kiralamıyor	2	6,2
Toplam	32	100,0

Toprak kiralayan sözleşmeli üreticilere toprak kiralama nedenleri sorulduğunda, %63’ü sahip oldukları toprakların kendilerine yetmediğini ve geçinebilmek için daha fazla toprağı ekmek zorunda olduklarını belirtirlerken, %37’si ise üretimlerini arttırmak ve işlerini büyütme amacıyla olduklarını bu nedenle toprak kiraladıklarını ifade etmişlerdir. Geçinebilmek amacıyla toprak kiralayanların tamamı 100 dekara kadar toprağına sahip olan sözleşmeli üreticilerdir. İşlerini büyütme ve kazançlarını artırma amacıyla toprak kiralayan sözleşmeli üreticilerin sahip olduğu toprak büyüklükleri ise 100 dekardan fazladır. Bu veriler ışığında sahip olunan toprak

büyüklüğü ile toprak kiralama nedenleri arasındaki anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Sahip olunan toprak büyüklüğü arttıkça toprak kiralama nedeni üretimi artırma ve işletmeyi büyütme şekline bürünmektedir. 100 dekarın altında toprağa sahip olanların toprak kiralama nedeni ise geçinebilmek ve tarımsal üretime devam edebilmek olabilmektedir.

Örnekleminimize dahil olan sözleşmeli üreticilere kiraladıkları toprakları nasıl değerlendirdikleri sorulduğunda sözleşmeli üreticilerin %80'i kiraladıkları toprağın tamamına yakınına sanayi tipi domates ektiklerini belirtmişlerdir. Bu çerçevede Sultaniye köyü sözleşmeli üreticileri için toprak kiralaması, sanayi tipi domates ekimi ile doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Benzer bir sonuca Bill Pritchard, David Burch, Geoffrey Lawrence'ın Avustralya'da sözleşmeli domates üretimi üzerine yaptığı çalışmada da rastlanmaktadır.³⁹⁵ Çalışmada ele alınan Avustralyalı sözleşmeli domates üreticilerinin %70'i domates ekimi için toprak kiraladığını ifade etmektedir. Üreticilerin toplam çıktıyı artırmak için toprak satın almaktansa kiralama yolunun tercih edildiği araştırmacılar tarafından belirtilmektedir.

Tablo 29
Tapulu Toprakların Büyüklüğüne Göre Toprak Kiralama Nedeni

Toprak Kiralama Nedeni				
Tapulu Toprak Büyüklüğü	Yetmiyor, geçinebilmek için	İşi büyütme için	Toprak kiralamıyor	Toplam
0-50	11	0	0	11
51-100	8	0	1	9
101-200	0	7	0	7
201-400	0	2	1	3
400+	0	2	0	2
Toplam	19	11	2	32

³⁹⁵ Bill Pritchard, David Burch ve Geoffrey Lawrence, “Neither Family Nor Corporate Farming: Australian Tomato Growers as Farm Entrepreneurs”, **Journal of Rural Studies**, Vol 23, No. 3, 2007, s.84.

3.3.2. Sultaniye Köyünde Çalışma Araçları

Araştırmamızda çalışma araçları olarak hayvan varlığı, tarımsal alet ve makinelerin varlığı, tohum/fide ve gübre kastedilmektedir.³⁹⁶ Sultaniye köyünde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığı da gerçekleştirilmektedir. Örneklemimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin %28,1'inin hayvancılık faaliyeti bulunmaktadır. Sözleşmeli üreticilerin %25'i büyükbaş hayvancılık faaliyetini gerçekleştirirken yalnızca %3,1'si küçükbaş havancılık yapmaktadır.

Büyükbaş hayvancılıkla uğraşan sözleşmeli üreticilerin %88'i 0-100 dekar toprağa sahip olan üreticilerden oluşmaktadır. 101-400 dekar toprağa sahip olan sözleşmeli üreticilerden hiçbirinin hayvancılık faaliyeti bulunmamaktadır. Ancak 400 dekardan fazla toprağa sahip olan sözleşmeli üreticilerin %6,2'si hayvancılık yapmaktadır. Az miktarda toprağa sahip olanların büyük baş hayvancılık faaliyetinde yoğunlaşması, bu hanelerin ek gelir yaratma çabası olarak yorumlanabilir. Ayrıca bölgede yer alan süt fabrikalarının civar köylere kurmuş olduğu süt toplama merkezlerinin varlığı ve ödemelerin onbeş günde bir nakit olarak yapılması bu hanelerin hayvancılık faaliyetine katılımlarını açıklamaktadır.

Tablo 30
Sultaniye'de Toprak Büyüklüğüne Göre Hayvan Varlığının Dağılımı

	Toprak Büyüklüğü					
Hayvan Varlığı	0-50	51-100	101-200	201-400	400+	Toplam
Büyükbaş	4	3	0	0	1	8
Küçükbaş	0	0	0	0	1	1
yok	7	6	7	3	0	23
Toplam	11	9	7	3	2	32

³⁹⁶ Çalışma araçları olarak nitelediğimiz tohum-fide ve gübre konuları, ileride ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz sözleşmeli üretim sürecinin özgün yapısı nedeniyle ayrıca ele alınacaktır.

Sultaniye köyü Karacabey ova köyleri içinde gerek en geniş tarım arazisine sahip olması, gerekse modern tarımsal alet ve makinelerin yaygın kullanımı özellikleriyle öne çıkmaktadır. Sultaniye, Karacabey ova köyleri içinde en fazla traktöre sahip olan köydür.³⁹⁷ Örneklemimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin içinde hiç traktörü olmayan bulunmamaktadır. Tablo 31’i incelediğimizde sözleşmeli üreticilerin %40,6’sının bir traktöre sahip olduğunu görmekteyiz. Bir veya iki traktöre sahip sözleşmeli üreticiler ise %75’lik oranla en yoğun grubu oluşturmaktadır. Köyde en az 5 traktöre sahip sözleşmeli üreticiler de bulunmaktadır. Bu üreticilerin, örneklemimize dahil olan tüm sözleşmeli üreticiler içindeki oranı %12,5’dir.

Tablo 31
Sultaniye Köyünde Traktör Varlığı

Traktör Varlığı	Sayı	%
1 traktör	13	40,6
2 traktör	11	34,4
3 traktör	2	6,2
4 traktör	2	6,2
5+ traktör	4	12,5
Toplam	32	100,0

Sahip olunan traktör miktarı ile, toprak büyüklüğü arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Tablo 31 incelendiğinde yalnızca bir traktöre sahip olan sözleşmeli üreticilerin %77’si 0-50 dekar arasında toprağa sahiptir. Üç ve daha fazla traktöre sahip sözleşmeli üreticiler ise 100 dekardan fazla toprağa sahiptir.

³⁹⁷ Bknz. Tablo 1. Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü’nden alınan verilerde 2007 yılı için Sultaniye’nin traktör varlığı 310 olarak gözükmektedir. Ancak Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü Sultaniye Köyü Ziraat yetkilisi tarafından aynı yıl yapılmış olan çalışmada bu rakam 355 olarak belirtilmiştir.

Tablo 32
Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Traktör Sahipliği

	Tapulu Toprak Büyüklüğü					
Traktör sahipliği	0-50	51-100	101-200	201-400	400+	Toplam
1 traktör	10	3	0	0	0	13
2 traktör	1	6	3	1	0	11
3 traktör	0	0	1	1	0	2
4 traktör	0	0	1	1	0	2
5 traktör	0	0	2	0	2	4
Toplam	11	9	7	3	2	32

Römork sanayi tipi domates üretiminde önemli tarımsal aletlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük ölçüde domatesin toplanması, nakliyatı ve dağıtımı, traktörün arkasına takılabilen römorklar sayesinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla traktör sahipliği kadar, sahip olunan römork sayısı da önemli bir veridir. Tablo 33'den gözlemlendiği gibi 4-6 römorka sahip olan sözleşmeli üreticiler en büyük grubu oluşturmaktadır (%41). 7 ve daha fazla römorka sahip olan sözleşmeli üreticilerin oranı ise %25'dir.

Tablo 33
**Sultaniye'de Sözleşmeli üreticilerin Sahip Olduğu
Römork sayısı**

Römork sayısı	Sayı	%
Römork yok	2	6
1-3 römork	9	28
4-6 römork	13	41
7-10 römork	4	12
11+ römork	4	13
Toplam	32	100

Toprak büyüklüğü ile traktör sayısı arasında doğrudan bir ilişki olduğunu belirtmiştik. Benzer biçimde sahip olunan römork sayısı ile de traktör varlığı arasında da doğru yönlü bir ilişki gözlemlenmektedir. Tablo 34’den anlaşılacağı gibi hiç römorka sahip olmayanlar ile en fazla 3 römorka sahip olanların %85’i yalnızca bir traktöre sahip olanlardır. 4 ve daha fazla traktöre sahip olanların tamamının ise 7 ve daha fazla römorku bulunmaktadır.

Sultaniye köyüne hasat dönemi olan ve dolayısıyla domates nakliyatının yoğunlaştığı Ağustos ayında yaptığımız ziyaretlerde, her bir traktörün arkasına ortalama 2-3 römorkun bağlandığı gözlenmiştir. Her bir traktörün taşıyabileceği domates miktarı römork sayısı ile sınırlıdır. Traktör sayısı ile doğru yönde artan römork sayısı ürün miktarının da arttığını işaret etmektedir. Dolayısıyla domates ekilen toprak miktarı, traktör ve römork sayısı ile doğrudan ilişkilidir.

Tablo 34
Üreticilerin Sahip Olduğu Traktör ve Römork Sayısı Karşılaştırması

	Traktör sahipliği					
Römork Sayısı	1 traktör	2 traktör	3 traktör	4 traktör	5+ traktör	Toplam
römork yok	2	0	0	0	0	2
1-3 römork	9	0	0	0	0	9
4-6 römork	2	9	2	0	0	13
7-10 römork	0	2	0	1	1	4
11+ römork	0	0	0	1	3	4
Toplam	13	11	2	2	4	32

Sultaniye köyündeki çalışma araçları incelediğimizde traktör ve ona bağlı olarak römork kullanımı dışında ileri teknolojiye sahip tarımsal ekipmanın da varlığını da görmekteyiz. Bunlardan biri de verimliliği doğrudan etkileyen sulama sistemleridir. Sultaniye köyünde sanayi tipi domates üretimi araştırma döneminde damlama sulama

sistemi³⁹⁸ ile yapılmaktadır. Sultaniye’de gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmelerde, Karacabey ova köyleri içinde damlama sulama sistemine geçen ilk köyün Sultaniye olduğu belirtilmiştir. Bu görüşmelerden elde edinilen bilgilere göre, damlama sulama sistemi ilk olarak 1996 yılında kullanılmaya başlanmış, 1999 yılında ise yaygınlaşmıştır. Ayrıca domates üretiminde damlama sulama sisteminin kullanılmasıyla büyük oranda artış yaşandığı aktarılmıştır.³⁹⁹ Örneklemimize dahil edilen sözleşmeli üreticilerin tamamı araştırma döneminde damlama sulama sistemi kullanmaktadır.

Sultaniye’de rastlanan bir diğer ileri teknolojiye sahip tarımsal makine de, toprağı düzlemeye yarayan lazerli toprak tesviye makinesidir. Toprağın düzlenmesi özellikle sulama verimliliği ve topraktaki eğim nedeniyle oluşan toprak kaybını (erozyon) önleyerek verimi arttırmaktadır. Örneklemimize dahil olan sözleşmeli üreticilerin %19’unda lazerli toprak tesviyesi bulunmaktadır.

Tablo 35
Sultaniye’de Sözleşmeli Üreticilerin Lazer Sahipliği

	Sayı	%
Lazer Yok	26	81,2
Lazer Var	6	18,8
Toplam	32	100,0

Araştırmamızı yaptığımız dönemde Sultaniye’de 4 adet şahsa ait domates hasat makinesi bulunmaktadır. Örneklemimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerden 400 dekardan fazla toprağına sahip iki üreticiden birinde domates hasat makinesi bulunmaktadır. Şahsa ait domates hasat makineleri ilk defa araştırma yapılan dönemde köye girmiştir. Daha önceleri bölgede sadece salça fabrikalarına ait domates hasat makineleri kiralama yoluyla kullanılmaktaydı. Araştırma yaptığımız dönemde şahsa ait makinelerle birlikte bölgede 12 adet domates hasat makinesi bulunmaktadır. Bu verileri

³⁹⁸ Damla sulama yöntemi, özel filtreler kullanılarak suyun içindeki kum, kil,yosun vb. yabancı maddelerden temizlendikten sonra tarla,bahçe ve seralardaki bitkilere su ve gübre vermek için özel olarak üretilmiş damla sulama boruları kullanarak bitkilerin direkt kök bölgesine suyun ve gübrenin damlalar halinde azar azar ve sık sık verilmesidir.

³⁹⁹ Bu derinlemesine görüşme, 06.02.2008 tarihinde bölgede faaliyet gösteren bir salça fabrikasının yetkilisi ile gerçekleşmiştir.

değerlendirdiğimizde sahip olunan toprak miktarı büyüdükçe ileri teknolojiye sahip tarımsal aletlerin kullanımının da yaygınlaştığını söyleyebiliriz.

3.3.3. Sözleşmeli Üreticilerin Hanelerindeki Emek gücü

Hanenin toplam emek gücü hesaplanırken, 15 yaş üstü çalışabilir durumda olan erkek ve kadın işgücü ile 7-14 yaş arasında emeğinden yararlanan çocuklar dikkate alınmıştır. Emek kullanım biçimleri cinsiyete göre farklılık gösterdiğinden, hane reisi (sözleşmeli üretici), hanenin diğer erkek emeği ve hanedeki kadın emeği ayrı ayrı incelenmiştir. Emek kullanım biçimleri, yalnızca tarımsal faaliyet, tarım ve tarım dışı faaliyetler son olarak da yalnızca tarım dışı faaliyetler olarak çeşitlilik göstermektedir.

Tablo 36
Sözleşmeli Üreticilerin Hanelerindeki Toplam Emek Gücü

Emek Gücü	Hane Sayısı	%
2 kişi	1	3,1
3 kişi	11	34,4
4 kişi	14	43,8
5 kişi	2	6,2
6 kişi	2	6,2
7 kişi	2	6,2
Toplam	32	100,0

Örnekleminimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin hanelerinde toplam işgücü en az 2 en fazla 7 kişiden oluşmaktadır. Hane başına düşen ortalama emek gücü yaklaşık dördüttür (3,97). Sözleşmeli üretici hanelerinin toplam mevcut emek gücü varlığının %50'sini erkek emeği, %44'ünü kadın emeği, %6'sını ise çocuk emeği oluşturmaktadır.

Anket uyguladığımız sözleşmeli üreticilerin %72'si yalnızca tarımsal üretim ile ilgilenmekte ek bir gelir getirici faaliyette bulunmamaktadır. Ancak sözleşmeli üreticilerin %15,5'i tarımsal üretim faaliyetinin yanı sıra kendi hesabına çalışmakta, %12,5'i ise tarımsal faaliyetine ek olarak ücretli işçi olarak çalışmaktadır. Ücretli işçi

olarak çalışanlar çevredeki salça fabrikalarında çavuş⁴⁰⁰, bekçi veya köyde korucu olarak çalışanlardan oluşurken, kendi hesabına çalışanlar ise esnaf ve tüccarlardan oluşmaktadır.

Tablo 37
Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Hane Reisinin Emek Gücü

Hane Reisi Emek Gücü				
Tapulu Toprak Büyüklüğü	Tarım	Tarım+kendi hesabına	Tarım+işçi	Toplam
0-50	4	3	4	11
51-100	8	1	0	9
101-200	7	0	0	7
201-400	3	0	0	3
400+	1	1	0	2
Toplam %	23 %72	5 %15,5	4 %12,5	32 %100

Sözleşmeli üreticilerin emek kullanım biçimlerini sahip olunan toprak büyüklüğü ile karşılaştırdığımızda, hem tarımsal üretim faaliyetini gerçekleştiren, hem de ücretli işçi olarak çalışan sözleşmeli üreticilerin, sadece 0-50 dekar toprağa sahip olan grubun içinde yer aldığı gözlemlenmektedir. 0-50 dekar toprağa sahip sözleşmeli üreticilerin %64'ü tarım dışı ek gelir getirici faaliyetle uğraşmaktadır.

Sözleşmeli üretici hanesinde varolan diğer erkek işgücünün emek kullanım biçimleri Tablo 38'de verilmektedir. Hane reisi dışındaki erkek işgücünün %84'ü yalnızca hanenin tarımsal üretim faaliyetinde çalışmakta, % 6,5'i hanenin tarımsal üretim faaliyetinde ve ücretli işçi (beyaz yakalı) olarak çalışmakta, % 3'ü hanenin tarımsal üretim faaliyeti ve kendi hesabına, %6,5'i ise mavi yakalı ücretli işçi olarak çalışmaktadır. Hane dışına sürekli emek ihracı yalnızca 0-50 dekar toprak büyüklüğüne sahip sözleşmeli üretici hanelerinde görülmektedir. Kentsel alanda fabrikalarda ücretli işçi olarak istihdam edilen bu ailelerdeki erkek işgücü, çalışma çağındaki erkek

⁴⁰⁰ Çavuş, sözleşmeli üretim sisteminde yer alan özgün bir kategoridir. Firma ile sözleşmeli üreticiler arasında köprü görevini getiren çavuşlar ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

çocuklardan oluşmaktadır. Sahip olunan toprak büyüklüğü ile emek kullanım süreçleri arasındaki ilişki, özellikle ücretli emek açısından dikkat çekicidir.

Tablo 38
Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Hane Reisi Dışındaki Erkek
Emeğinin Yaptıkları İşler

Hane Reisi Dışında Erkek Emeği				
Tapulu Toprak Büyüklüğü	Tarım	Tarım+İşçi (beyaz yaka)	İşçi (mavi yaka)	Tarım+kendi hesabına
0-50	9	0	2	0
51-100	6	0	0	0
101-200	7	0	0	1
201-400	2	2	0	0
400+	2	0	0	0
Toplam	26	2	2	1

Sultaniye’de hane emeğinin önemli bir noktasını da kadın emeği oluşturmaktadır. Tablo 39 toplam kadın işgücünün emek kullanım biçimlerini toprak büyüklüğüne göre yüzdelerle dağılımını vermektedir. Tabloyu incelediğimizde 0-50 dekar arası toprağa sahip hanelerdeki kadın emeği %80 oranında hem ev içi faaliyetleri gerçekleştirmekte, hem de hanenin tarımsal üretimine katkıda bulunmaktadır. 200 dekardan daha fazla toprağa sahip hanelerde ise bu durum tersine dönmekte ve bu hanelerdeki kadın emeği yalnızca ev içi faaliyetleri gerçekleştirmektedir. Sonuçta sahip olunan toprak büyüklüğü arttıkça, hanedeki kadın emeğinin tarımsal üretimde fiili olarak kullanımı düşmektedir. Toplam kadın işgücü içinde yalnızca ev içi üretim faaliyeti %64, hem ev içi hem de tarımsal faaliyet %34, ev içi ve başkasının toprağında ücretli tarım işçisi olarak çalışma ise %2 oranındadır.

Tablo 39**Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Kadın Emeginin Kullanım Biçimleri**

	Ev İçi	Ev içi ve Tarım	Ev İçi ve ücretli	Toplam
0-50	13	80	7	
51-100	67	33	-	
101-200	88	12	-	
201-400	100	-	-	
400+	100	-	-	
Toplam (%)	64	34	2	

Çocuk emeği kullanımı Sultaniye’de oldukça sınırlı boyutlardadır. Çocuklar öncelikli olarak eğitime yönlendirilmiş durumdadır. Ancak yaz aylarında hane üretimine yardımcı olmaktadır. 7-14 yaş arasındaki çocukların hane üretimine yardımcı olup olmadığına yönelik sorumuza örneklemimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin %81’i çocuklarının tarlada çalışmadığını, okula gittiklerini nadiren yaz aylarında yoğun dönemlerde yardımcı olduklarını belirtmiştir. Sözleşmeli üreticilerin %19’u ise çocuklarının okuldan arta kalan zamanlarında hane üretimine doğrudan yardımcı olduklarını ifade etmiştir. Çocuk emeği kullanımı ile sahip olunan toprak büyüklüğü arasında anlamlı bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Çocuk emeğinin kullanıldığı hanelerin tamamı 100 dekardan az toprağa sahip hanelerden oluşmaktadır.

Tablo 40**Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Toplam Çocuk İşgücü**

Tapulu Toprak Büyüklüğü	Toplam Çocuk İşgücü			
	yok	1	2	Toplam
0-50	8	1	2	11
51-100	6	3	0	9
101-200	7	0	0	7
201-400	3	0	0	3
400+	2	0	0	2
Toplam	26	4	2	32

Yukarıda verdiğimiz bilgileri değerlendirdiğimizde sahip olunan toprak miktarı düştükçe, özellikle 0-50 dekar toprağa sahip olan hanelerde, aile emeğinin tarımsal üretimde yoğun kullanımı dışında, alternatif kullanım alanları oluşturularak ek gelir yaratma çabası içine girdiğini gözlemlemekteyiz.

3.4. SULTANIYE KÖYÜNDE SÖZLEŞMELİ ÜRETİM SÜRECİ

Çalışmamızda sözleşmeli üreticilik olgusunu üretim süreci üzerinden analiz etmenin gerekliliğini daha önce vurgulamıştık. Sözleşmeli üretim sürecinde firma ve üretici olmak üzere iki temel boyut karşımıza çıkmaktadır. Bu kısımda önce firma boyutu ele alınacak daha sonra üretici açısından sözleşmeli üretim süreci farklı boyutlarıyla ele alınacaktır.

3.4.1. Sözleşmeli Üretim: Firma Boyutu

3.4.1.1. Firmaların Sözleşmeli Üretim Organizasyonu

Sözleşmeli üretim sürecini firma açısından analiz etmemiz, firmanın kendi içindeki organizasyonunu ve temel birimlerinin sözleşmeli üretim sürecindeki işlevlerini değerlendirmemiz ile mümkün olacaktır.

Karacabey ovasında derinlemesine görüşme yaptığımız firmalardan aldığımız bilgileri değerlendirdiğimizde, firma içi organizasyon şekil 3'deki gibidir. Firmaların ziraat birimi, hammadde temini dolayısıyla sözleşmeli üreticilik faaliyetinin yönetilmesi ve uygulanması ile sorumludur. Bu birimin yöneticisi olan ziraat müdürü aynı zamanda fabrika müdürü olarak görev yapmaktadır. Ziraat müdürüne bağlı genelde ziraat mühendisi olan ziraat bölge sorumluları ve onlara bağlı da çavuşlar bulunmaktadır. Karacabey'de salça fabrikalarının faaliyete başlaması ve sözleşmeli üretimin bölgede yayılması ile köylerde yeni bir emek biçimi olarak "çavuşluk" ortaya çıkmıştır. Çavuşlar kadrolu veya sözleşmeli olarak çalıştırılan, sözleşmeli üreticiler ile birebir ilişkiyi sağlayan, bir anlamda firma ile sözleşmeli üreticiler arasında köprü görevi gören kişilerden oluşmaktadır. Bir çavuşun sorumlu olduğu köy sayısı 4-8 köy arası değişmektedir. Çavuşlar, öncelikle sözleşmenin imzalatılması aşamasında (taahhüt dönemi) bölge sorumluları ile köyleri gezerek ön taleplerin alınarak firmaya iletilmesi

ve sonrasında belirlenen plan doğrultusunda yeniden köylere giderek sözleşmelerin imzalanmasını sağlar. Sözleşmeler imzalandıktan sonra çavuşlar, ekimin gerçekleşmesinden hasatın yapılacağı döneme kadar sorumlu oldukları köylerdeki sözleşmeli üreticilerin tarlalarını gezerek gerekli raporlamaları yaparlar. Derinlemesine görüşme yaptığımız bir çavuş süreci şu şekilde ifade etmektedir:

“Ocak-Mayıs ayları genelde taahhüt aylarıdır, bu aylarda motosikletimle görev alanımda olan köylere giderek bölge şefimle taahhütleri alıyoruz. Daha sonra domates ekeceklerle fabrikanın hazırladığı kağıtları veriyorum. Ekimden sonra tek tek tarlaları dolaşıp rapor tutarım, ne kadar ekti hangi cins ürün ekti, sulama türünü bile bu raporlara yazarım. Bizim tuttuğumuz bu raporlara göre üreticiler avans alıyor. Sonra sürekli kontrol ederiz tarlaları, ilaçlama-gübreleme yapın diyebiliyoruz. Hasat zamanı da tarlaya bakıp ton tahmini yapıyoruz. Fabrikalarla üreticiler arasında bir köprüyüz aslında, bunun için bazen üretici ile karşı karşıya kaldığımız zor durumlar da olabiliyor.”⁴⁰¹

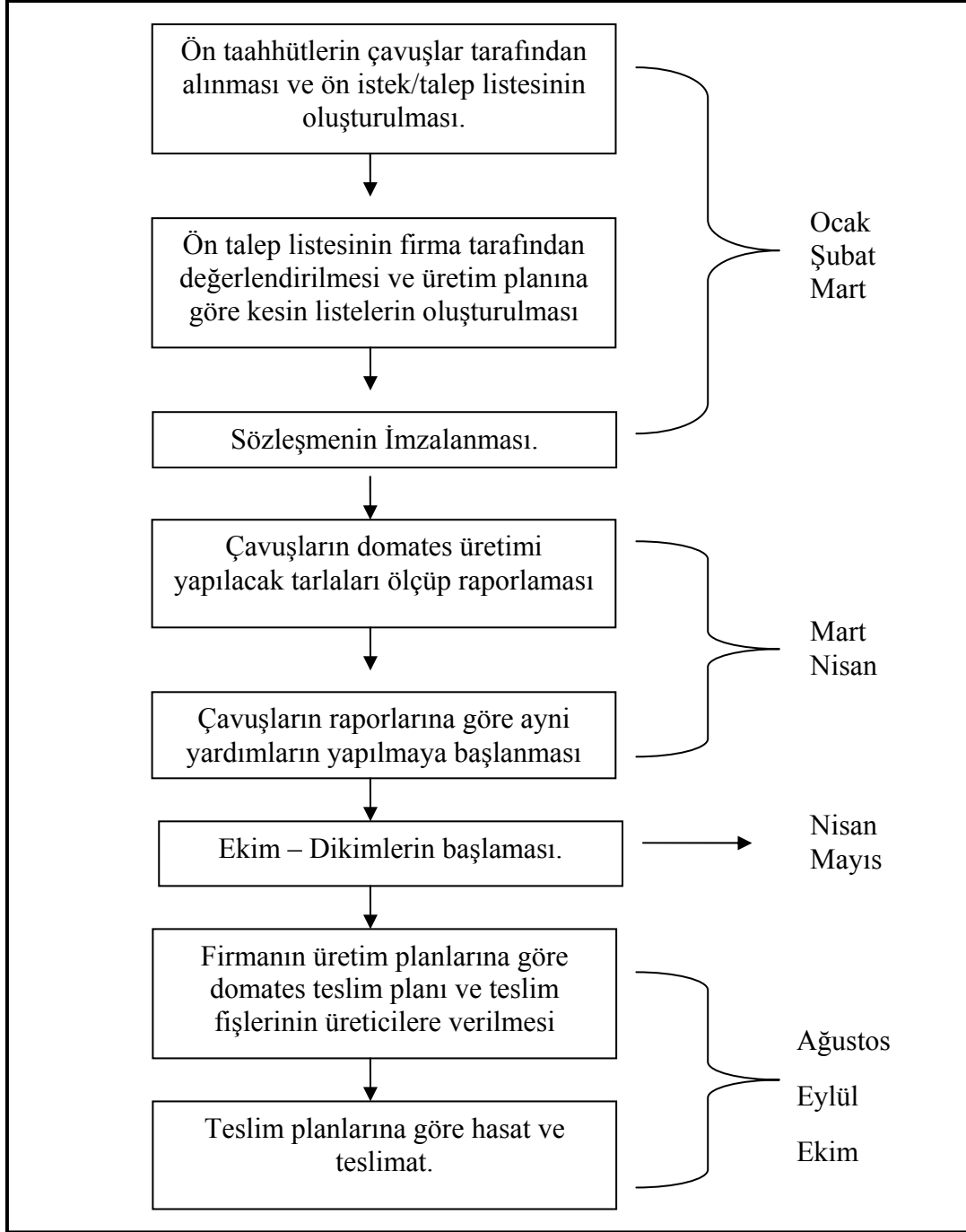
Bölge sorumluları ve çavuşlar çalışma zamanlarının büyük bir kısmını sahada geçirirler. Bu nedenle firmalar bölge sorumluları ve çavuşları genelde bölgeyi iyi bilen, herkesçe tanınan ve çevresi olan kişilerden seçmektedir. Özellikle çavuşlar sözleşme yapılan köylerden seçilmektedir. Böylece firmalar doğabilecek çatışmalara yöreden istihdam edilen kişilerle bir tampon oluşturarak engellemeye çalışmaktadır. Bu durumu ortaya çıkaran bazı akademik araştırmalar da vardır. Gina Porter ve Kevin Phillips-Howard’ın Afrikadaki sözleşmeli üreticiliği araştırdığı ve farklı sözleşmeleri karşılaştırdıkları çalışmalarında da firmaların uzlaşmayı ve karşılıklı pazarlıkları etkilemesi kaçınılmaz olan kültürel farklılıklardan kaçınmak için yerli çalışanları tercih ettiğine dikkat çekilmektedir.⁴⁰² Bu bağlamda görüşme yaptığımız bölge sorumlularından birinin sözleri işaret ettiğimiz noktayı daha da aydınlatmaktadır:

“Bu bölgeden çevresi olan kişileri işe alıyorlar, ben bölge sorumlusuyum, aslında hem fabrikayı hem de üreticiyi bir şekilde idare ediyorum. Bazen üreticilere fazladan fide verdiğimiz oluyor, bir yakınlık kuruyoruz sonra bu hatır-gönül ilişkisi hasat zamanında

⁴⁰¹ Bu derinlemesine görüşme 8 Şubat 2008 tarihinde C Firmasının çavuşu ile gerçekleştirilmiştir.

⁴⁰² Gina Porter ve Kevin Phillips-Howard, “Comparing Contracts: An Evaluation of Contract Farming Schemes in Africa”, **World Development**, Vol.25, No.2, 1997, s.231.

dışarıda fiyat yükseldiğinde bizim işimize yarıyor. Üretici domatesi kaçırmıyor bize getiriyor.”⁴⁰³

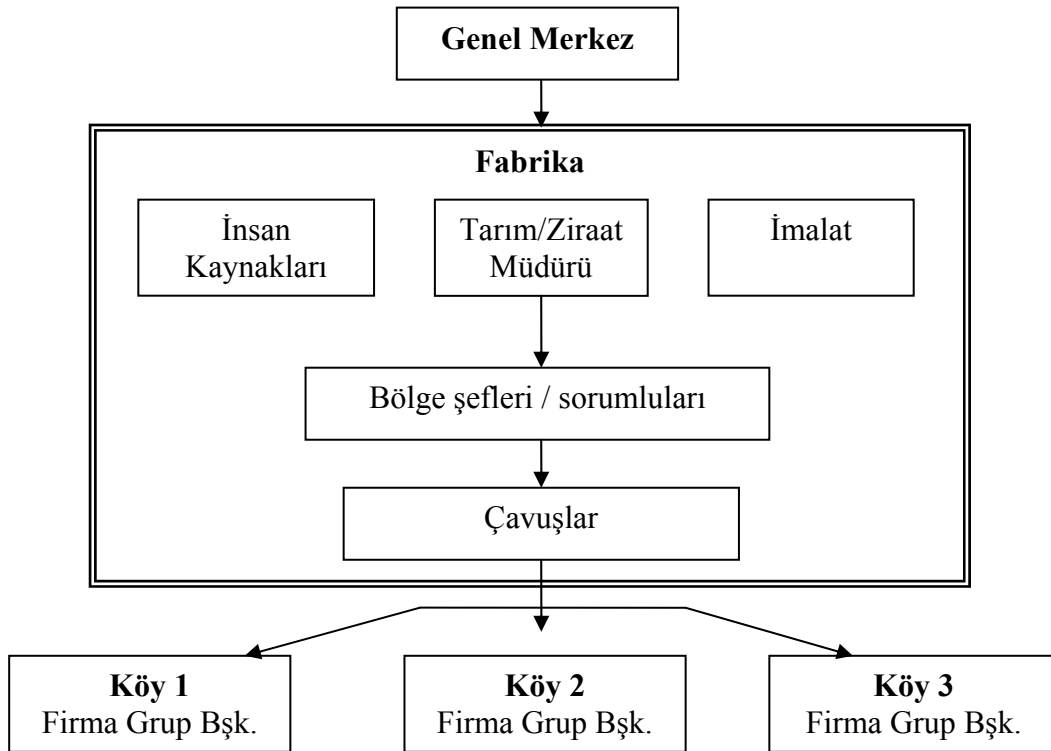

Şekil 6: Sultaniye’de Sözleşmeli Üretim Süreci

⁴⁰³ Bu derinlemesine görüşme 8 Şubat 2008 tarihinde C Firmasının bölge sorumlusu ile gerçekleştirilmiştir

Karacabey ovasında bulunan salça fabrikaları ile yaptığımız derinlemesine görüşmelerde, firmaların genel müdürlüklerinden gelen üretim planlamasına göre fabrika ne kadar alanda sözleşmeli ekim yapılacağını belirlemektedir. Sözleşmeli ekim yapılacak alan belirlendikten sonra bölge sorumluları ve çavuşlar yoluyla köylere gidilerek o köyden kaç kişinin ne kadar alana domates ekmek istediğini belirleyecek olan “ön istek/talep listesi” o köyün grup başkanlarına teslim edilir. Grup başkanları firmanın o köydeki üreticiler arasında seçilen temsilcilerdir. Grup başkanları genelde o köyün en etkili, diğer üreticileri yönlendirebilecek kişilerinden seçilmektedir.

“Ön talepleri almak için köylere çıkılır. Köylerde bizim çalıştığımız gruplarımız vardır. Örneğin Sultaniye’de 6 grubumuz var. Her grubun da başında grup başkanları vardır. Grup başkanları bizim güvendiğimiz ve genelde büyük miktarlarda eken sözleşmeli üreticilerimizden oluşuyor. Bir problem yaşadığımızda grup başkanları yardımcı olabiliyor. Biz tercih olarak fabrika ile uyumlu sorunsuz üreticilerle çalışmak istiyoruz.”⁴⁰⁴

Şekil 5: Firmaların Sözleşmeli Üretim Organizasyonu

⁴⁰⁴ Bu derinlemesine görüşme 11 Şubat 2008 tarihinde A Firmasının Ziraat Bölge Şefi ile gerçekleştirilmiştir.

Ön istek listeleri on günlük bir bekleme sürecinden sonra grup başkanlarından geri toplanır ve tüm listeler bir araya getirilerek değerlendirilir. Daha önce genel merkez tarafından bildirilen üretim planına göz önüne alınarak belirlenmiş olan ekim planına göre, listelerde artırma veya azaltma yoluna gidilir. Firmanın öncelikli tercihi daha önceki yıllarda sorun yaşanmamış üreticilerle sözleşme gerçekleştirmek şeklindedir. Sözleşme yapılacak üreticilerin belirlenmesi sürecinde uyumlu olanların dışında görüşme gerçekleştirdiğimiz A,B,C ve D firmaları büyük topraklara sahip üreticilerle sözleşme yapmayı tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

Sözleşme yapılacak üreticiler belirlendikten sonra yeniden çavuşlar ve/veya bölge sorumluları ile köylere gidilerek sözleşmeler tek tek imzalatılır. Sözleşmeler imzalandıktan sonra aynı yardımlar başlar. Öncelikle ekilecek alana göre çavuşların hazırladığı rapor ve üreticiye vermiş olduğu belgeye göre fideler teslim edilir. Nisan ayı ile birlikte ekimler başlar. Ekim ile hasat dönemi arasında gerekli olan gübre, ilaç ve nakdi yardım firma tarafından sağlanmaktadır. Hasat zamanı geldiğinde firmalar fabrikanın günlük işlem kapasitesine göre hazırlanmış üretim planı doğrultusunda domates teslim programını oluşturur. Bu teslim programına göre çavuşlar sözleşmeli üreticilere hangi tarihte ne miktarda domates teslim edeceğinin yazıldığı “domates teslim fişi” verir ve fabrikalara hammadde akışı başlar. Hammadde akışının başlamasıyla fabrika üretime geçmektedir. Buraya kadar aktarmaya çalıştığımız Sultaniye köyündeki sözleşmeli üretim süreci Şekil 6 da özetlenmeye çalışılmıştır.

Fabrikaların üretim dönemi Temmuz ortasından Ekim ayının ilk haftasına kadar sürmektedir. Yaklaşık 80 gün süren fabrikalardaki üretim dönemi hammadde akışının sağlandığı bölgelerle ilişkilidir. Fabrikanın üretim dönemi ile farklı bölgelerden çoğunlukla sözleşmeli üretim ağı ile elde edilen hammadde akışının önemini görüşme yaptığımız bir firmanın yetkilisinin ifadelerinden anlamaktayız:

“Sezona erkenci ürünlerin geldiği Torbalı’dan başlıyoruz. Torbalı 15 Temmuz-25 Temmuz arası pick dönemini yapar. Ardından Manisa-Akhisar-Muradiye hattından 25 Temmuz’dan başlayan 10 Ağustos’a kadar süren hammadde akışı sağlanır. Ağustos’un 5’inde Karacabey bölgesinden ilk ürünleri almaya başlarız ama asıl 10 Ağustos 25 Ağustos arası pick dönem yaşanır. Karacabey bölgesi Eylül ayında

düşmeye başlar bu aşamada Balıkesir’den aldığımız ürünlerle takviye yaparız. Ekim ayından sonra kalite düştüğünden hammadde akışı da durur, sezon biter.”⁴⁰⁵

3.4.1.2. Firma İçin Sözleşmeli Üretimin Anlamı: “Kontrollü Salça Üretimi”

Bölgede faaliyet gösteren 6 firmaya ait fabrikalarda yaptığımız görüşmeler sonucunda bu fabrikaların işlediği sanayi tipi domateslerin %70 ile %85 arasında sözleşmeli üretim yoluyla elde ettiğini saptadık. Görüştüğümüz altı fabrika içinde üretim kapasiteleri ve pazar payları dikkate alındığında diğer iki fabrikanın önünde yer alan A, B, C ve D firmaları işleyecekleri domatesin %100’ünün sözleşmeli üretimden gelmesini istediklerini belirtmişlerdir. Sözleşmeli üretimi arttırmanın bir yolu olarak bazı fabrikalar, üretici adına TİGEM’e ait hara arazisinden yer kiralayarak sözleşme yaptığı üreticiye domates ekimini yaptırmaktadır.

“Sözleşmeye özendirmeye çalışıyoruz. Dışarıdan ne olduğunu bilmediğimiz ürün almak istemiyoruz. İlk defa bu sene sözleşmeyi arttırmak için Hara’dan 3500 dekar yer kirayıp taşeron üreticiye ürettirdik.”⁴⁰⁶

Karacabey bölgesindeki salça firmalarının yetkilileriyle yaptığımız derinlemesine görüşmelerde, sözleşmeli üretimi seçme nedeni sorulduğunda aldığımız cevapları a) “kontrollü üretim” b) hammadde garantisi c) düşük maliyet şeklinde üç grupta toplayabiliriz⁴⁰⁷. Bu üç grubun elbette birbirinden bağımsız olarak düşünülmemesi gerektiğine inanmakla beraber, firmaların verdiği bu cevap grupları tek tek ele alınarak incelenmesini daha uygun görmekteyiz.

Kontrollü üretim, derinlemesine görüşme yaptığımız firmaların en çok vurguladıkları noktadır. Firmaların “kontrollü üretim” ifadesiyle sözleşmeli üretimle beraber fiyat, üretim süreci, ürün üzerinde kurdukları hakimiyet anlaşılmalıdır. Tohum-fide, gübre, ilaç gibi üretim girdileri firma tarafından veya firmanın seçimiyle sağlandığından istenilen çeşitte ve kalitede domates üretimi gerçekleştirilmektedir. Aynı

⁴⁰⁵ Bu derinlemesine görüşme 13 Şubat 2008 tarihinde B Firmasının Ziraat Müdürü ile gerçekleştirilmiştir

⁴⁰⁶ Bu derinlemesine görüşme 26 Ağustos 2008 tarihinde D Firmasının Ziraat Müdürü ile gerçekleştirilmiştir

⁴⁰⁷ A,B,C,D,E;F firmalarıyla yapılan derinlemesine görüşmelerden edinilen bilgilere göre hazırlanmıştır.

şekilde ekim-dikim tarihleri ve hasattan sonra domatesin teslim zamanı firmanın üretim planlarına göre belirlenmektedir. Karacabey’de derinlemesine görüşme yaptığımız bir firma yetkilisi sözleşmeli üretimin avantajlarını aşağıdaki gibi aktarmaktadır:

“Üreticinin ekeceği fideyi biz veriyoruz, kendi almak istese dahi benim öngördüğüm fideyi almak zorunda. Ekim ve hasat zamanını da biz programlıyoruz. Böyle olunca hem fabrika daha rantabl çalışıyor üretim programımız aksamıyor hem de müşteri beklentilerine uygun domates çeşitlerini uygulayabiliyoruz.”⁴⁰⁸

Kontrollü üretim anlayışıyla kalitenin de ön plana çıktığını görmekteyiz. Benzer bir saptama da Guo ve diğerlerinin Çin’de sözleşmeli üretim üzerine yapmış olduğu çalışmada da yapılmaktadır.⁴⁰⁹ Bu çalışmada firmalar sözleşmeli üreticilik yoluyla elde ettikleri hammaddenin kalitesinin diğerlerine oranla oldukça yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Firmaların belirttiği bu kalite artışı yukarıda belirttiğimiz üretimin firmanın kontrolü altında yapılması ile doğrudan ilişkilidir.

Salça üretimi için domateslerin belirli zamanlarda belirli kalitede ve belirli miktarda fabrikalara iletilmesi gerekmektedir. Bu süreçte hammadde garantisi salça üretimi yapan firmalar açısından son derece önemlidir. Sözleşmeli üretim firmalara üretim planlarına uygun, belirli bir programa tabi edilebilen hammadde garantisi sağlamaktadır. Fabrikanın üretim planları ile uyumlu bir hammadde akışı üretim organizasyonunun işçilik, tesis ve donanımların maksimum verimlilikte kullanabilecek şekilde gerçekleşmesini de sağlayabilmektedir.

Görüşme yaptığımız firmalar sözleşmeli üretimin bir diğer avantajı olarak maliyetleri düşürmesini ifade etmişlerdir. Firmalara göre sözleşmeli üretim sayesinde arada aracılar olmadan doğrudan üretici ile ilişki sağlandığından ürün fiyatı düşük olmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde tarımsal üretim yapan firmaların hammaddeye ulaşma yollarından (doğrudan üretim, açık piyasa, sözleşmeli üretim) en düşük maliyetlisinin sözleşmeli üretim olduğunu aktarmıştık. Bu yolla firmalar üretim

⁴⁰⁸ Bu derinlemesine görüşme 08 Şubat 2008 tarihinde B Firmasının Ziraat Müdürü ile gerçekleştirilmiştir

⁴⁰⁹ Hongdong Guo, Robert W. Jolly ve Jianhua Zhu, “Contract Farming in China: Supply Chain or Ball and Chain?”, **Minnesota International Economic Development Conference**, University of Minnesota, April 29-30, 2005, s.31

risklerini ve maliyetlerini sözleşmeli üreticilere aktarmaktadır. Görüşme yaptığımız firmalardan birinin yetkilisinin⁴¹⁰ “riski dağıtmak için sözleşmeli üretim önemli bir yol” ifadesi bu açıdan anlamlıdır.⁴¹¹ Hammaddelerinin tamamını sözleşme ile karşılayamadığından piyasadan domates almak zorunda kalan firma yetkilisinin sözleri maliyet konusunu daha netleştirmektedir:

“Domates yetersiz olduğu zaman piyasadan almaya başlıyoruz. Bize bağlı olmayan üreticiden yüksek ücretli ürün alıyoruz tabi bu durumda maliyet de yükseliyor.”⁴¹²

“Dışarıdan aldığınız domates sözleşmeliden % 25 daha ucuz olsa bile bu ancak sözleşmeli fiyatına gelecektir. Sonuçta dışarıdan alacağınız domates sözleşmeli domates kalitesinde, istediğiniz cinsten olmayacaktır. Örneğin Rampalardan alınan domatesin 6 kilosundan bir kilo salça çıkarken sözleşmeli domateste genelde 8 kilodan bir kilo çıkar. Rampalarda domates zedelenir su kaybeder. Kısaca en ucuz mal sözleşmeli maldır.”⁴¹³

3.4.1.3. Firmaların Denetim Mekanizmaları

Sözleşmeli üreticilik uygulamasıyla firmalar gereksinim duyduğu hammadde olan sanayi tipi domates üretimini sözleşmeli üreticilere bırakmış durumdadır. Ancak yapılan sözleşme ile firma bu üretim sürecini başından sonuna kadar denetlemekte, elde edeceği hammaddenin cinsini, kalitesini, miktarını ve fiyatını belirlemektedir. Sözleşmeli üreticilik yoluyla firmanın elinde bulundurduğu bu denetim gücü firma ile üretici arasında yapılan sözleşme⁴¹⁴ ile billurlaşmaktadır. Sözleşmenin maddelerini ve unsurlarını incelediğimizde firma ile sözleşmeli üreticiler arasındaki ilişkinin yapısı ortaya çıkabilecektir.

⁴¹⁰ Bu derinlemesine görüşme 11 Şubat 2008 tarihinde A Firmasının Ziraat Bölge Şefi ile gerçekleştirilmiştir.

⁴¹¹ Sözleşmeli üretime yönelik bu “kurumsal” bakış Currie ve Ray’ın Kenyadaki sözleşmeli üretim üzerine yaptıkları çalışmalarında BAT yöneticisinin “Üretimi (sözleşmelerle) yaymak bizi havanın kaprislerinden koruyor” ifadesi ile örtüşmektedir. Currie and Ray, s.465

⁴¹² Bu derinlemesine görüşme 11 Şubat 2008 tarihinde A Firmasının Ziraat Bölge Şefi ile gerçekleştirilmiştir

⁴¹³ Bu derinlemesine görüşme 26 Ağustos 2008 tarihinde D Firmasının yetkilisi ile gerçekleştirilmiştir

⁴¹⁴ bkz. EK 2

Karacabey’de görüşme yaptığımız salça fabrikalarının birbirinin benzeri hatta çoğu firmanın aynı sözleşmeyi kullandığını belirledik. Sözleşmeler, ürün fiyatı ödemesi, teslim şekli ve şartları, üretim şartları, üreticinin mahsulü teslim etmemesinin sonuçlarını içeren temel bölümlerden oluşmaktadır. Her sözleşmenin son sayfasında sözleşmeye konu olan tarlanın yerini ve boyutlarını belirten bir cetvel yerleştirilmiştir. Sözleşmenin imzalanması ile üretici sözleşmede belirtilen miktardaki domatesi, belirli bir fiyattan firma adına yetiştirip teslim etmekle yükümlüdür. Sözleşmenin hem teslim şekli ve şartları hem de üreticinin sorumluluğunun belirtildiği kısımlarda bu yükümlülük açıkça belirtilmektedir:

“Üretici bu sözleşmede belirtilen fiyat ve şartlarda mahsulünü şimdiden Şirket’e satmış ve zilliyetliğini devretmiştir. (...) Üretici Şirketten başkasına ürününü teslim edemez” (md. 3.3)

“Üretici, sözleşme müfredat cetvelinde sınırları ve özellikleri belirtilen tarlada sadece Şirket için domates yetiştirmeye ve olgunlaşan domatesi ilk elden itibaren bu sözleşmede kararlaştırılan esaslar dairesinde Şirket’e teslim etmeye mecbur(dur)...” (md. 4/B3)

Üreticilerin firmalar adına domates yetiştirme taahhüdünün karşısında firmalar sözleşme ile üreticilere üretim girdilerinin çoğunu (domates tohumu, fidesi, zirai ilaç , gübre ve belli bir miktar nakdi avans) sağlamayı taahhüt etmektedir. Bu yolla firmalar üretim kararlarında etkin olurken ürünün tamamının hak sahibi haline gelmektedir. A firmasının yetkilisinin sözleri bu durumu açık bir şekilde ifade etmektedir:

“Sözleşme imzalandıktan sonra dikimler başlar dikimler bittiğinde çavuşlarımız tarlaları ölçerek raporlamalara yapar. Bu aşamadan sonra artık o tarla fabrikanın malıdır, çiftinin değil.”⁴¹⁵

Firmalar, üretilecek sanayi tipi domatesin kalitesini ve cinsini, üretim sürecinde kullanılacak girdileri belirleyerek üreticinin bunları kullanmasını sağlamaktadır. Girdi denetimini elinde tutan firmalar hem üreticileri firmaya bağımlı hale getirmekte hem de ürün standardını belirleyebilmektedir.

⁴¹⁵ Bu derinlemesine görüşme 11 Şubat 2008 tarihinde A Firmasının Ziraat Bölge Şefi ile gerçekleştirilmiştir

“Sözleşmelide hangi cins fide tohum istiyorsak onu veriyoruz, ilacı, gübreyi biz tespit ediyoruz, üretimin kontrolü tamamen bizde oluyor. Kontrol tamamen bizde olduğunda da fabrika rantabl çalışıyor.”

Sözleşmenin imzalanmasıyla birlikte üretim sürecinin tamamı firmanın denetimi altına girmektedir. “*Şirket, sözleşmenin imzalanmasından itibaren işin sonuna kadar Üreticinin tarlasına girmek ve her türlü çalışma faaliyetlerini denetleme hakkına sahiptir*”(md 4/A6). Üretimin denetlenmesi ekimden hasat dönemine kadar çavuşlar ve bölge sorumluları kanalıyla gerçekleşmektedir. Çavuşlar ve bölge sorumluları sözleşme yapılan tarlaları üretim süreci içinde sürekli dolaşarak, üretimi yakından takip etmekte, firmaya raporlamalar yaparak süreci bildirmekte ve gerektiğinde müdahalelerde bulunmaktadır. Üretimin başından sonuna kadar yapılan bu denetim, firmanın sözleşme ile hak sahibi olduğu ürünü ve kalitesini garanti altına almayı sağlamaktadır. Bölgede görüşme yaptığımız salça fabrikalarından birinin yetkilisinin açık ifadesi konuyu özetlemektedir:

“Üreticiler bizim ilgilendiğimiz kadar kendi toprağıyla ilgilenmez. Biz de üreticiyi ve toprağını düşündüğümüzden değil kendi malımızı düşündüğümüzden tarla ile ilgileniriz.”⁴¹⁶

Firmalar ürünün ne zaman ekim veya dikiminin yapılması gerektiğini ve hasat edileceği zamanla firmaya teslim edileceği zamanı kendi üretim planlarına göre belirlemektedir. Bu süreçte sözleşmeli üreticinin firmanın vermiş olduğu programa uyması gerekmektedir. Bu bağlamda üretim sürecinin denetimi sözleşme ile üreticiden firmaya geçmektedir. Sözleşmenin mahsulün toplanması yüklenmesi ve fabrikaya taşınması ile ilgili bölümünde yer alan aşağıdaki maddeler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır:

“(…) Şirket, ayrıca hangi Üretici’nin hangi zamanda ve ne miktar domates teslim edeceğini, tayin, tertip ve düzenleme yetkisine sahip olup Üretici, Şirketin bu yetkisini kayıtsız bir şekilde kabul eder.” (md.4/C2)

⁴¹⁶ Bu derinlemesine görüşme 11 Şubat 2008 tarihinde A Firmasının Ziraat Bölge Şefi ile gerçekleştirilmiştir

“Şirket, Üreticinin hangi tarihlerde ne miktar domates teslim edeceğini bir sistem ve programa bağlar. Üretici de bizzat veya mümessili marifetiyle Şirket’in Tarım Birimine müracaatla teslim edeceği domates miktar ve tarihini belirleyen bir belge (Domates Hasat ve Teslim Fişi⁴¹⁷) alır. Üretici veya mümessili tarafından bu fişte belirtilen tarih ve miktarların dışında getirilen ürünü kabul edip etmemekle Şirket mutlak suretle yetkili olup, Üretici ürününü getirdiği halde Şirket tarafından kabul edilmediği yolunda bir iddiada bulunamaz. (...) Bunun için de Üretici ekimini veya dikimini Şirketin alım miktar ve tarihlerine ilişkin programlamasına uygun periyotlar halinde yapmaya özen gösterir.” (md.4/C3)

Firmaların salça üretimi için gerekli hammadde olarak sanayi tipi domatesin cinsini, kalitesini, miktarını ve ne zaman ekilip ne zaman hasat yapılacağını fabrikanın üretim planına göre belirlediğini yukarıda aktardık. Sözleşmeli üretici ürününü her şart altında firmaya belirlenen koşullarda firmaya teslim etmek zorundadır. Firmalar üretimde oluşabilecek riskleri sözleşme yoluyla üretici üzerine atmakta, ürün garantisini her şart altında güvence altına almaya çalışmaktadır. Aşağıda yer alan sözleşme maddeleri firmaların ürün garantisinin kapsamını bize göstermektedir:

“(...) Üretici belirtilen domates miktarını teslim etmek zorundadır. Belirtilen tarlalardan /tarladan bu miktar domates teslim edilmemesi Şirket’i bağlamaz. Üretici domatesin tamamını başka yollardan temin edip Şirket’e teslim etmek zorundadır.”(md.4/B4)

“Üretici ekim ve dikim yapacağı tarlanın toprakaltı zararlısı durumunu, tarlada ard arda kaçınıcı yıl domates ekimi yapacağını araştırmakla ve bilmekle yükümlü olup, domatesin kısmen veya tamamen oluşmamış bulunmasını bu gibi sebeplerle istinat edemez” (md.4/B6)

“Üretici domatesin tarlada olgun halde beklemesinden, yağmur, güneş, hastalık ve zararlılar gibi herhangi bir sebeple bozulmasından dolayı hiçbir hak iddia edemez ve bu sebepleri taahhüdünün tamamlanmamasına gerekçe gösteremez.Teslimini taahhüt ettiği domatesin tamamını veya bir kısmını herhangi bir nedenle üretmeyi başaramadığı taktirde gerekirse Şirket’in uygun görmesi durumunda

⁴¹⁷ bkz. EK 3.

satın alıp sözleşme şartları içinde Şirket'e teslim etmeye mecburdur.”
(md. 4/C4)

Hammadde akışını güvence altına alan firmalar, sözleşmede belirledikle ürün teslim ve kabul şartları ile hammaddenin kalitesini de güvence altına almaktadır. Ürünün sözleşmede belirtilen kalite standartlarına uymaması durumunda firmalar ürünü kabul etmeme hakkına sahip iken aynı şekilde fire olarak da düşebilmektedirler. Kabul edilmeyen veya fire olarak düşülen miktarlar üreticinin taahhüdün de düşülmemektedir:

“(…) Üretici bu maddede belirtilen evsafa domates yetiştirmeyi ve teslimi taahhüt etmiş olup, bu maddedeki evsafa uymadığı için Şirket’çe fire olarak düşülen veya kabul edilmeyip red edilen miktarları taahhüdünden az teslimat yapması için bir gerekçe olarak gösteremez.”
(md.4/D)

Kalite şartı firmalar için çoğu zaman sözleşme çerçevesinde belirli bir esneklik sağlamaktadır. Sözleşmenin firmaya sağladığı esnekliğin firmanın ihtiyaçları doğrultusunda kullanılması firmanın elinde tuttuğu denetim gücünü artırmaktadır. Sözleşme, firmayı bir çok yükümlülüğten korurken üreticiye ise bir çok yükümlülük getirmektedir. Örneğin sözleşmeli ürünlerini 3. şahıslara satan üreticiye cezai şartlar sözleşmede yer alırken, firmanın almayı taahhüt ettiği ürünü eksik alması veya hiç almaması durumunda firmaya herhangi bir yaptırım yer almamaktadır.⁴¹⁸

Verimin yüksek olduğu bolluk dönemlerinde veya kapasitelerinden daha fazla sözleşme yapıldığında firmalar sözleşmenin sağladığı esneklikleri kullanarak kendilerini koruyucu bazı stratejiler uygulamaktadır. Bu stratejilerden biri ürün kalitesi şartlarının son derece katı ve dikkatli uygulanmasıdır. Kimi durumlarda ise çeşitli gerekçelerle firmalar ürünleri tarlada bekletmektedir. Domates ürünü beklemeye gelmeyen ve çabuk çürüyen bir ürün olduğu için üreticiler ile firmalar arasında böyle durumlarda sorunlar ortaya çıkmaktadır. Görüşme yaptığımız bir firma yetkilisinin sözleri bu duruma bir örnek olarak değerlendirilebilir:

“Domates çok olduğunda veya fabrikanın üretim planı içinde daha az domatese ihtiyacımız var ise tesislerimizde arıza var gibi veya benzer

⁴¹⁸ Aynı duruma Singh’in Penjab’ta yaptığı çalışmasında da dikkat çekilmektedir. Singh, 2002, s.1633.

sebepler göstererek ürünleri bekletiyoruz. Bu durumda üreticinin ürünü değer kaybediyor veya çürüyor. Böyle zamanlarda üreticilerle çok problem yaşıyoruz.”⁴¹⁹

Karacabey bölgesindeki firmaların bu stratejilerine benzer bir uygulamayı Singh’in Hindistanın Pencap bölgesinde sözleşmeli domates⁴²⁰ ve Huacuja’nın Meksikada sözleşmeli sebze üretimi⁴²¹ üzerine yaptığı çalışmalarda da rastlanmaktadır. Bu çalışmalarda firmalarının özellikle kapasitelerini aşan miktarda sözleşme gerçekleştirdiğinde veya piyasaların doyduğu dönemlerde üreticilere teslim kağıdı vermemekte veya kalite standartlarını yükseltme yoluyla ürünleri geri çevirmektedirler.⁴²²

Firmaların karşı karşıya kaldığı en büyük sorun özellikle domatesin az olduğu yıllarda fiyatların yükselmesiyle sözleşmeli üreticilerin sözleşmeye uymayarak ürünlerini dışarıya satmalarıdır.⁴²³ Sultaniye’deki sözleşmeli üreticilerin bu davranışlarının özel bir durumu yansıtmadığını, hem Singh’in hem de Watts’ın çalışmalarında da firmaların en önemli problemlerinin Karacabey’deki firmalar ile paralel olduğunu gözlemlemekteyiz.⁴²⁴

“Bize ait domatesleri 3. şahıslara satıyorlar. O zaman hukuki süreci başlatıyoruz. Aslında yaptığımız sadece malımıza sahip çıkmak. Mahkeme kanalıyla fabrikanın üreticiye yaptığı yatırımı kat kat fazlasıyla almaya çalışıyoruz.”⁴²⁵

⁴¹⁹ Bu derinlemesine görüşme 11 Şubat 2008 tarihinde A Firmasının Ziraat Bölge Şefi ile gerçekleştirilmiştir

⁴²⁰ Singh, “Contracting Out Solutions: Political Economy of Contract Farming in the Indian Punjab”, s.1630.

⁴²¹ Flavia Echanove Huacuja, “Working Under Contract for the Vegetable Agroindustry in Mexico: A Means of Survival”, **Culture & Agriculture**, Vol.23, No.3, 2001, s.20.

⁴²² Bu durumla ilgili en çarpıcı örnek Warning ve Key’in Senegal’deki kavun üretimi ile ilgili araştırmasında yer almaktadır: Önceden belirlenmiş bir fiyatla sözleşmeli kavun üretimi için üreticilerle anlaşmaya varan firma, hasat zamanında oluşan ürün fazlası ve bolluk nedeniyle spot piyasalardaki fiyatların düşmesiyle sözleşmeli üreticilerinden ürünleri almayarak tüm satın almaları spot piyasadan gerçekleştirmiştir. Sözleşmeli üreticiler ise ürün değeri son derece düşük olan tarladaki kavunlarını daha maliyetli olacağından toplamamış ve tarlalarında çürümeye bırakmak zorunda kalmıştır. Warning ve Key, 2002, s.261-262.

⁴²³ Sözleşmeli üreticileri bu davranışa iten sebepleri değerlendirmeyi bir sonraki kısımda ele alacağız.

⁴²⁴ Watts’ın Tayland’daki sebze işleme sektöründen verdiği örnekte bir firma yöneticisinin sözleşmeli üreticilerin ürünlerini dışarıya satmalarıyla ilgili olarak “ 10 yıldır beraber çalıştığımız ve iyi ilişkilerimizin olduğu üreticiler bile bunu bize yapıyorlar” sözleri dikkat çekicidir. Watts, 1994, s.63. ; Singh, “Contracting Out Solutions: Political Economy of Contract Farming in the Indian Punjab”, s.1630.

⁴²⁵ Bu derinlemesine görüşme 11 Şubat 2008 tarihinde A Firmasının Ziraat Bölge Şefi ile gerçekleştirilmiştir

Sözleşmeli üreticilerin ürünlerini üçüncü şahıslara satmasını önlemek amacıyla sözleşmedeki cezai şartlar oldukça ağırdır.⁴²⁶ Firmalar sözleşme ile beraber üreticilere “beyaz bono” imzalatmaktadır. Sözleşme şartlarına uyulmaması taktirde firmaların bu bonoyu işleme sokmaları söz konusu olmaktadır.

“Sözleşme ile birlikte üretici tarafından imzalanmış olan ve sözleşme kapsamı içerisinde bulunan beyaz bononun bedel kısmına yukarıdaki 3 bentte belirlenen miktarların toplamı yazılarak Şirket yetkililerince hiç bir ihtara hacet kalmaksızın adli ve icrai mercilere intikali taraflarca kabul ve taahhüt edilir. Üretici Şirket ve/veya Şirket tarafından yetkilendirilmiş personelin bu amaçla bononun eksik unsurlarını kendi adına doldurma yetkisi vermiştir.” (md.6.4)

“Üretici sözleşmeli ekimden herhangi bir nedenle vazgeçmesi halinde, Üretici Şirket’çe verilen ayni ve nakdi tartı Merkez Bankası reeskont faizi ile birlikte sözleşmenin kapsamı içerisinde imzalanmış olan bono ile ödemeyi kabul ve taahhüt eder. Bono tutarına Üreticinin almış olduğu ayni yardım miktarının %100’ü cezai şart olarak uygulanır.” (md.6.6)

Pratikte firmaların sözleşmeli üreticileri sözleşme şartlarına uymadığı gerekçesiyle hukuki sürecin başlatılması çok yaygın bir uygulama değildir. Daha çok karşılıklı uzlaşma-anlaşma yoluna gidilmektedir. Ancak yine de firmalarla yaptığımız görüşmelerde mahkemeye verilen üretici oranının %5-%20 arasında değiştiği belirtilmiştir. Genellikle firmalar daha önce sorun yaşadığı üreticilerle sonraki yıllarda yeniden sözleşme yapmama eğilimindedir.

Firmaların üretim sürecini sözleşmeli üretim ile denetim altına alması dışında değişim alanında, hem ürün alım fiyatı hem de üreticilere verilecek girdilerin fiyatları üzerinden de bir hakimiyet kurduğunu gözlemlemekteyiz. Sözleşmede “ürün fiyatı ve ödemesi” başlığı altında “üreticiye yapılan ayni ve nakdi yardımların bedeli üretici tarafından domates teslimi şeklinde” ödeneceği hükmü yer almaktadır. Firmanın belirlediği fiyat üzerinden verilen girdilerin ve nakit avansın ödemesi, üreticiler hasat zamanı domateslerini teslim edilirken kesilmektedir. Ancak üreticilere borçları

⁴²⁶ Bkz. Ek.2 özellikle md.6 ve md.7.

kesildikten sonra ödenmesi gereken tutarlar genellikle hemen ödenmemektedir. Firmaların üreticilere sözleşme sırasında bildirdikleri ürün alım fiyatları peşin ve vadeli olmak üzere farklılık göstermektedir.⁴²⁷ Ayrıca belirlenen alım fiyatları “primli” fiyatlardır. Prim ise teslim edilen ürünün sözleşmede taahhüt edilen miktarda olup olmadığı ve kalitesiyle ilişkilidir. Taahhüt edilen miktardan düşük teslimlerde veya domatesin firma tarafından belirlenen standartlarda olmaması durumunda ödenecek miktar da düşmektedir.

Ürün alım fiyatı sektördeki 14 büyük firmanın üye olduğu Salça İhracatçıları ve İmalatçıları Derneği (SİİD) bünyesinde yapılan toplantılar ile belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu 14 firmanın içinde pazar payını elinde tutan ilk üç büyük firmanın⁴²⁸ sanayi tipi domates alım fiyatlarını genellikle belirlediği ve bu firmaların açıkladığı fiyatlar üzerinden diğer firmaların kendi fiyatlarını %5-10 eksik veya fazla olarak belirlediği söylenebilir. Sultaniye köyünde yaptığımız çalışmada üreticilerin sözleşme yaptığı ve ürünlerinin alıcısı konumunda bulunan toplam 8 firma bulunmakta bu sekiz firmadan dördü ise Sultaniyeli üreticilerin ürettiği domateslerin %81 oranında alıcısı konumundadır. Bu bağlamda oligopolistik bir yapıdan bahsedilebilir.⁴²⁹ Bu konu 2000 yılında Rekabet Kurulu’nda salça üreticilerinin domates alım fiyatlarını ortaklaşa belirlediğine yönelik iddialar ve şikayet üzerine taşınmış ve incelenmiştir.⁴³⁰ Rekabet Kurulu’nun gerçekleştirdiği incelemede şikayet edilen 14 salça üreticisinin SİİD bünyesinde yapılan toplantılarda domates alım fiyatının görüşüldüğü ve belirlendiği yönünde bilgi verdiği belirlenmiştir. Ancak Kurul oy çokluğuyla soruşturma açılmasına gerek olmadığı yönünde karar vermiştir:

“ (...) Ön araştırmaya konu olan domates üreticisi firmaların, SİİD bünyesinde domates alım fiyatını belirlemeleri yönündeki bir kısım bulgular, her ne kadar 4054 sayılı Kanun’un 4. maddesinin (a)

⁴²⁷ Araştırma yaptığımız dönemde ortalama olarak peşin ödeme fiyatı 120 krş/kg, vadeli fiyat 135 krş seviyelerindeydi. Vadeli fiyattan ödemeler Şubat ayında yapılmaktadır.

⁴²⁸ 2008 yılı için SİİD’den alınan bilgiye göre bu ilk üç firma Tat Konserve Tukaş ve Tamek şeklinde sıralanmakta ve sırasıyla %22, %18.4, %11.3’lük pazar paylarıyla salça pazarının %51.7’sine hakim durumdadır.

⁴²⁹ Sözleşmeli üretimin monopsonistik veya oligopolistik yapısıyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz: Sashi Sivramkrishna ve Amalendu Jyotishi, “Monopsonistic Exploitation in Contract Farming: Articulation a Strategy for Grower Cooperation”, **Journal of International Development**, Sayı. 20, 2008, ss.280-296.

⁴³⁰ 05.09.2000 tarih ve 00-33/355-199 sayılı Kurul Kararı, Resmi Gazete 01.08.2002, sayı. 24833.

bendinde yasaklanan “Mal ve Hizmetlerin alım yahut satım şartlarının tespit edilmesi” hükmü çerçevesinde değerlendirilebilirse de, ilgili ürün piyasasının kendine özgü koşullarının bulunması, eylemin ekonomik bağlam içinde daha ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tutulmasını zorunlu kılmaktadır...

(...) Sektörün kendine özgü koşulları, sözleşmeli tarımın bu sektörün gereği olduğu, fiyat belirlenmesinin rekabeti kısıtlama amacına yönelik değil, teşebbüslerin hammadde ihtiyaçlarını garanti altına almaya ve üretimin sürekliliğini sağlamaya yönelik olduğu hususları dikkate alınarak adı geçen teşebbüslerin anılan eylemleri, 4054 sayılı Kanun kapsamında değerlendirilmemiştir.”

Rekabet Kurulu karar raporunda tarımın “kendine özgü koşullarının” varlığını ortaya koymakta ve tarım piyasalarında oluşan dengesizliklerin aşılmasında sözleşmeli üretimi önemli bir mekanizma olarak görmektedir.⁴³¹ Kurul yukarıda özetlenen kararıyla sözleşmeli üretimi teşvik etmektedir. Ancak konunun Kurul üyeleri açısından da farklı açılardan değerlendirildiği ve görüş ayrılıklarının olduğunu verilen kararın 5 e karşı altı oy çokluğu ile alınmasından anlaşılmaktadır. Karşı oy gerekçesi yaşanan görüş ayrılığını anlamak açısından önemlidir:

“Yapılan ilk inceleme ve önaraştırma sırasında elde edilen belge ve delillere göre, salça ve konserve domates üretimi ile uğraşan teşebbüslerin, sanayi tipi domates alımı fiyatlarını birlikte kararlaştırdıkları anlaşıldığına göre, 4054 sayılı Kanunun 4. maddesine aykırı olan bu eylemle ilgili olarak 41. maddesine göre soruşturma açılması gerekirken, ancak Kanunun 5. maddesine göre bir muafiyet istendiğinde yapılabilecek değerlendirmeler gerekçe gösterilmek suretiyle soruşturma açılmamasının Kanuna uygun olmadığı görüşüyle sayın çoğunluğun kararına katılmak mümkün olmamıştır.”⁴³²

İç ticaret hadlerinin tarım aleyhine geliştiğini ikinci bölümde aktarmıştık. Üreticilerin eline geçen fiyatlara göre, kullanılan girdilerin birim maliyetlerinin daha çok artması üreticilerden sanayi ve ticaret sermayesine değer aktarımını sağlamaktadır. Sözleşmeli üretim sürecinde de firmaların hem üreticilere verdikleri girdilerin fiyatlarını

⁴³¹ Bülent Gökdemir, “Tarımsal Reform ve Rekabet Politikası”, **Rekabet Dergisi**, sayı,11, s.39.

⁴³² 05.09.200 Tarih ve 00-33/355-199 sayılı Kurul Kararına Karşı Oy Gerekçesi

hem de ürün alım fiyatlarını belirleme gücü, üreticilerin aleyhine sonuçlanmaktadır.⁴³³ Huacuja'nın 1998-2000 yılları arasında Meksika da yapmış olduğu saha çalışmasında da ürün alım fiyatlarındaki artışın, üreticilerin üretim maliyetlerinin artış hızından çok daha düşük olduğunu gözlemlemektedir.⁴³⁴ Singh ise firmaların sözleşmeli üretime başladığı yıllarda sistemi oturtabilmeleri için üreticilere daha yüksek fiyatlardan alım yaptığını ancak süreç içinde firmanın monopsonistik yapısının da etkisiyle fiyatların düşerek bir tür “normalleştirme” (normalization process) sürecine girdiğini iddia etmektedir.⁴³⁵

Sözleşmeli üretim yazınında genellikle firmanın monopsonistik gücü sözleşmeli üretimin eşitsiz pazarlık gücüne indirgenmektedir.⁴³⁶ Ancak sözleşmeli üretimde tek veya birkaç alıcının (oligopson) varlığı eşitsiz pazarlık gücü için yeterli değildir aynı zamanda üreticilerin alternatif fırsatlara sahip olmaması da gerekmektedir.⁴³⁷ Sultaniye'deki üreticilerin sözleşmeli üretime alternatif olabilecek bir seçenekleri olup olmadığını bir sonraki kısımda incelenecektir.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi üretici bir çok açıdan sözleşme ile kendi ürünü ve üretim süreci üzerindeki egemenliğini firmaya devretmiş ve bir çok cezai şart ile taahhütlerini her şekilde yerine getirmek durumundayken; firmalar sözleşme içindeki bir çok esnek maddelerle kendilerine hareket alanları yaratmış ve risklerin çoğunu üreticiye devretmiş durumdadır. Bu bağlamda üretim süreci, üreticiler ve fiyat üzerinde belirgin bir denetim gücünün yansımaları olarak sözleşmeli üretim bütün olarak ele alındığında firmalar ve üreticiler arasındaki eşitsiz ilişkiyi yansıtmaktadır. Sultaniye'de

⁴³³ Örneğin 2003 yılında domates alım fiyatı 100 krş/kg iken dekar başına sanayitipi domates ekim maliyeti 450-550 TL seviyelerindeydi; 2008 yılı için ise bu rakamlar sırasıyla 120-130 krş/kg ve 850-1000 TL seviyelerindedir. 5 yıllık süreçte alım fiyatı %20-30 oranında artarken, maliyetler %55 oranında artmıştır.

⁴³⁴ Huacuja, s.19.

⁴³⁵ “Normalleştirme süreci” ile firmaların uyguladığı düşük alım fiyatını yanı sıra, yüksek girdi maliyeti de kastedilmektedir. Firmaların üreticilere sağladığı kredi, ve girdilerin maliyetleri de bu süreçte yükselmektedir. Singh, “Contracting Out Solitions: Political Economy of Contract Farming in the Indian Punjab”, s.1632.

⁴³⁶ Clapp “Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming”, White Agroindustry and contract farmers in upland West Java”, ; Rehber, “Vertical Coordination in the Agro-Food Industry and Contract Farming: A Comparative Study of Turkey and the USA”.

⁴³⁷ Sashi Sivramkrishna ve Amalendu Jyotishi, “Monopsonistic Exploitation in Contract Farming: Articulating a Strategy For Grower Cooperation”, **Journal of Internatiobal Development**, Vol. 20, Sayı 3, s. 282.

görüşme yaptığımız bir sözleşmeli üreticinin kendi sözleriyle bu eşitsiz ilişkiyi açıklaması çarpıcıdır:

Örnek Olay 1

“Biz fabrikalarla nasıl kavga edebiliriz ki, onlar zaten çok güçlü, bir de bir araya gelip güçlerini daha da artırıyorlar. Biz üreticiler güçlü değiliz, birleşebilsek belki güçlü oluruz, ama bu şartlarda fabrikalar sözleşmeyle birlikte aslında hem boynumuzda tasma hem de burnumuzda halka takıyor. Elimiz kolumuz bağlı bizden istenilenleri yapıyoruz.”⁴³⁸

Sonuç olarak sözleşmeli üretim sürecinde, sözleşmenin varlığı, yaşanan pratiğin sadece hukuksal bir süreç olduğu ve iki tarafın karşılıklı olarak yapmış olduğu bir anlaşmadan daha fazlasını da anlatmaktadır. Yukarıda sıraladığımız noktalar, “eşit” iki tarafın karşılıklılık esasında yürüyen bir pazarlık sürecinden bahsetmemizi oldukça güçleştirmektedir. Aksine sözleşmeli üretimin gerçekte firmaya hem üretim süreci üzerinde, hem de üretim sürecinin dışında -fiyatı belirleme gücü dolayımında- değişim sürecinde belirli bir denetim gücü sağladığı söylenebilir.

3.4.2. Sözleşmeli Üretim: Üretici Boyutu

Çalışmamızın başında sözleşmeli üretimi kapitalizmin tarıma farklı biçimlerde girişinin, sermayenin tarımı hakimiyeti altına alış biçiminin özgün bir şekli olarak ele aldığımızı vurgulamıştık. Yaşanan pratiği anlayabilmek için -bir önceki kısımda firma boyutunu ele aldığımız gibi- karşımızda yer alan aktörlerden, üretimi gerçekleştiren sözleşmeli üreticileri farklı boyutlarıyla ele almak gerekiyor. Sözleşmeli üreticilerin farklı özellikleri, onları sözleşmeli üretime yönelten sebepler, emek süreci, firma ile olan ilişkileri, sözleşmeli üretimi algılamaları süreci anlamamızı kolaylaştıracaktır.

⁴³⁸ Watts’ın Kenya’da yapmış olduğu çalışmada bir Kenyalı şeker işçisinin sözleşmeli üreticilik ile ilgili “Şeker üretmeyi kabul etmenizle birlikte sizi firmaya bağlayan bir ilmiik boynunuza geçmiş olur.” İfadesi Sultaniyeli sözleşmeli üreticinin sözleriyle şaşırtıcı biçimde benzerdir. Watts, 1994, s.71.

3.4.2.1. Sözleşmeli üretim: Seçenek mi? Mecburiyet mi?

Sultaniye Köyü'nde sözleşmeli üretimin başlangıcı 1970'li yıllara dayanmaktadır. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin sözleşmeli pancar üretiminin yanı sıra 1968 yılında kurulan ilk domates salçası fabrikası olan Tat Konserve'nin sözleşmeli üretim yöntemini benimsemesi bölgede sözleşmeli üretimin başlangıcını oluşturmaktadır. Anket uyguladığımız sözleşmeli üreticilerin tamamının sözleşmeli üretime ne zaman başladığına yönelik soruya verdiği "fabrikalar buraya geldiğinden beri" cevabı sözleşmeli üretimin tarımsal endüstrinin varlığı ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Sultaniye Köyü'nde 1970'li yıllara dayanan sözleşmeli üretim başlangıcını anket uyguladığımız sözleşmeli üreticilere yansımaları anlamak amacıyla sözleşmeli üretim tarihçelerinin ortaya konacağı üretime ilk başladıkları ürün ve bugün üretime devam ettikleri ürünler sorulmuştur.

Tablo 41
Sözleşmeli Üretim Yapılan Ürünler

Ürün	Sözleşmeli Üretime İlk Başladığı Ürün		Bugün sözleşmeli ürettiği ürün	
	Sayı	%	Sayı	%
Domates	9	28	21	66
Pancar	8	25	-	-
Domates+Pancar	15	47	7	22
Domates+Pancar+Bezelye	-	-	1	3
Domates+Bezelye	-	-	1	3
Sözleşmeli Üretim Yapmıyor	-	-	2	6
Toplam	32	100	32	100,0

Örneklememize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilere yönelttiğimiz hangi ürünlerle sözleşmeli üretime başladığı sorusuna, sözleşmeli üreticilerin %28'i sadece domates, %25'i sadece pancar, %47'si ise hem pancar hem de domates ürünleri ile başladığını belirtmiştir. Sözleşmeli üreticilerin bugün sözleşmeli olarak ürettiği ürünleri

Tablo 41’den incelediğimizde ise, sadece domates üretenler %66, domates ve pancar üretenler ise %22 oranındadır. Sözleşmeli üretimin başladığı ilk yıllardan farklı olarak bezelye ürününü de sözleşmeli olarak üreten üreticiler bulunmaktadır. Sözleşmeli üreticilerin %3’ü domatese ek olarak sözleşmeli bezelye üretimi yaparken, yine %3 oranında domates ve pancar’la beraber bezelye eken üreticiler bulunmaktadır. Tablo’dan da anlaşılacağı gibi sözleşmeli üretime ilk başlanılan ürün olan pancar üretimi günümüzde oldukça düşmüştür. Bu durum pancar üretimine getirilen kota nedeniyle oluşmuştur. Ayrıca daha önce sözleşmeli üretim yapan üreticilerden ikisi 2008 senesinde sözleşmeli üretimden çekilmiştir. Bu üreticilerden biri sanayi tipi domates üretimini sözleşmesiz bir şekilde sürdürürken diğeri tamamen üreticiliği bırakmış ve köyde korucu olarak işçileşmiştir.

Tablo 42
Sözleşmeli Üreticilerin Sözleşmeli Üretime Bugün Devam Etme Nedenleri

Sözleşmeli Üretime Devam Etme Nedenleri	Sayı	%
Fiyat ve Satış Garantisi	18	56,2
Fiyat ve Satış Garantisi + Kredi/Girdi Sağlama	8	25,0
Kredi/Girdi Sağlama	2	6,2
Fiyat ve Satış Garantisi + Teknik Yardım	1	3,1
Hepsi	1	3,1
Sözleşmeli Üreticilik Yapmıyor	2	6,2
Toplam	32	100,0

Örneklememize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin %56’sı bugün sözleşmeli üretim yapma sebebi olarak, ürettikleri ürünü belirli bir fiyattan satabilme garantisi olarak bildirmişlerdir. Sözleşmeli üreticilerin %25’i ise fiyat ve satış garantisinin yanı sıra firmanın gerekli üretim girdilerini sağlamasını sözleşmeli üretim yapma nedeni olarak ifade etmiştir. Dolayısıyla fiyat-satış garantisi ve kredi/girdi sağlanması üreticileri sözleşmeli üretime iten en önemli iki sebep olarak ortaya çıkarken, firmaların sağladığı teknik yardım etkisiz kalmaktadır.

Örnek Olay 2

“Domates dayanıklı bir mal değil çürüyen bir mal, tarlada çok tutmaya veya topladıktan sonra elinde tutmaya gelmez. Domates tarlanda olgunlaştıktan sonra en geç 30 günde toplaman ve hemen de elinden çıkarman lazım. Ayrıca sattıktan sonra paranı nerden alacağın da önemli, tüccar olsa hemen bulamazsın ama fabrikalar öyle değil. Oranın bacası tütüyor, yeri belli yurdu belli.”

Sözleşmeli üreticilerin sahip olduğu toprak büyüklüğü ile sözleşmeli üretim yapma sebepleri arasındaki ilişki incelendiğinde, sadece kredi/girdi sağlama nedeniyle sözleşmeli üretimi tercih eden grup 0-50 dekar arası toprağa sahip olanlardan oluşmaktadır. Satış ve fiyat garantisinin yanı sıra kredi/girdi sağlama nedeniyle sözleşmeli üretim yapanlar ise 0-100 dekar arası toprağa sahip olan üreticilerden oluşmaktadır. 100 dekardan fazla toprağa sahip olan üreticilerden hiç biri sözleşmeli tarım yapma sebebi olarak kredi/girdi sağlama sebebini göstermemiştir. Bu durum sahip olunan toprak büyüklüğü azaldıkça girdilere ulaşmadaki zorluğun artması ve küçük topraklara sahip olan üreticilerin sözleşmeli üretimi seçme nedeni olarak üretim başlarken girdilere bir bedel vermeden erişebilmesi ile ilişkilendirilebilir.

Tablo 43
Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Sözleşmeli Üretime Devam Etme Sebebi

Tapulu Toprak Büyüklüğü						
Sözleşmeli Üretime Devam Etme Sebebi	0-50	51-100	101-200	201-400	400+	Toplam
Fiyat ve Satış garantisi	3	4	7	2	2	18
Kredi Sağlama	2	0	0	0	0	2
Fiyat ve Satış Garantisi+Teknik Yardım	0	0	0	1	0	1
Fiyat ve satış garantisi+kredi sağlama	3	5	0	0	0	8
Hepsi	1	0	0	0	0	1
Sözleşmeli üreticilik yapmıyor	2	0	0	0	0	2
Toplam	11	9	7	3	2	32

Sözleşmeli üreticilerin büyük çoğunluğunun kendi topraklarının yanı sıra kiralama yoluyla da sanayi tipi domates ektiğini daha önce belirtmiştik. Kiraladıkları toprakların neredeyse tamamına sanayi tipi domates eken sözleşmeli üreticiler kendi tapulu topraklarında ise sanayi tipi domatesin yanı sıra farklı ürünler de ekmektedir. Sözleşmeli üreticilerin toplam topraklarının (tapulu ve kiraladıkları) ne kadarına sanayi tipi domates ektiği, sözleşmeli üreticiliğin boyutlarını öğrenebilmemiz için önemlidir.

Tablo 44
Domates Ekilen Alanın Toplam Toprak İçindeki Oranı

Toplam Toprak Büyüklüğü	%30-%49	% 50- % 69	%75+	Toplam
0-50	0	0	3	3
51-100	1	5	1	7
101-200	0	6	1	7
201-400	5	1	0	6
401-1000	2	4	1	7
1001+	1	1	0	2
Toplam	9	17	6	32

Tablo 44’te sözleşmeli üreticilerin işledikleri arazilerin toplamında sanayi tipi domates ekiminin oranını görmekteyiz. Tabloyu incelediğimizde toplam ekilen arazinin dörtte üçü ve fazlasına sanayi tipi domates ekenlerin oranı yalnızca %19’dur. Sözleşmeli üreticilerin %53’ü toplam ektiği arazinin yarısından dörtte üçüne kadarki bölümünü sanayi tipi domatese ayırmış durumda iken %28’i ise yarısından azına sanayi tipi domates ekmektedir. Özetle toplam ektiği arazinin en az yarısı ve daha fazlasına sanayi tipi domates eken sözleşmeli üreticiler %72 gibi yüksek bir orandadır. Bu durum sanayi tipi domatesin, mısır, buğday, biber, bezelye gibi diğer alternatif ürünler karşısındaki önemini göstermektedir. Ancak özellikle orta ve geniş topraklara sahip sözleşmeli üreticilerin topraklarının tamamını sanayi tipi domates ekimine ayırmayarak ürün çeşitlemesine gittiği ve risklerini azaltmaya çalıştığı gözardı edilmemelidir. Benzer bir duruma Cyril Kofie Daddieh, Fildişi sahilleri ve Gana’da hurma yağı üretimi üzerine yapmış olduğu çalışmada ⁴³⁹, Flavia Echanove Huacuja’da Meksika’daki

⁴³⁹ Daddieh, 1994, s.204.

alışmasında⁴⁴⁰ değinmektedir. Daddieh'e göre sözleşmeli üreticilerin bir kısmı sözleşmeli üretimini yaptıkları hurma ağacının yanı sıra topraklarının belli bir bölümünü diğerk ürünlere (kahve ve kakao gibi) ayırmaktadır. Daddieh bu ürün çeşitlemesi stratejisini ticaret hadlerindeki olası bir bozulmaya karşı üreticilerin refleksi olarak ifade etmektedir.

Toplam ekilen arazi büyüklüğü ile sanayi tipi domates ekimi arasındaki ilişki incelendiğinde, daha geniş arazilere ekebilen üreticilerin sadece sanayi tipi domates ekimine kendilerini bağlamayarak, ürün desenlerini farklılaştırdığını ve risklerini dağıttığını görmekteyiz. Toplam ektiğı alan 50 dekarı geçmeyen üreticilerin tamamı ektiğı arazinin %75'i ile %100' arasında sanayi tipi domates ekmektedir. Bu bağlamda küçük topraklara sahip üreticilerin sanayi tipi domates ekimine daha bağımlı olduğunu söyleyebiliriz.

Sanayi tipi domates ekimi farklı amaçlarla yapılabilmektedir. Bazı üreticiler ektikleri sanayi tipi domatesin tamamını sözleşmeli ekerken, bazı üreticiler ise belli bir bölümünü sözleşmeli, bir kısmını da sözleşmesiz olarak ekmektedir. Kimi üreticiler ise hiçbir firma ile sözleşme bağı bulunmadan sanayi tipi domates ekmektedir. Sözleşme haricinde ekim "açığa ekme" olarak adlandırılmaktadır. Açığa eken üreticiler sözleşme ile bağı olmadığından açığa ektikleri ürünlerini piyasada satmaya çalışmaktadır. Daha nceki bölümde aktarılan rampalar açığa ekilen ürünlerin satışının gerçekleştiğı yerler olarak dikkat çekmektedir. Üreticiler römorklara yüklediğı ürünlerini rampalarda bulunan kantarda tarttırarak rampaya çıkarmakta ve burada beklemekte olan kamyonlara ürünlerini aktarmaktadır.

Tablo 45 ekilen toplam sanayi tipi domatesin ne kadarının açığa ekildiğini göstermektedir. Tabloyu incelediğimizde sözleşmeli üreticilerin yaklaşık üçte biri sadece sözleşmeli olarak sanayi tipi domates ekmekte, geri kalan üreticiler ise ektikleri domatesin en az %5'ini sözleşme harici ekmektedir.

⁴⁴⁰ Huacuja, s.17.

Tablo 45
Toplam Domates Ekimi içinde Açığa
Domates Ekimi

	Sayı	%
yok	11	34,4
%5-%20	6	18,8
%21-%30	8	25,0
%31-%40	2	6,2
%41-%50	4	12,5
Sadece açık	1	3,1
Toplam	32	100,0

Sözleşme harici “açığa” ekim, ekimin gerçekleştiği toplam arazi genişliği ile karşılaştırıldığında, 0-100 dekar arasında ekim yapan üreticilerin hepsi açığa domates ekimi gerçekleştirmektedir. Açığa ekim yapmayan üreticiler ise 100 dekardan fazla toprağı işlemektedir. 0-100 dekara arası toprağı işleyen üreticilerin açığa ettikleri domates, toplam ettikleri domates içinde %50 oranına kadar çıkarken. 100 dekardan fazla toprağı işleyen üreticiler bu oran en fazla %30’da kalmaktadır. Bu çerçevede ekilen arazi büyüdükçe açığa ekimin azaldığını söyleyebiliriz.

Sözleşmeli üreticiler için açığa ekim hem risk hem de fırsat anlamındadır. Domatesin kıt olduğu dönemlerde firmaların rekabeti rampalarda fiyatı yükseltmekte kimi zaman sözleşmeli fiyatın iki katına ulaşabilmektedir. Böyle zamanlarda açığa ekim yapmış üreticiler domatesini yüksek fiyatlarda satabilmektedir. Ancak tersi durumda domatesin bol olduğu bir üretim dönemi sonunda rampalardaki fiyat sözleşmeli fiyatın altına inmekte hatta birçok üretici için maliyetleri bile karşılayamayacak fiyatlar oluşabilmektedir.⁴⁴¹

⁴⁴¹ 2007 senesinde rampalardaki fiyatlar 20 kuruş/kilo’ya kadar çıkmış iken aynı dönem sözleşmeli fiyat 10 kuruş idi. Ancak 2008 döneminde üretimdeki artış fiyatlara olumsuz olarak yansımış sözleşmeli fiyat 12 kr/kilo iken rampalarda fiyat 7 kr/kilo’ya kadar düşmüştür.

Tablo 46
Toplam Toprak Büyüklüğü ile Toplam Domates Ekimi içinde Açık Domates
Ekiminin Karşılaştırılması*

	Toplam Toprak Büyüklüğü						
Toplam Domates Ekimi içinde Açık Domates Ekimi	0-50	51-100	101-200	201-400	401-1000	1001+	Toplam
yok	0	0	3	4	3	1	11
%1-%20	0	1	2	1	2	0	6
%21-%30	1	2	2	1	2	0	8
%31-%40	0	1	0	0	0	1	2
%41-%50	1	3	0	0	0	0	4
Sadece açık	1	0	0	0	0	0	1
Toplam	3	7	7	6	7	2	32

Yukarıda aktarılanlar değerlendirildiğinde sözleşmenin tercihler arasında bir seçenekten çok bir mecburiyet olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Benzer bir saptama Clapp'ın Peru'da arpa üretimi üzerine yapmış olduğu çalışmasında da yer almaktadır. Bu çalışmada sözleşmenin sunmakta olduğu ve üreticilerin hiçbir zaman sahip olamadığı pazar ve fiyat garantisinin özellikle küçük üreticiler için vazgeçilemez bir seçenek olduğu belirtilmektedir. Ticaret hadlerinin kötüleşmesiyle birlikte kısa dönemde üreticiler ya üretimlerini yoğunlaştırarak ya da tüketimlerini kısarak ayakta kalmaya çalışmaktadırlar ancak uzun dönemde daha karlı bir ürün yetiştirmek veya dışarıya ücretli emek ihraç ederek hanelerini desteklemek zorunda kalacaklardır. Bu noktada Clapp tarımsal işletmelerle yapılan sözleşmenin üreticilere ihracata yönelik ürüne (cash crop) geçişi sağladığını belirtmektedir.⁴⁴²

3.4.2.2. Emek Süreci

Sanayi tipi domates üretimi ortalama 180-200 günlük bir süreci kapsamaktadır. Bu süreç içinde 7 aşamadan bahsetmek mümkündür: Toprak hazırlama ve gübreleme, fidelerin tarlaya dikimi , ara sürüm ve çapalama, sulama, ilaçlama, hasat ve son olarak

⁴⁴² Clapp, "Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming", s.14.

domateslerin firmaya nakliyesidir. Toprağın hazırlanması ve gübrelemede traktör kullanımı gerekmektedir. Genellikle nisan ayında başlanan üretimin bu ilk aşamasında toprak derin sürülerek havalandırılmakta ardından gübreleme yapılarak domates üretimi için hazır getirilmeye çalışılmaktadır.

Genel olarak domates fide ekimi yoluyla yapılmaktadır. Ender olarak tohum ile ekim yaparak kendi fidelerini yetiştiren üreticilerde bulunmaktadır. Mayıs ayında önceden sürümü yapılmış ve hazırlanmış tarlaya fidelerin dikimi yapılmaktadır. Fide dikimi emek yoğun bir süreçtir ve genellikle bu iş için mevsimlik işçi kullanılmaktadır.

Fideler dikildikten sonra bakım dönemi başlamaktadır. Bakımın en önemli unsuru sulamadır. İlk dikimden 1 hafta 10 gün sonra sulama başlar. Sultaniye’de sözleşmeli üreticilerin neredeyse tamamında damlama sulama sistemi mevcuttur. Sulama domates üretimi için oldukça hassas ve dikkat gerektiren bir iştir. Damlama sulama sisteminde en büyük sorun damlatıcıların tıkanmasıdır. Bu nedenle sistemin sürekli kontrol edilmesi gerekmektedir. Bakımın diğer önemli aşaması çapalamadır. Çapalama yabancı otların temizlenmesi için önemli bir aşamadır ve emek yoğun bir süreçtir. Çapalama genellikle Haziran ayında ve mevsimlik işçiler tarafından yapılmaktadır. Domates üretiminde bakım sürecinin son aşaması ise ilaçlamadır.

Sultaniye’de sanayi tipi domatesin hasadı erkenci ürün geçici ürün özelliklerine bağlı olarak 15 Ağustosta başlar ve 15 Ekime kadar sürebilmektedir. Hasat dönemi ile oldukça yoğun bir dönem başlamaktadır. Bölgede birkaç senedir hem firmaların hem de birkaç büyük üreticinin satın aldığı domates hasat makineleri sayılmazsa domates hasadı genellikle elle yapılmaktadır. Sultaniye’de mevsimlik işçilerin en yoğun olduğu dönem hasat dönemidir. Firmanın belirlediği takvime göre hasat başlar ve toplanan domatesler erkek işçiler tarafından römorklara yüklenir. Dolan römorklar traktörle çekilerek fabrikaya teslim edilir. Bu süreçte genellikle sözleşmeli üreticiler işçilerin başında durmakta ve hasat işlemini organize etmektedirler. Hasat bittiğinde genelde ekim ayında yeniden tarlanın bakımının yapılması gerekmektedir. Çoğu üretici damlama sulama sisteminde yer alan boruları sezonluk kullanmaktadır. Bu nedenle hasat sonrasında hem yabancı otların temizlenmesi hem de su borularının sökülmesi gerekmektedir.

Sözleşmeli üreticilerin tarımsal faaliyet açısından en yoğun ayları Mayıs – Eylül ayları arasındadır. Çoğu üretici bu süreç içinde günde en az 12 saat çalıştığını sulama sisteminde bir arıza, tarlaya hastalık girmesi veya olumsuz hava koşulları gibi bir sorun çıktığında ise bu sürenin 18-20 saate kadar çıktığını hatta tarlalarda sabahladıklarını ifade etmektedir. Çapalama/yabancı ot temizliği – dikim – toplama işleri için mevsimlik işçi kullanımı gerekmektedir. Ancak sulama, traktör şoförlüğü için bazı üreticiler uzun dönemli geçici (5-6 aylık) veya sürekli işçiler de kullanmaktadır.

3.4.2.2.1. Hane halkının işbölümü

Sultaniye’de yaptığımız araştırmada aile emeğinin üretim sürecinde yoğun olarak kullanıldığını gözlemledik. Ancak sözleşmeli üretici haneleri arasında aile emeğinin kullanımı ve hane içindeki iş bölümü bağlamında farklılıklar bulunmaktadır. Daha önce sözleşmeleri erkek hane reislerinin imzaladığını belirtmiştik. Bir üretim birimi olan hanenin sözleşmeli üretim organizasyonu da hane reisleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Hane reisinin dışında sözleşmeli üretime katılanlar ise hanenin varsa diğer erkek işgücü, kadın ve çocuk işgücünden oluşmaktadır.

Tablo 47
Hane Reisinin Yaptığı İş

Yapılan İş	Sayı	%
Yöneticilik	7	22
Yöneticilik+Traktör İşleri	11	34
Her işi yaparım	14	44
Toplam	32	100,0

Örnekleimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin % 22’si sözleşmeli üretim faaliyeti ile ilgili olarak yalnızca yöneticilik yaptığını belirtmiştir. Yöneticilik faaliyetlerini açıklamaları istendiğinde ise, sözleşmeli üretimin organizasyonunu yaptıklarını, firma ile ilişkileri sağladıklarını ve işçi başında bulunduklarını ifade etmişlerdir. Sözleşmeli üreticilerin %34’ü ise yöneticiliğin yanı sıra traktör işleri ile

ilgilendiklerini belirtmişlerdir. Traktör kullanımını gerektiren işler genellikle toprağın hazırlanması aşamasında gerçekleşen sürüm ve toprağın düzenlenmesi daha sonraları ise gübreleme ve ilaçlama faaliyetleridir. Ayrıca işçilerin tarlaya getirilip götürülmesi de genellikle traktör arkasına bağlan römorklar ile gerçekleşmektedir. Hasat döneminde toplanan domateslerin fabrikaya nakliyesi de yine traktör arkasına bağlanan römorklar ile gerçekleşmektedir.

Sözleşmeli üreticilerin %44'ü sözleşmeli üretim sürecinde gereken her işi yaptıklarını belirtmişlerdir. Bu gruptaki sözleşmeli üreticiler sözleşmeli üretim sürecinin her aşamasında kendi emeklerini kullanmaktadır. Toprağın hazırlanması aşamasında traktör kullanımını gerektiren işler ve işçi başında durmanın yanı sıra, genelde mevsimlik işçilerin gerçekleştirdiği sanayi tipi domateslerin dikimi, çapalama, yabancı otların temizlenmesi ve toplama işlerinde de mevsimlik işçilerle birlikte çalışmaktadırlar.

Sözleşmeli üreticilerin sözleşmeli üretim sürecindeki emek süreçleri ile sahip oldukları toprak miktarı arasındaki ilişki tablo 47 de incelenmiştir. Sözleşmeli üretim sürecinde gereken her işi yaptıklarını belirten sözleşmeli üreticilerin tamamı 0-50 dönüm toprağa sahip olan üreticilerden oluşmaktadır. Sözleşmeli üretim sürecinde sadece yöneticilik yaptığını belirten üreticiler ise 100 dekardan fazla toprağa sahiptir. Bu tablo küçük topraklara sahip üreticilerin sözleşmeli üretim sürecinin emek-yoğun olarak adlandırabileceğimiz kısımlarını da üstlendiğini ancak sahip olunan toprakların büyümesi ile birlikte üretim sürecinin emek yoğun kesimlerinin tamamen yabancı emeğe transfer edildiğini ortaya koymaktadır. Özellikle 400 dekardan fazla toprağa sahip olan sözleşmeli üreticilerin sadece yöneticilik yaptıklarını belirtmeleri dikkat çekicidir.

Hane reisinin dışında sözleşmeli üretime katılan hanedeki diğer erkek işgücü de hane reisinin yaptığı tüm işlere yardım etmektedir. Dolayısıyla sözleşmeli üretim sürecinde her işi yaptığını belirten sözleşmeli üreticinin hanesindeki diğer erkek işgücü de bu işleri üstlenmekte, traktör işleri ile yöneticilik yaptığını belirten sözleşmeli üreticinin hanesindeki diğer erkek işgücü de hem traktör işleri hem de yöneticilik ile

ilgilenmektedir. Ancak yalnızca yöneticilik yapan sözleşmeli üreticilerin hanelerindeki diğer erkek işgücü hane reisinden farklı olarak traktör işlerini de üstlenmektedir.

Tablo 48
Tapulu Toprak Büyüklüğüne Göre Hane Reisinin Yaptığı İş

Hane Reisinin Yaptığı İş				
Tapulu Toprak Büyüklüğü	Yöneticilik	Yöneticilik +Traktör İşleri	Her işi yaparım	Toplam
0-50	0	0	11	11
51-100	0	6	3	9
101-200	3	4	0	7
201-400	1	2	0	3
400+	2	0	0	2
Toplam	6	12	14	32

Örnekleminimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin hanelerindeki toplam kadın emeğinin %64'ü yalnızca ev içi faaliyetlerle ilgilendiğini %34'ünün de ev işlerinin yanı sıra fiilen tarla işinde çalıştığını daha önce belirtmiştik. Ev içi faaliyetler hanenin yeniden üretimini sağlayan yemek, bulaşık, çamaşır, temizlik, çocuk ve yaşlıların bakımı gibi faaliyetleri kapsamaktadır. Kadının görünmeyen ve karşılıksız olan bu ev içi emeğine⁴⁴³, genellikle sözleşmeli sanayi tipi domates üretimi için kullanılan yabancı emeğin yemeklerinin yapılması da eklenmektedir. Dolayısıyla yalnızca ev içi faaliyetleri gerçekleştirdiği belirtilen kadın emeği de sözleşmeli üretim sürecinin farklı bir aşamasında yer alabilmektedir. Cinsiyete dayalı işbölümü açık bir şekilde ev içi işlerinin yanı sıra sözleşmeli üretim sürecinde fiilen tarlada çalışan kadınlarda da görülebilmektedir. Domates üretiminde fiilen tarlada çalışan kadınlar genellikle “kadın işi” olarak tanımlanan, çapalama, dikim ve toplama işlerini gerçekleştirmektedir.⁴⁴⁴ Kadın emeğinin kullanımı sahip olunan toprak büyüklüğü ile

⁴⁴³ Hane içindeki kadın emeğinin görünmez oluşu ve değersizleştirilmesi ile ilgili bkz: Christine Delphy, Baş Düşman: Patriyarkanın Ekonomi Politikası, (çev. Handan Öz/Lale Aykent Tunçman), saf yay., 1999 içinde özellikle "baş düşman" başlıklı yazı; Gülnur Acar-Savran, "Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'e Bir Ufuk Taraması", **Beden, Emek, Tarih**, İstanbul: Kanat Yay., 2004.

⁴⁴⁴ Sözleşmeli domates üretim sürecinde kadın emeğinin hane içindeki işbölümüyle ilgili benzer sonuçlar için bkz. Laura Reynolds, “Wages for Wives: Renegotiating Gender and Production Relations in Contract Farming in the Dominican Republic”, **World Development**, Vol.30, No.5, 2002, ss.738-798.

karşılaştırıldığında tarla işinde çalışan kadınların tamamının 100 dekardan az toprağa sahip olan grupta yer aldığını görmekteyiz.⁴⁴⁵

Daha önce “hanedeki emek gücü” başlığı altında Sultaniye’de çocuk emeğinin kullanımının yaygın olmadığını, örneklememize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin %19’unun hanedeki çocuk emeğinden yararlandığını ve bu hanelerin tamamının 100 dekarın altında toprağa sahip olduğunu belirtmiştik. Bu sözleşmeli üreticiler, çocukların okuldan arta kalan zamanlarında ve okulun tatil olduğu yaz aylarında daha çok dikim, sulama ve toplama işlerinde hanenin üretim sürecine yardımcı olduğunu ifade etmişlerdir.

Yukarıdaki açıklamaları göz önüne aldığımızda, daha küçük topraklara sahip sözleşmeli üreticilerin hanedeki emeği daha yaygın (kadın ve çocuk emeği gibi karşılığı ödenmemiş emek kullanarak) bir şekilde kullandığını söyleyebiliriz. Bu durum sözleşmeli üretici hanelerinin kendi kendilerini sömürmelerini de beraberinde getirmektedir. Benzer bir sonuca Dominik Cumhuriyetinde domates üretiminde sözleşmeli üreticilik üzerine yaptığı çalışmada Raynolds tarafından ulaşılmaktadır. Raynolds’a göre domates üretiminde kadınların katılımı ekonomik gerekliliğe göre şekillenmekte, “yoksul” hanelerdeki kadınlar domates üretiminde “zengin” hanelerdeki kadınlara göre daha fazla zaman harcamakta ve daha çeşitli faaliyet gerçekleştirmektedir. Öte yandan Raynolds çalışmasında tarlada emek-yoğun işlerde çalışan kadınların, ev içi işlerinin yanı sıra kiralık işgücü için de ayrıca yemek yaptığını belirtmektedir. Raynolds, kiralık işgücünün yemeklerinin hazırlanması da katıldığında kadınların erkeklerin neredeyse iki katı iş yaptığı sonucuna varmaktadır.⁴⁴⁶ Sözleşmeli üretim faaliyeti ile birlikte kadın emeğindeki yoğunlaşmanın arttığı Judith Carney’in Gambiya’da sözleşmeli pirinç üretimi konusundaki çalışmasında da ileri sürülmektedir.

⁴⁴⁵ Boratav’ın Orta Anadolu ve Ege köylerinde gerçekleştirmiş olduğu çalışmasında da tarla işçiliği ve halı-kilim işçiliğinin daha çok yoksul kadınların uğraşı olduğu belirtilmektedir. Korkut Boratav, **İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s.66.

⁴⁴⁶ Raynolds, 2000 s.448. ; Raynolds, 2002, s.790-791.

Carney, sözleşmeli üretimin uygulanmasıyla aile emeğindeki yoğunlaşmaya bağlı olarak cinsiyet temelli çatışmaların yaşandığını ileri sürmektedir.⁴⁴⁷

Sözleşmeli üretim sürecinde yaygın emek kullanımının yanı sıra yoğun emek kullanımı da gerçekleşmektedir. Sanayi tipi domates üretiminde sözleşmeli üreticiler ortalama 210 günlük çalışma süresi geçirmektedir. Sözleşmeli üreticiler tarımsal faaliyetlerinin en yoğun olduğu dönemlerde 10 saatten 24 saate ulaşan çalışma sürelerinde çalışmaktadır. Özellikle sulama başladığında, çalışma sürelerinin uzadığı 20 saate kadar çıktığı, kimi üreticiler ise hiç uyumadığı günlerin olduğunu belirtmiştir. Çalışma zamanını en yoğunlaştığı dönem ise hasat dönemidir. Toplama işini yabancı emek kullanmadan yapan hiçbir sözleşmeli üretici bulunmamaktadır.

3.4.2.2.2. *Yabancı emek kullanımı*

Sultaniye’de yabancı emek kullanımı çok yaygındır. Örneklemimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin hemen hemen hepsi (%94’ü) ücretli işçi kullanmaktadır. Görüşme yaptığımız ücretli işçi kullanmayan iki üretici 2007 senesine kadar sözleşmeli üretim yapan ancak sonrasında sözleşmeli üretimden vazgeçen üreticilerdir. Bu iki üreticinin toprak büyüklüğü 0-50 dekar arasında olup sözleşmeli üretim yaptığı dönemde yalnızca aile emeğini kullanarak ve kendileri gibi çok küçük toprağa sahip diğer üreticilerle “elles” yaparak ücretli işçi masrafından kurtulduklarını belirtmişlerdir. “Elles” özellikle küçük topraklı hanelerde kadınlar arasında yaygın bir yardımlaşma biçimi olarak göze çarpmaktadır.

⁴⁴⁷ Judith Carney, “Struggles Over Crop Rights and Labour Within Contract Farming Households in a Gambian Irrigated Rice Project”, **Journal of Peasant Studies**, Vol.15 No.3, 1988, s.340. Sözleşmeli üreticiliği cinsiyet ilişkileri boyutuyla ele alan diğer çalışmalar için ayrıca bkz Mbilinyi Marjorie, “Agribusiness and Women Peasants in Tanzania”, **Development and Change** Vol. 19(4), 1988, ss.549–83. ; Catherine S. Dolan, “Benevolent Intent? The Development Encounter in Kenya's Horticulture Industry”, **Journal of Asian and African Studies** Vol. 40, 2005, ss.411-37,. ; Bulow D. Von and A. Sorensen, “Gender and Contract Farming: Tea Outgrower Schemes in Kenya”, **Review of African Political Economy**, Vol.56, 1993, ss.38-52.

Tablo 49
Ücretli İşçi Çalıştıran Haneler

	Sayı	%
Evet Çalışıyor	29	90,6
Hayır Çalışmıyor	3	9,4
Toplam	32	100,0

Sultaniye’de üç farklı ücretli işçi biçimi bulunmaktadır: Mevsimlik, sürekli, uzun dönemli geçici işçi. Ücretli işçi kullanımının yaygınlığı ücretli işçi biçimine göre farklılık göstermektedir. Genelde toprağı hazırlama dönemi olan Mayıs ayında çapalama işleri için ve Ağustos Eylül Aylarında hasat döneminde domatesin toplanması için çalıştırılan mevsimlik işçiler sözleşmeli üreticilerin %94’ü tarafından kullanılmaktadır. Mevsimlik işçiler çapalama ve toplama dönemlerinde ortalama 90 gün çalışmaktadır. Mayıs ayının başından Haziran ayının ortalarına kadar ortalama 45 gün tarlanın temizliği ve çapalama, sonrasında Ağustos’un ikinci yarısı ile Eylül sonuna kadar yine yaklaşık 45 günlük bir sürede toplama yapmaktadırlar. Yaptığımız derinlemesine görüşmelerde Karacabey ovasına güneydoğu ve Balıkesir bölgelerinden yaklaşık 3.000 mevsimlik işçinin geldiğini belirtmişlerdir.⁴⁴⁸ Mevsimlik işçileri “kahya”⁴⁴⁹ lar getirmekte ve sözleşmeli üreticiler de kahyalar ile ilişkidedir. Sultaniye’lilerin tuttuğu mevsimlik işçiler genellikle doğu bölgelerinden gelen işçilerden oluşmaktadır. Sultaniye’li bir sözleşmeli üreticinin sözleri bu duruma açıklık getirmektedir:

Örnek Olay 3

“Mevsimlik işçiler daha önceleri Balıkesir bölgesinden gelirdi. Ancak son 3-5 senedir doğudan gelenler daha yoğunlaştı. Biz de bu durumdan memnunuz açıkçası, batı işçisi daha maliyetli ve daha sorunlu oluyor, oysa doğudan gelenler hem ucuza çalışıyorlar hem de fazla sorun çıkarmıyorlar”

⁴⁴⁸ Bu derinlemesine görüşme 07.02.2008 tarihinde Karacabey İlçe Tarım Müdürlüğü Sultaniye Köyü Ziraat Uzmanı ile gerçekleşmiştir.

⁴⁴⁹ Sultaniye’de işçileri getiren araçlara “kahya” denmektedir. Ancak Türkiye’nin farklı bölgelerinde işçi sağlayan araçlar elçi, dayıbaşı vb. olarak da bilinmektedir.

Tablo 50
Sözleşmeli Üreticilerin Çalıştırdığı Mevsimlik İşçi
Sayısı

	Sayı	%
Mevsimlik Çalışan Yok	2	6,2
1-9 mevsimlik İşçi	9	28,1
10-19 mevsimlik İşçi	9	28,1
20-29 mevsimlik işçi	6	18,8
30+ mevsimlik işçi	6	18,8
Toplam	32	100,0

Mevsimlik işçilerin %70'ini kadın işçiler oluşturmaktadır. Kadın emeği erkeklerden daha ucuz olması ve genelde mevsimlik işin ot yolma-çapalama ve toplama gibi bölgede “kadın işi” olarak tanımlanan işlerden oluşması bu yoğunluğu açıklamaktadır. Aynı gözlemlere Meksika’daki ve Hindistan’daki domates tarlalarında çalışan tarım işçileri üzerine yapılan çalışmalarda da rastlanmaktadır.⁴⁵⁰ Erkek işçiler genelde toplanan ve çuvala yerleştirilen domateslerin kamyonu veya römorka konulması için tutulmaktadır. Mevsimlik işçiler eğer çalıştığı tarla sahibinin işçi evi var ise bu evlerde kalmakta yok ise geçici olarak kurdukları çadırlarda yaşamaktadır. Mevsimlik işçilerin ücretleri ise iki farklı şekilde ödenebilmektedir. Birincisi tonaj usulü olarak bilinmekte ve işçilerin topladıkları domatesin ağırlığı dikkate alınarak ücretlendirilmektedir. İkincisi ise, yevmiye usulüdür ve toplanan miktara bakılmaksızın günlük belirlenen ücret üzerinden ücretlendirme yapılmaktadır. Yevmiyeler kadın işçiler için 15-18 Ytl arasında değişirken, erkek işçiler için 18-22 YTL arasında değişmektedir. Bu ücret seviyesi Tablo 51’de verilen TUIK’in tarımsal işletmelerde ücret yapısı sonuçları ile karşılaştırıldığında ortalama günlük ücretlerden düşük olduğu göze çarpmaktadır.

⁴⁵⁰ J. L. Collins, “Gender, Contracts and Wage Work, Agricultural Restructuring in Brazil’s Sao Francisco Valley”, **Development and Change**, Vol.24, No.1, 1993, s.73. ; Singh, “Contracting Out Solitions: Political Economy of Contract Farming in the Indian Punjab”, s.1633.

Tablo 51
Hanehalkı Tarım İşletmelerinde 2007 Yılında En Fazla Mevsimlik Tarım İşçisi Çalıştırılan Ürün Ve Faaliyetlere Göre Ödenen Ortalama Günlük Ücretler (YTL)

Ürün adı	Çapalama faaliyeti ortalama günlük ücreti (YTL.)		Ürün toplama-Hasat faaliyeti ortalama günlük ücreti (YTL.)	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
Arpa	-	-	29,41	35,05
Şeker Pancarı	19,45	19,28	19,08	23,83
Pamuk (kütü)	17,37	18,06	20,70	21,36
Ayçiçeği	19,40	20,41	26,31	33,02
Karpuz	18,96	18,21	20,32	23,73
Domates	18,61	20,92	17,84	24,57
Sivri biber	17,31	19,09	19,47	20,47
Fındık	25,50	35,74	21,17	21,52
Zeytin	16,72	26,25	16,42	21,54

Kaynak: TÜİK, Tarımsal İşletmelerde Ücret Yapısı, 2007.

Tablo 52
Mevsimlik ve Sürekli İşçilerin Ortalama Ücretleri

Cinsiyet	Mevsimlik işçilerin ortalama günlük ücretleri (YTL.)		Sürekli işçilerin ortalama aylık ücretleri (YTL.)	
	2006	2007	2006	2007
Kadın	16,04	19,17	377,14	550,19
Erkek	22,12	25,94	511,06	706,39
Ortalama	18,35	22,19	488,01	693,70

Kaynak: TÜİK, Tarımsal İşletmelerde Ücret Yapısı, 2007.

Mevsimlik işçi dışındaki diğer yabancı emek kullanım biçimi ise uzun dönemli geçici işçilerdir. Uzun dönemli geçici işçiler 6-9 aylık dönemler için, genelde sulama faaliyetinden sorumlu olan ve aylıkla çalıştırılan işçilerdir. Örneklememize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin %34'ü mevsimlik işçilerin yanı sıra uzun dönemli geçici işçi de kullanmaktadır. Uzun dönemli geçici işçi kullanan sözleşmeli üreticilerin toplam işlediği toprak 200 da ve üzeri olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda uzun dönemli geçici işçi gereksiniminin 200 da topraktan sonra başladığını söylemek

mümkündür. Uzun dönemli geçici işçilerin aldığı ücret 500 TL- 1000 TL arasında değişmektedir.

Tablo 53
Sözleşmeli Üreticilerin Çalıştırdığı Geçici İşçi Sayısı

	Sayı	%
1 geçici çalışan	6	18,8
2 geçici çalışan	4	12,5
3 geçici çalışan	2	6,2
4 geçici çalışan	1	3,1
6 geçici çalışan	1	3,1
8 geçici çalışan	1	3,1
geçici çalışan yok	17	53,1
Toplam	32	100,0

Sultaniye’de görülen bir diğer yabancı emek kullanım biçimi ise sürekli işçilerdir. Sözleşmeli üreticilerin %9’u mevsimlik, uzun dönemli geçici işçilerin yanı sıra sürekli işçi de çalıştırmaktadır. Sürekli işçiler genelde şoför, bekçi veya çoban olarak çalıştırılmaktadır. Uzun dönemli geçici işçiler gibi aylıkla çalışan sürekli işçiler 500 YTL ile 1250 YTL arasında ücret almaktadır.

Tablo 54
Sözleşmeli Üreticilerin Çalıştırdığı Sürekli İşçi Sayısı

	Sayı	%
1 sürekli çalışan	1	3,1
2 sürekli çalışan	1	3,1
3 sürekli çalışan	1	3,1
sürekli çalışan yok	29	90,6
Toplam	32	100,0

Yabancı emek kullanım biçimi ile sözleşmeli üreticilerin toplamda ektiği arazi büyüklüğü arasında anlamlı bir ilişki gözlenmiştir. Tablo 55 incelendiğinde uzun dönemli geçici işçileri kullanabilen sözleşmeli üreticilerin toplamda ektiği arazi büyüklüğü 101 dekar ve üzerinde olması dikkat çekicidir. Toplam ekebildiği arazi 100 dekarın altında olan sözleşmeli üreticilerin hiçbirinde bu yabancı emek kullanım biçimi görülmemektedir. “Sürekli işçi” kullanımı ise yalnızca , toplam ektiği arazi 400 dekarın üzerinde olan sözleşmeli üreticilerde görülmektedir. Toprak büyüklüğünün büyümesi yabancı emek kullanımının da çeşitlenmesini beraberinde getirmektedir.

Tablo 55
Toplam Toprak Büyüklüğüne Göre Ücretli İşçi Tipi

Toplam Toprak Büyüklüğü							
Ücretli İşçi Tipi	0-50	51-100	101-200	201-400	401-1000	1001+	Toplam
Mevsimlik	1	7	5	2	0	0	15
Mevsimlik+Geçici	0	0	2	4	6	0	12
Mevsimlik+Geçici+Sürekli	0	0	0	0	1	2	3
Ücretli İşçi Yok	2	0	0	0	0	0	2
Toplam	3	7	7	6	7	2	32

3.4.2.3. Sözleşmeli Üreticilerin Firmalar ile İlişkileri ve Sözleşmeli Üretime Bakışı

Sözleşmeli üreticilerin firma ile ilişkilerinin yasal boyutunu üretici ve firmalar arasında yapılan sözleşme oluşturmaktadır. Sözleşmenin firmanın sözleşmeli üreticiler üzerindeki ve sözleşmeli üretim sürecindeki denetimini sağlayan en önemli mekanizma olduğunu ve bu anlamda sözleşmenin sadece yasal bir ilişkinin ötesinde üretim ilişkilerinin şeklini de belirlediğini daha önce belirtmiştik. Sözleşmeli üreticilerin, sözleşmeleri değerlendirme biçimi, firma ile ilişkilerin boyutunu değerlendirebilmek açısından önemlidir.

Sözleşmeli üreticiler sözleşme yapacakları firmaları kendileri belirlemektedir. Bölgede faaliyet gösteren 6 salça fabrikası dışında bölge dışından iki firma ile de sözleşme yapılmaktadır. Sözleşmeli üreticiler yalnızca bir firma ile sözleşme yapabileceği gibi birden fazla firma ile de sözleşme yapabilmektedir. Örneklemimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin %66'sı yalnızca bir firma ile sözleşme yaparken, %28'i ise en az iki firma ile sözleşme yapmaktadır.⁴⁵¹ Sözleşmeler genellikle firmanın ziraat şefi/bölge sorumlusu ve çavuşlar ile yapılmaktadır. Daha önceden imza zamanı çavuşlar tarafından bildirildiğinden, tarih geldiğinde üreticiler kahvelerde toplanmakta ve sözleşmeler imzalanmaktadır. Anket uyguladığımız sözleşmeli üreticilerden yalnızca 400 dönüm üzeri toprağa sahip iki üretici kendilerinin diğer üreticiler gibi çavuşla sözleşme yapmadığını firmanın üst düzey yetkilileri ile görüşerek sözleşmeleri imzaladıklarını belirtmişlerdir. Sözü edilen üst düzey yetkili genellikle fabrikanın ziraat müdürüdür.

Örnek Olay 4

“Benim büyük topraklarım var. Büyük toprak da fabrika için çok fazla domates demek. Bu yüzden ben diğer üreticiler gibi çavuşla muhatap olmam, fabrikanın en yetkili kişisiyle, patronlarla görüşürüm. Sözleşmede söz hakkımın olmasını isterim örneğin 2006 yılında fabrika ile noterde ayrı sözleşme imzaladık, o sözleşmenin şartlarını karşılıklı konuşarak tartışarak hazırladık.”

Tablo 56

Sözleşmeli Üreticilerin Sözleşme Yaptığı Firmalar

Sözleşme Yapılan Firma Sayısı	Sayı	%
Tek firma	21	66
En az iki firma	9	28
Sözleşmeli üretim yapmıyor	2	6
Toplam	32	100

⁴⁵¹ Huacuja'nın Meksika'daki çalışmasında da sözleşmeli üreticilerin en az 2 farklı firma ile çalıştığı ifade edilmekte ancak Sultaniye'li sözleşmeli üreticilerin çoğu tek firma ile sözleşme yapmayı tercih ederken; Huacuja'nın çalışmasında belirtilen Meksikalı sözleşmeli üreticilerin büyük çoğunluğu ise en az iki firma ile sözleşme yapmayı tercih etmektedir. Huacuja, s.17.

Örneklelimize dahil ettiğimiz sözleşmeli üreticilerin çok büyük bir kısmı(%88) sözleşmeleri okumaya gerek duymadığını ve okumadan imzaladığını belirtmiştir. Bu durum sözleşmeli üreticiliğin Sultaniye’de uzun süredir devam etmesi ve her sene benzer sözleşmelerin imzalandığı gerçeği ile açıklanabilir. Ancak sözleşmelerin küçük puntolarla yazılmış en az 10 maddeden ve genelde dört sayfadan oluşan bir hukuk metni olması da üreticilerin sözleşmeleri okumasını güçleştirmektedir.

Örnek Olay 5

“Okumak için bir gece lazım o kadar çok yazı var ki. Bir de çok ufak yazıyorlar buna rağmen 3-4 sayfa yazı var. Sözleşme kafama yatmazsa ne yapacağım , taahhüt vermeyecek miyim, öyle bir şansım yok mecburen taahhüdü vereceğim. Biz de sürü usulü koyun gibi imzaları atıyoruz.”

Sözleşmeleri okumaya gerek duymadığını belirten sözleşmeli üreticilerin hemen hepsi sanayi tipi domates ekimi dışında bir seçimleri olmadığını ifade etmekte ve bu yüzden sözleşmeleri imzalamaya kendilerini mecbur hissetmektedirler.

Örnek Olay 6

“Üreticinin tahsili belli, sözleşmede yazılanları çok iyi anlayamıyoruz, çoğumuz okumadan imzalarız, çavuş sözleşme zamanı kahveye gelir, imza atacağım yeri gösterir ben de imzalarım. Nasıl olsa herkes imzalıyor yıllardan beri böyle gidiyor. Hem sözleşmeleri okusak ve anlasak ne olacak, sen imzalamazsan diğeri imzalar sonuçta bu domatesi ekmeye mecburuz.”

Tablo 57
Sözleşmelerin Okunma Durumu

	Sayı	%
Hayır Gerek Duymadı	28	88
Evet/Öğrenmek İçin	4	12
Toplam	32	100,0

Sözleşmeleri okuduğunu belirten sözleşmeli üreticiler örneklemimize dahil ettiğimiz üreticilerin %12'sini oluşturmaktadır. Bu üreticiler sözleşmeleri okumalarının nedenini haklarını öğrenmek olarak ifade etmişlerdir. Sözleşmeleri okuyan üreticilerin tamamı en az 100 dekar toprağa sahip sözleşmeli üreticilerden oluşmaktadır.

Tablo 58
Sözleşmeli Üreticilerin Sözleşme Şartları İle İlgili
Düşünceleri

	Sayı	%
Aleyhine Tek Taraflı	25	78
Aleyhine Zamanında Ödeme Yapılmıyor	4	13
Lehine	2	6
Bilmiyorum	1	3
Toplam	32	100,0

Sözleşmeli üreticilerin %91'i gibi büyük bir çoğunluğu sözleşme şartlarının üreticilerin aleyhine olduğuna inanmaktadır. Sözleşmeli üreticilerin %78'i sözleşmelerin aleyhine olmasının sebebi olarak, firmaların sözleşmeleri tek yanlı olarak ve kendi lehlerine hazırladığını ileri sürmektedir. Ödemelerin zamanında yapılmadığından dolayı sözleşme şartlarının üretici aleyhine olduğunu ileri sürenlerin oranı ise %13'dür. Sözleşmeli üreticilerin yalnızca %6'sı sözleşmelerin kendi lehlerine olduğunu düşünmektedir. Bu sözleşmeli üreticiler 400 dekarın üzerinde toprağa sahip olan ve sözleşmelerde belirli oranda pazarlık gücünü ellerinde bulunduran üreticilerdir.

Sözleşmelerin imzalanmasının yanı sıra sözleşme kapsamında verilen girdiler karşılığında sözleşmeli üreticiler boş senede imza attıklarını belirtmişlerdir. Aynı ve nakdi yardımların karşılığı olarak firma tarafından imzalatılan ve sözleşmelerde bono olarak geçen senetler firma tarafından üreticinin taahhüdünü yerine getirmediği durumlarda cezai şart olarak işleme sokulmaktadır. Sultaniye'de görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin %58'i en az bir defa fabrika ile anlaşmazlığa düştüğünü, %38'i ise en az bir defa icralık olduğunu belirtmiştir. Sözleşmeli üreticilerin büyük bir çoğunluğu (%73) anlaşmazlıkların çözümü için öncelikle firma yetkililerine başvurmaktadır. Ziraat odası başta olmak üzere İlçe Tarım Müdürlüğü ve üretici birliği

gibi diğ er tarımsal kuruluşlara çözüm için başvuran üreticilerin oranı ise %16 iken avukat yoluyla çözüm arayan üreticiler ise %6 oranındadır. Firma ile yaşanan anlaşmazlık ve icralar genelde domatesin kıt olduğu üretim dönemlerinde spot piyasada domates fiyatının yükselmesi ile üreticinin firmaya taahhüt etmiş olduğu malı spot piyasaya satması nedeniyle oluşmaktadır. Bu aşamada sözleşmeli üreticiler mahkeme masrafları avukat masrafı ve mahkemenin genelde firmanın merkezinin bulunduğu şehirdeki yetkili mahkeme olması nedeniyle firma ile anlaşma yolu aramaktadır.

 rnek Olay 7

“İstanbul Mahkemesinden kağıt geldi firma icraya vermiş, biz de kasabaya gidip avukata sorduk ne yapalım diye. Avukat bize bir şey yapamazsınız sözleşmeyi imzalamışsınız, sözleşmeye göre fabrikanın haklı olduğunu söyledi. Bunun  zerine biz de fabrikaya gittik “

 rnek Olay 8

“Cezalık durum oldu ama İstanbul şişli Mahkemesi sorumlu oraya nasıl gideceğim, ben de firmaya gittim konuştuk karşılıklı anlaştık. 30 ton borcum vardı fabrikaya sonraki sene 60 ton döktüm (teslim ettim).”

Tablo 59
Anlaşmazlıkların   z m 

	Sayı	%
Firma Yetkilileri	23	72
Ziraat Odası, İlçe Tarım, �retici Birliği	5	16
Avukat	2	6
��z�m Yok	2	6
Toplam	32	100,0

Anlaşmazlıklar sadece sözleşmeli üreticilerin taahhüt ettiği malı spot piyasada satmaya çalışması nedeniyle gerçekleşmemekte kimi zaman da firmanın sözleşmeye uymadığı durumlarda anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktadır. Anket uyguladığımız

sözleşmeli üreticilerin % 85'i firmaların sözleşmede belirtilen şartları kısmen yerine getirdiğini, % 6'sı hiç yerine getirmediğini belirtmiştir. Burada belirleyici olan unsur domates üretiminin miktarıdır. Ürünün bol olduğu dönemde genellikle firmaların sözleşmeleri bozduğu üreticiler tarafından ifade edilirken, ürünün az olduğu dönemlerde ise spot piyasada ürün fiyatındaki yükselme nedeniyle sözleşmeli üreticilerin bir kısmı ürünlerini spot piyasada satmaktadır.

Sözleşmeli üreticilerin tamamı sözleşmede belirtilen şartlardan olan aynı yardımları firmanın verdiğini belirtmişlerdir. Aynı yardımlar fide, gübre ve ilaç gibi üretim girdilerini kapsamaktadır. Ancak sözleşmeli üreticiler girdilerin seçimini fabrikanın yaptığını ve kendilerine seçenek sunulmadığını belirtmişlerdir.

Örnek Olay 9

“Firmalar kendi stokuna göre, anlaşmasına göre gübreyi fideyi veriyor. Ben farklı cins fide istediğimde bana olmaz dediler ama ben kendi toprağımı tanırım hangi gübreye ihtiyacım olduğunu hangi fidenin daha verimli olacağını bilirim. Bizim dışardan istediğimiz fideyi alma gücümüz yok mecburen kabulleniyoruz.”

Sözleşmeli üreticilerin tamamı firmaların nakit avans sağlamaları konusunda da herhangi bir sorun yaşanmadığını ancak avansın üreticinin maliyetleri açısından yetersiz olduğunu belirtmişlerdir. Sözleşmeli üreticiler firmaların en çok “ürün bedelinin zamanında ve eksiz yapılması”, “ürünün zamanında ve başlangıçta taahhüt edilen miktarda alınması” konularındaki şartlara uymadığını belirtmişlerdir. Sözleşmeli üreticilerin %94'ü domatesin bol olduğu yıllarda firmaların ürünlerini zamanında almadığını bu yüzden ürünlerinin tarlada çürüdüğünü veya değer kaybettiğini belirtmişlerdir.

Örnek Olay 10

“Domates çoksa, fabrika dolu diyorlar, 2 römork topla onu getir diyorlar. Oysa ben ona göre işçi tutmuşum işçiye şimdi git sonra gel diyemem ki. Mecburen topluyoruz ürünleri, fabrika almayınca çok ucuza çürümesin diye rampalara satıyoruz bizde. Rampalara satmak zorunda kaldığım domates de yine belki sözleşme yaptığım fabrikaya gidiyor.”

Örnek Olay 11

“Domates bol olduğunda sözleşmede yazdığı domatesi almadı domatesler çürüdü tarlamda. Fabrikalar taahhüt zamanı fazla ektiriyor ki bol olsun domates, böylece onlar da malı ucuza alacaklar. Böyle olunca fabrika, onlara olan borcumuz (girdiler ve nakit avans nedeniyle) kadarını teslim alır geri kalanını almaz. Biz de ne yapalım koca fabrikayı dava edemiyoruz, gidip ucuza rampalara satıyoruz malımızı”

Ancak sözleşmeli üreticilerin %6’sını oluşturan büyük topraklara sahip ve yüksek oranda sanayi tipi domates taahhüdü olan sözleşmeli üreticiler genellikle firmalar ile sorun yaşamamaktadır. Bu durumu görüşme yaptığımız büyük toprak sahibi üreticinin aşağıda verilen ifadeleri desteklemektedir:

Örnek Olay 12

“Eğer çok fazla taahhüdünüz varsa, siz firmaya firma da size bağlanmış olur. Bu durumda fabrika bizim gibi büyük üreticileri koruyor. Örneğin fabrikaya günlük teslim edeceğin römork sayısı bellidir. Küçüklerde bu sayı az olur fabrika onları bekletir ama bizim için durum farklı, günlük römork sayımı fazla verirler, çok fazla sıra da beklemeden benim getirdiğim domates teslim alınır.”

Sözleşmeli üreticiler, sözleşmeli üretim ile ilgili sorunlarını önem derecesine göre sıralamaları istendiğinde %91’i ilk sıraya “firmaların tek yanlı ve üreticilerin aleyhine sözleşme yapması”nı yerleştirmiştir. Sözleşmeli üreticiler, sözleşmeli üretim ile ilgili diğer sorunlarını da “ürünlerine düşük fiyat verilmesi” ve “ürün bedellerinin zamanında ödenmemesi” olarak ifade etmişlerdir. Sözleşmeli üreticiler arasında benzer sorunların yaygınlığına rağmen bu sorunların giderilmesine yönelik bir örgütlenme çabası görülmemektedir. Üreticilerin çoğu sorunlarını firma yetkilileriyle bireysel görüşmelerle gidermeye çalışmaktadır.

Tablo 60
Sözleşmeli Üreticilere Göre Sözleşmeli Üretim ile İlgili
En Önemli Sorunlar

	Sayı	%
Firmaların Üreticilerle Tek Yanlı ve Üretici Aleyhine Olan Sözleşmeler Yapması	29	91
Düşük Fiyat Verilmesi	2	6
Sorun Yok	1	3
Toplam	32	100,0

Sözleşmeli üreticilerin büyük çoğunluğu (%69) sözleşmeli üretimden beklediği faydayı elde edemediğini belirtirken, %3'ü beklediği faydaları bulabildiğini ileri sürmüştür. Ancak sözleşmeli üreticilerin %28'i ise beklentilerinin karşılanmasının yıllara göre değiştiğini özellikle ürünün az olduğu yıllarda sözleşmeli üretimden memnun olduklarını ama ürünün bol olduğu yıllarda ise beklentilerinin karşılanamadığını ifade etmişlerdir.

Tablo 61
Sözleşmeli Üreticilikten Beklenen Fayda

	Sayı	%
Hayır, Fayda görmedim	22	69
Evet Yıllara Göre Değişiyor	9	28
Evet Girdileri Sağlıyorum	1	3
Toplam	32	100,0

Sözleşmeli üretimden beklenen faydaların elde edilip edilmediğine yönelik sözleşmeli üreticilerin verdiği cevaplardaki benzer oranlar sözleşmeli tarımdan elde edilen gelirden memnun olup olmadıkları sorusunda da yer almaktadır. Sözleşmeli üreticilerin %31'i sözleşmeli üretim yoluyla elde ettiği gelirden memnun iken, %69'u memnun değildir.

Tablo 62
Sözleşmeli Üretimden Elde Edilen Gelirden
Memnuniyet

	Sayı	%
Evet	10	31
Hayır	22	69
Toplam	32	100,0

Sözleşmeli üreticilerin %81'i sözleşmeli üretimden çekilmeyi düşünmediğini belirtmiştir. Bu durum, sözleşmeli üretimden beklediği faydaları alamadığını belirten ve sözleşmeli üretimden elde ettiği gelirden memnun olmayan sözleşmeli üreticilerin %70'lere varan oranını göz önüne aldığımızda çelişkili görünmektedir. Ancak sözleşmeli üretimden çekilmeyi düşünmemenin farklı nedenleri vardır. Sözleşmeli üreticilerin %72'si ürünlerini satacak başka bir pazar olmaması ve yönelebilecekleri alternatif bir ürünün bulunmayışından dolayı sözleşmeli üretimden vazgeçmeye cesaret edemediklerini belirtmiş, öte yandan sözleşmeli üreticilerin %9'u ise sözleşmeli üretimin şartlarının iyi olduğunu bu nedenle sözleşmeli üretimden çekilmeyi düşünmediklerini ifade etmişlerdir. Sözleşmeli üretimden vazgeçmeyi düşünen üreticilerin oranı %14 iken, araştırmanın yapıldığı dönemde sözleşmeli üretimden çekilenlerin oranı ise %6'dır.

Tablo 63
Sözleşmel Üreticilerin Sözleşmeli Üretimden Çekilme
Konusundaki Düşünceleri

	Sayı	%
Hayır, Piyasa Olmaması, Mecburiyet, Cesaret Edememek	23	72
Hayır, Şartları İyi	3	9
Evet	4	13
Sözleşmeli Yapmıyor	2	6
Toplam	32	100,0

Sultaniye’de görüşme yaptığımız üreticiler arasında sözleşmeli üretimden vazgeçen iki üretici bulunmaktadır. Her iki üretici de daha önceki yıllarda sözleşmeli üretim yapmış ve 0-50 dönüm toprağa sahip üreticilerdir. Sözleşmeli üretimden vazgeçen üreticilerden birisi 2007 yılından itibaren artık sadece açığa domates ekmektedir. Bu üreticinin sözleşmeli üretimden neden çekildiğini şöyle aktarmaktadır:

Örnek Olay 13

“Yeniden dönmek istemiyorum sözleşmeli üreticiliğe, hiç fabrikadan dost olur mu... Şimdi sadece açığa domates ekiyorum. Zaten beş-on dönüm toprağım var en fazla 10-15 dönüm de kiraliyorum. Fabrikaların verdiği fiyatlar geçindirmiyordu. Rampalarda fiyat yüksek olduğu için ve parayı peşin verdiği için gittim rampaya sattım malımı. Fabrikaya versem paramı peşin ödemeyecekti. Borçlarımı ödeyebilmek için mecburen rampaya sattım ben de. Sonra icralık olduk, eve haciz geldi buzdolabımı televizyonu bağladılar, o gün bugün fabrikalara taahhüt yok bizde.”

Diğer üretici ise 2007 yılında tamamen sanayi tipi domates ekimini bırakmış durumdadır. Bu üretici daha önce salça fabrikalardan birinde çavuş olarak işe başlamış ve bölgedeki diğer çavuşlar gibi aynı zamanda firmaya sözleşmeli olarak domates de ekmiştir. Ancak borçlarının birikmesi nedeniyle sözleşmeli üretimden ve tarımsal üretimden tamamen çekilmek zorunda kalan üretici mülksüzleşerek ücretli işçi haline dönüşmüştür.

Örnek Olay 14

“ 1994 yılında sözleşmeli olarak ekmeye başladım. Geçen seneye kadar da ekmeye devam ettim. O zamanlar aynı zamanda bu salça fabrikaların birinde çavuş olarak çalışıyordum ama 1997’de firma el değiştirdi işten çıkarıldım. Kendi toprağım 3 dekarı domates ekmek için toprak kiraliyordum. 1995 yılında 45 dekar kadar domates ekim ve o sene iyi para kazanmıştım, onun tadıyla geçen yaza kadar geldik. Ama sonunda derman kalmadı, aile üreticiliği yaptığım halde para kazanamadım. 2002 yılında üreticilik dışında bir gelirim olsun diye korucu oldum. Koruculuktan gelen para ile ancak geçen seneye kadar dayanabildim geçen sene ancak 10 dekar toprak kiralayabiliştim.

Girdilerimiz çoktu, maliyetimiz yüksekti ama domates fiyatları genelde düştü, kazanamadık bir türlü belimizi doğrultamadık. Sözleşmeli üreticilik beni borçlu bıraktı, mazot borcum kaldı bana geriye o yüzden traktörümü satmak zorunda kaldım.”

3.5. SULTANIYE KÖYÜNDE YENİDEN ÜRETİM ve FARKLILAŞMA

Sultaniye Köyünde örneklememize dahil ettiğimiz hem üretim hem de tüketim birimi olarak sözleşmeli üretici hanelerinin yeniden üretim süreci, birikim olanakları ve borçluluk kavramları çerçevesinde irdelenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda sözleşmeli üreticilerin sosyal farklılaşması ve sınıf kompozisyonları hakkında bir saptama yapabilmek için nesnel ölçütler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3.5.1. Sultaniye’de Sözleşmeli Üreticilerin Birikim Olanakları

Sözleşmeli üreticilerin yalnızca üçte biri sözleşmeli üretim sayesinde birikim sağlayabildiğini belirtirken, birikim sağlayamayan üreticiler %65 oranındadır. Üreticilerin sahip oldukları toprakların büyüklüğü ile birikim yapma olasılığı arasındaki ilişki incelendiğinde aralarında anlamlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmaktadır. Sahip olduğu toprakların büyüklüğü 50 dekarı aşmayan üreticilerin tamamı birikim yapamadığını ifade etmişlerdir. 51-100 dekar toprağa sahip üreticilerin %78’i birikim yapamazken yalnızca %22’si bazı yıllarda birikim yapabildiğini belirtmiştir. Öte yandan 100 dekardan daha fazla toprağa sahip üreticileri incelediğimizde bu oranlar tersine dönmektedir. Örneklememize dahil ettiğimiz üreticilerin %37,5’ini oluşturan bu grubun %75’i birikim yapabildiğini ifade etmektedir.

Sözleşmeli üreticilerin birikim sağlayıp sağlayamadığı tek başına anlamlı bir bilgi sağlamamaktadır. Anlamlı bir sonuç çıkarabilmek için elde edilen birikimlerin ne şekilde değerlendirildiğini ortaya çıkarmak gerekmektedir. Örneklemimizin %34’ünü oluşturan birikim olanaklarına sahip sözleşmeli üreticilerin %64’ü birikimlerini tarla alımı, tarla kiralama ve yeni teknoloji alanlarında değerlendirmekteyken, %36’sı ise yalnızca teknolojiye yatırım yapmaktadır. Bu durumu değerlendirdiğimizde birikim yapabilen sözleşmeli üreticiler birikimlerini gerek kiralama veya satın alma yoluyla

topraklarını büyütme gerekse ileri teknolojiye yatırım yaparak üretim alanında değerlendirmektedir.

Tablo 64
Sözleşmeli Üreticilerin Birikim Sağlama Olanaklarının Sahip Oldukları
Toprak Büyüklüğüne Göre Dağılımı

Tapulu Toprak Büyüklüğü						
Birikim sağladınız mı	0-50	51-100	101-200	201-400	400+	Toplam
Evet	0	2	5	2	2	11
Hayır	11	7	2	1	0	21
Toplam	11	9	7	3	2	32

Sözleşmeli üreticilerin birikimlerini değerlendirme biçimine baktığımızda toplam ürün miktarını artırma amacını taşıdıklarını görmekteyiz. Bu amaca ulaşabilmek için üretimin başlıca kaynağı olan toprak miktarının büyütülmesi veya üretim teknolojisinin geliştirilmesi gerekmektedir. Sultaniye’de sözleşmeli üreticilerin %94’ünün toprak kiraladığını daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla toprak kiralama, birikimlerin değerlendirilmesi konusunda önemli bir araç olmasına rağmen ayırt edici bir özellik taşımamaktadır. Oysa toprak satın alma eğilimleri incelendiğinde, mülkiyet biçimini de ele alan bir bakışla sözleşmeli üreticilerin konumlarını değerlendirmek daha sağlıklı olacaktır.

Tablo 65
Sözleşmeli Üreticilerin Birikimlerini Değerlendirme
Biçimleri

	Sayı	%
Birikim Yok	21	66
Tarla Alma, Tarla Kiralama, Teknolojik Yatırım (Traktör Değişimi Vb.)	7	22
Teknolojik Yatırım	4	12
Toplam	32	100,0

Sözleşmeli üreticilere son beş yıllık süreçte toprak satın alıp alınmadığı sorulduğunda, yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi her toprak büyüklüğü grubundan en az iki üreticinin topraklarını satın alma yoluyla büyüttüğü görülmektedir. Ancak sahip olduğu toprak büyüklüğü arttıkça toprak satın almaların da arttığı gözlenmektedir. 50 dekara kadar toprağa sahip sözleşmeli üreticilerin ancak %18'i; 51-100 dekar arası toprağa sahip sözleşmeli üreticilerin ancak %22'u son yıllarda toprak satın alabilmişken, 101-200 dekar arası toprağa sahip sözleşmeli üreticilerin %57'si, 200 dekardan fazla toprağa sahip olan sözleşmeli üreticilerin ise tamamı toprak satın almıştır. Bu bağlamda sahip olunan toprak büyüklüğü ile birikim yapabilme arasında gözlemlediğimiz ilişki, bu birikimleri toprak satın alma şeklinde değerlendiren sözleşmeli üretici gruplarında da gözlemlenmektedir. Bu açıdan toprak büyüklüğünün sözleşmeli üreticiliğin yeniden üretimi noktasında önemli bir yer taşıdığı söylenebilir.

Örnek Olay 15

“Son 7-8 yılda yaklaşık 120 dönüm toprak satın aldım. Toprak bizim için bir nevi sigorta sayılır. Sonuçta benim işim bu, bu nedenle işime yatırım yapmam gerek. Nasıl domates firmaları bir fabrikası varken bir başka yere bir tane daha açıyor yenilerini açıyorsa ben de toprak satın alıyorum ki işimi büyüteyim.”

Tablo 66
Sözleşmeli Üreticilerin Sahip Oldukları Toprak Büyüklüğüne Göre
Yeni Toprak Alımı

Toprak alımı	Tapulu Toprak Büyüklüğü					Total
	0-50	51-100	101-200	201-400	400+	
Evet	2	2	4	3	2	13
Hayır	9	7	3	0	0	19
Toplam	11	9	7	3	2	32

Birikim yapabildiğini ifade eden sözleşmeli üreticilerin tamamı ileri teknolojiye yatırım yaptığını ifade etmiştir. Sultaniye’de kişi başına düşen traktör

sayısının Türkiye ortalamasının çok üzerinde olduğunu daha önce belirtmiştik. Traktör dışında köyde var olan diğer tarımsal makine ve aletlerin hem çeşit hem de sayıca fazla olduğu gözlenmektedir. İleri teknolojiye sahip ekipmanların kullanım yoğunluğunun yanı sıra araştırma yaptığımız dönemde köyde örneklemimize dahil ettiğimiz üreticilerden ikisini de kapsayan toplam dört üreticinin maliyeti yaklaşık 150.000 € olan domates hasat makinesi satın alması bu üreticilerin birikimlerinin boyutları hakkında bize önemli bilgiler vermektedir.

3.5.2. Sultaniye’de Sözleşmeli Üreticilerin Borçlanma Mekanizmaları

Sultaniye’de görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin %97’si çeşitli kurumlara borçlu durumdaydı. Sultaniyelilerin formel borç mekanizması ağı içerisinde, borçlanılan kurumlar bankalar, köyde bulunan Sultaniye Tarım Kredi Kooperatifi, sözleşmeli üretim yaptıkları firmalar ve son olarak da kasaba ve/veya köydeki esnaf olarak çeşitlilik göstermektedir. Bankalar ve Tarım Kredi Kooperatifi görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin borçlandıkları yerlerin başında gelmektedir. Bankalara borçlu olan sözleşmeli üreticilerin oranı %77 iken, Tarım kredi kooperatifine borçlu olanların oranı ise %65,5 oranındadır. Sözleşmeli üreticilerin tek bir kuruma borçlu olması daha az rastlanan bir durum iken, firma ve tarım kredi kooperatifi, banka ve tarım kredi kooperatifi gibi iki kuruma birden borçlu olma durumu daha sık rastlanmaktadır.

Tablo 67
Sözleşmeli Üreticilerin Borçlu Oldukları Yerler

	Sayı	%
Banka ve Tarım Kredi Kooperatifi	16	50
Banka	7	22
Tarım Kredi Koop.	2	6
Firma ve Tarım Kredi Koop.	3	9,5
Esnaf	3	9,5
Borcu Yok	1	3
Toplam	32	100,0

Sultaniyeli üreticilerin bir çoğu bankalardan kredi alabilmek için traktörünü ya da toprağını ipotek ettirmektedir. Yukarıdaki tabloyu incelediğimizde sözleşmeli üreticilerin %70'inin bankalarla kredi ilişkisi içinde olduğunu görmekteyiz. Bu yoğunluk, köyde bulunan dört kahvehaneden birinin sahibi ile yaptığımız görüşmede de ortaya çıkmaktadır:

“Bu yıl en az 4 banka görevlisi kahveme gelip kredilerini tanıttılar. Bir yandan kredi kartı satmaya çalışırken diğer yandan tarımla ilgili kredilerini tanıttılar. Son yıllarda köyümüze gelen banka temsilcilerinde artış var. Kahvelere gelip buradaki köylüleri topluyor ve bankalarını, kredilerini avantajlarını anlatıp duruyorlar. Köylünün de başka çaresi yok, para kazanamıyor ne yapsın mecburen, tarlasını ekebilmek için bu bankalardan birinin kredisini almak zorunda.”⁴⁵²

Sultaniye Tarım Kredi Kooperatifi ortaklarına nakit kredinin yanı sıra gübre, zirai ilaç, yem, mazot, zirai aletler gibi aynı krediler de vermektedir. Tarım kredi kooperatifi 6 köyden oluşmasına rağmen Sultaniye'liler üyelerin %50'sini karşılamaktadır. Kooperatif yetkileri ile yaptığımız görüşmede Sultaniye üreticisinin diğer köylerden üye üreticilere oranla daha iyi durumda olduğunu bunu da borçların geri ödemelerinde görebildiklerini ancak yine de bölgede yılda en az 2-3 üreticinin iflas ettiğini ifade etmişlerdir.⁴⁵³

Sözleşmeli üreticiler firmadan aldıkları aynı yardım ve düşük miktardaki nakit krediyi hasat döneminde teslim edecekleri domatesin bir kısmı ile ödeyeceklerini bildikleri için borç olarak görmeme eğilimindedir. Tabloda da yer alan firmaya borçlu olduğunu söyleyen üreticiler bir önceki dönemden kalan ödenmemiş borcunu kastetmektedir. Bu durum firmaların, tarımın aleyhinde seyreden ticaret hadlerinin de etkisiyle üretim girdilerine ulaşmakta zorluk çeken üreticileri sözleşmeli üretim aracılığıyla aynı ve nakdi yardım sağlayarak bir bağımlılık ilişkisi geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Tom Brass Peru'daki çalışmasında kapitalist üreticilerin geçici tarım işçilerine verdikleri borçların yarattığı bağımlılık ilişkisini, kendilerine güvenilir ucuz

⁴⁵² 15.02.2008 tarihinde Sultaniye köyünde bir kahve sahibi ile yapılan derinlemesine görüşme.

⁴⁵³ 14.02.2008 tarihinde Sultaniye Tarım Kredi Kooperatifi yetkilileriyle yapılan görüşme.

emek sağlamak için kullanmakta olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁵⁴ Bu anlamda bir bağımlılık ilişkisiyle tesis edilmek istenen güvenilir emek ve hammadde akışı firma tarafından sözleşmeli üretimle de sağlanabilmektedir. Clapp'ın çalışmasında yine Peru'da sözleşmeli arpa üretiminde, bira fabrikasının üreticilere tohumları sağlaması kurumsal krediye ulaşmakta güçlük çeken üreticileri sözleşmeli üretime ve firmaya daha da bağlamaktadır. Clapp'ın tespitine göre bazı durumlarda tarımsal işletmelerle sözleşme yapmak devletin sağladığı krediye ulaşmada gerekli olabilmektedir.⁴⁵⁵ Benzer bir duruma Sietze Vellema'nın Filipinlerde kuşkonmaz üretimi üzerine yaptığı çalışmasında da rastlanmaktadır. Filipin Kalkınma Bankası sözleşmeli üreticilere kuşkonmaz üretimi için gerekli krediyi verirken teminat olarak üreticilerin firma ile yaptığı sözleşmeleri yeterli görmektedir.⁴⁵⁶

Tablo 68
Toprak Satış Nedeni

	Sayı	%
İşler Bozuldu - Borç Ödemek İçin	8	25
Dükkan Alımı İçin	1	3,1
Toprak Satışı Yok	23	71,9
Toplam	32	100,0

Sultaniye köyünde yaptığımız görüşmelerde borçlanma stratejisi olarak köylülerin “dalak çıkarma” veya “borca takla attırma” olarak adlandırdıkları borcu borçla kapatma eğiliminin yaygın olduğunu belirledik. Bu durumu bir traktör distribütör firmasının satış müdürünün gazeteye yapmış olduğu açıklama da desteklemektedir:

"Üretici ihtiyacı olmadığı halde traktör satın alıyor. Çünkü parası yok borcu var. Elindeki traktörü bayiye götürüp satıyor. Bayi değeri 15

⁴⁵⁴ Tom Brass, "Unfree Labour and Capitalist Restructuring in the Agrarian Sector: Peru and India", **Journal of Peasant Studies**, vol. 14, no.1, 1986, s. 64.

⁴⁵⁵ Clapp, "Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming", s.15.

⁴⁵⁶ Sietze Vellema, "Agribusiness Control in Philippine Contract Farming: From Formality to Intervention", **International Journal of Sociology of Agriculture and Food**, Vol. 8, 1999, s.100.

milyar olan ürünü 20'ye alıyor üreticiye 50 milyara yeni bir traktör satıyor. Üretici sattığı traktörün 10 milyarını peşin alıyor, kalan 10 milyar peşinata sayılıyor. 10 milyara borçlarını kapatıyor. Ancak 30 milyar borçlanıyor. 1 yılın sonunda onun taksitini de ödeyemiyor. Sonra yine yeni bir traktör alıyor. Buna piyasada takla atma, dalak çıkarma gibi tabirler kullanıyorlar. Son 2 yıldır satışların büyük bir kısmı böyle. O yüzden sektöre baktığınızda üretici borcunu kapatmak için traktör alıyor. Bu bir sarmala girip bir yerde patlayacak. Zaten 2. el traktörler bayilerin elinde kalmaya başladı"⁴⁵⁷

Borcu borçla ödemenin sınırına gelindiğinde üreticilerin başvurduğu son yöntem toprak satışlarıdır. Borçlarını ödeyebilmek için topraklarının bir kısmını veya tamamını ellerinden çıkarmak zorunda kalan üreticilerin varlığı, Sultaniye’de mülksüzleşme sürecinin ve toprak kutuplaşmasının önümüzdeki dönemde yaşanabileceği yönünde değerlendirilebilir. Sultaniyede son beş yıllık dönem içerisinde topraklarını satmak zorunda kalan üreticiler %28 oranındadır. Bu sözleşmeli üreticilere topraklarını neden sattıkları sorulduğunda biri hariç tamamı işlerinin bozulduğunu dolayısıyla borçlarını ancak bu şekilde ödeyebildiklerini belirtirken, bir üretici ise toprağını satın dükkan almıştır. Toprak satışı ile sahip olunan toprak büyüklüğü arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Örneklememize dahil ettiğimiz üreticilerden toprak satmak zorunda kalanların tamamı 100 dekar ve daha az toprağa sahip sözleşmeli üreticilerden oluşmaktadır.

Örnek Olay 16

“40 dönüm toprağım vardı, bir iki sene domates üst üste hiç para yapmadı, topraktan da iyi verim alamadık maliyetlerde yüksek olunca borçlarımı ödeyemedim. Baktım başka çare yok, toprağımın yarısını, 20 dönümünü sattım. Biz üreticilik yapıyoruz ekmeğimizi bu topraktan kazanıyoruz, aslında kimse toprağını satmak istemez, ama mecbur kalınca satıyorsun.”

⁴⁵⁷ Referans Gazetesi, “Kriz traktör sektörünü de vurdu, yüzde 20’lik daralma bekleniyor” (23.10.2008)

Örnek Olay 17

“Beş altı yıl önce mildiyo hastalığı girdi tarlama o seneki domateslerden hiç para kazanamadım. Sonraki sene mısır da ekтім onda da mantar hastalığı çıktı. İki sene işlerim kötü gidince kazancımız olmadı. Sermayem de olmadığı için her şeyi kredi ile alıyorum, nakit sıkıntım olunca borçları, faizleri ödeyemedim. Mecburen toprağımın bir kısmını satmak zorunda kaldım.”

Tablo 69
Sözleşmeli Üreticilerin Sahip Oldukları Toprak
Büyükliğüne Göre Toprak Satışının Dağılımı

Tapulu Toprak Büyükliği	Toprak Satışı		
	Evet	Hayır	Toplam
0-50	3	8	11
51-100	6	3	9
101-200	0	7	7
201-400	0	3	3
400+	0	2	2
Toplam	9	23	32

Sözleşmeli üreticilerin %87,5’inin banka, firma veya tarım kredi kooperatifine aynı veya nakdi kredi borcunun olması beraberinde sözleşmeli üretimin borçluluğu artırıp artırmadığı sorusunu da getirmektedir. Clapp’ın çalışmasında bu duruma sözleşmeli üreticilerin birçoğunun sözleşmeleri imzalamaya başladıklarından beri sermayeden çok borç biriktirdiği iddiasıyla dikkat çekilmektedir. Kusterer’in Guatemala’da brokoli ve karnabahar üreticileri üzerine yaptığı çalışmada sözleşmeli üreticiliğin başladığı dönemden beri gelirin yükseldiği ancak buna karşılık tüketimin daha çok arttığı, bu artışı karşılamak için kredi kullanımının yaygınlaştığı ve sonuç olarak üreticilerin gelirlerinin çok üzerinde bir borçla karşı karşıya kaldığı ifade

edilmektedir.⁴⁵⁸ Benzer bir saptama da Avustralya’da sözleşmeli domates üretimi üzerine yapılan çalışmada yer almaktadır. Bill Pritchard, David Burch ve Geoffrey Lawrence’ın bu çalışmasında sözleşmeli üreticilerin bankalara olan borçlanması son 5 yılda artmıştır.⁴⁵⁹ Çalışmaya konu olan Avustralyalı sözleşmeli domates üreticilerinin yaklaşık %70’inin bankalara borçlu durumda olması Sultaniye’deki sözleşmeli üreticilerin durumu ile benzerlik oluşturmaktadır.

Sözleşmeli üretimin genel olarak üreticileri iflasla sonuçlanabilecek finansal yükümlülük altına girmeye teşvik ettiği iddiası Kenya’da sözleşmeli tütün üretimi üzerine çalışan Cate Currie ve Larry Ray’ın çalışmasında da yer almaktadır.⁴⁶⁰ Çalışmada Kenya’nın borç altındaki tütün üreticilerinin önlerinde sözleşmeli üretimden çekilme ve dolayısıyla her şeylerini satarak ücretli işçi haline gelme veya BAT Kenya ile sözleşmeli üretime bağlı kalarak gelecek dönemlerde borçlarını kapatma umudu dışında başka alternatif olmadığı ileri sürülmektedir. Aynı saptama Şili’de meyve üretimi üzerine yaptığı çalışmasında Robert Gwynne tarafından da yapılmaktadır.⁴⁶¹ Gwynne göre eğer üretici firmaya borçlu ise bu borç tamamen bitene kadar firmaya ürün sağlamak zorunda kalmaktadır. Gwynne özellikle borçlanma yoluyla firmalar ile bağımlılık ilişkisine giren küçük üreticilerin Şili örneğinde 1990’lı yıllarda sözleşmelerin ağırlaşmasıyla topraklarını firmalara satmak zorunda kaldıklarını ifade etmektedir. Gwynne’in çalışmasında aktarılan bir çok Şilili küçük üreticinin göç etmek zorunda kalması veya daha büyük firmalarda tarım işçisi haline gelmesi Sultaniye örneğinde bugün karşıya karşıya kalınan bir durum olmasa bile birçok küçük üreticinin görüşmelerde sıkça aktarmış olduğu, “bir ya da en fazla iki kötü sezon geçirirsek her şeyimizi kaybederiz” ifadesi Şili’deki sürecin burada da yaşanabileceğini ortaya koymaktadır.

Borçlanma bu çalışmalarda olduğu gibi Sultaniye’de de bir yıldan diğerine sürüp gitmektedir. Sultaniyeli sözleşmeli üreticilerin bir kısmı borçluluk durumunu –

⁴⁵⁸ Kenneth Kusterer, “The Social Impact of Agribusiness: A Case Study of ALCOSA in Guatemala”, Washington D. C. USAID, 1981’den aktaran Clapp, “Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming”, s.15.

⁴⁵⁹ Pritchard vd. s.82.

⁴⁶⁰ Currie ve Ray, “On the Class Location of Contract Farmers in the Kenyan Economy”, s.460.

⁴⁶¹ Robert Gwynne, “Globalisation, Commodity Chains and Fruit Exporting Regions in Chile”, **Geographical Society**, Vol. 90, No. 2, 1999, s.219.

yukarıda aktarılan- farklı stratejilerle devam ettirebilirken bir kısmı da borçlarını ödeyebilmek için topraklarını satmak zorunda kalmıştır. Üreticilerin farklı bir seçenekleri olmaması nedeniyle borçlanmanın, yukarıda örneklerini sıraladığımız diğer ampirik çalışmalarda olduğu gibi üreticiyi firmaya ve sözleşmeli üretime daha sıkı bağlarla bağlamakta olduğunun ve bu durumda üreticilerin bağımsızlığını ortadan kaldırdığını düşünmekteyiz.

3.5.3. Sözleşmeli Üreticilerin Geleceğe Dönük Beklentileri

Görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin geleceğe dönük beklentilerini anlamaya yönelik sorular yöneltilmiştir. İlk olarak tarım sektörünün geleceğini nasıl gördükleri sorulduğunda sözleşmeli üreticilerin yarısından fazlası (%56) olumsuz gördüğünü ve bu sektörde bir geleceğin olmadığını belirtmiş, öte yandan %21,9'u geleceğin küçük üreticiler için kötü ancak büyük üreticiler için iyi olacağını ifade etmiştir. Tarım sektörünün geleceğini olumlu gören sözleşmeli üreticiler ise %12,5 oranındadır. Bu bağlamda üreticilerin büyük çoğunluğunun (%87,5) tarım sektörünün olumlu bir geleceği olmadığı görüşünde olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç tablo 68'de özetlenen üreticilerin kendi geleceklerini nasıl gördüklerine ilişkin soruya verdikleri cevaplarla da desteklenmektedir.

Tablo 70
Sözleşmeli Üreticilerin Tarım Sektörünün Geleceğine
Yönelik Düşünceleri

	Sayı	%
Kötü Gidiyor, Gelecek Yok	18	56,2
Büyük Üretici İçin İyi Küçük için Kötü	7	21,9
Hükümet Politikaları Böyle Giderse Kötü	3	9,4
İyi Olacak, Geleceği Olan Sektör	4	12,5
Toplam	32	100,0

Tablo 71'de görüldüğü gibi sözleşmeli üreticilerin %72'si kendi gelecekleri konusunda oldukça umutsuz görünmektedirler. Diğer yandan geleceği hakkında umutlu olanların oranı ise %9,4'tür. Öteki cevaplar ise geleceğini garanti altına alabilmiş ve en

azından bugünkü durumlarını gelecekte koruyabileceklerini ifade edenler olarak gruplanabilir. Bu grup içinde “aynı şekilde idare edeceğini” düşünenler %6,2; emekli olabilirse rahat edeceğini düşünenler %6,2 ve son olarak da yeterince malı ve mülkü olduğunu düşünen ve bunlarla yaşamını sürdürebileceğini düşünenler de %6,2 oranındadır.

Tablo 71
Sözleşmeli Üreticilerin Gelecek ile İlgili Beklentileri

	Sayı	%
Çok kötü, Karanlık görüyorum”	23	72
İyi olacak, Tarım önemli	3	9,4
Aynı Şekilde İdare Ederim	2	6,2
Emekli Olursam Rahat Olurum	2	6,2
Mal,mülk var yeter, Çocuğum geleceği iyi	2	6,2
Toplam	32	100,0

Sultaniye’de yaptığımız görüşmelerde sözleşmeli üreticilerin büyük çoğunluğu hem tarım sektörünün geleceği hem de kendi gelecekleri açısından umutsuz olduğu orta çıkmıştır. Bu umutsuzluk sözleşmeli üreticilerin %81,2’sinin çocuklarının kendi mesleklerini devam ettirmelerini istememelerinde en önemli etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan tarımsal üretimin ağır koşulları da bu soruya verilen olumsuz cevabın bir diğer önemli nedenidir.

Örnek Olay 18

“Üreticilik çok ağır iştir, gece gündüz çalışırsın çabalarsın ama sonuçta gene borçlu çıkarsın. Biz bu işi yapıyoruz çünkü bildiğimiz başka iş yok ama çocuğumun bu işi devam ettirmesini istemem. Okuyabilirse okusun ve başka bir iş yapsın. Ben bugün 53 yaşındayım ama en az 70 gösteriyorum. Aynı şeyleri çocuğumun da yaşamasını istemem. Buralarda ‘çocuğuna beddua etmek istersen, üretici olasin de yeter’ derler.”

Tablo 72
Sözleşmeli Üreticilerin Çocuklarının Üreticiliğe
Devam Edip Etmemesine Yönelik Düşünceleri

	Sayı	%
Evet devam etsin	6	18,8
Hayır devam etmesin	26	81,2
Toplam	32	100,0

Görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilere piyangodan bir trilyon çıksa bu parayla ne yapacağı sorusu yöneltmiştir. Bu soruyla sözleşmeli üreticilerin ellerine geçebilecek toplu parayı nasıl değerlendireceği saptanmaya çalışılmıştır. Sözleşmeli üreticilerin %43,8'i yeni toprak veya yeni alet ve ekipman satın alarak gibi üretime (üreticiliğe) yatırım yapacaklarını ifade ederken, %40,6'sı ise hemen üreticiliği bırakacağını söylemiştir. Ev veya arsa satın alarak yatırım yapacağını söyleyenlerin oranı ise %9,4'tür.

Tablo 73
Milli Piyangodan Bir Trilyon Çıksa Ne
Yapardınız Sorusuna Verilen Cevapların Dağılımı?

	Sayı	%
Üreticiliğe Yatırım (Tarla/Teknoloji)	14	43,8
Borçları Kapatırım	2	6,2
Üreticiliği Bırakırım	13	40,6
Ev/Arsa Alırım	3	9,4
Toplam	32	100,0

3.5.4. Sultaniye Köyünde Farklılaşma: Köylü mü? Kapitalist Çiftçi mi? **Kendi Toprağında Çalışan İşçiler mi?**

Sultaniye köyünde farklılaşmanın oluşup oluşmadığı ve bu süreçte sözleşmeli üretimin etkili olup olmadığı araştırmamızın en önemli amaçlarından birini oluşturmaktadır. Farklılaşmayı ortaya çıkarabilmek için öncelikle kullanabileceğimiz

somut ölçütleri saptamamız gerekmektedir. Sultaniye köyünde kullandığımız ölçütleri açıklamadan önce Türkiye’deki kırsal dönüşüm araştırmalarında konumuzla ilgili bazı öne çıkan çalışmalardan kısaca bahsetmekte yarar olduğunu düşünüyoruz.

Kırsal kesimde sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkarılmasında geleneksel yaklaşım toprak büyüklüğü ölçütünden yola çıkarak yapılan çalışmaları içermektedir. Muzaffer Sencer 1952 ve 1963 tarım sayımlarındaki toprak büyüklüklerini kullanarak Türkiye’de kır kesimindeki sınıfsal yapıyı oluşturan tabakaları belirlemeye çalışmıştır. Sencer bu çalışmasında tarımdaki sosyal sınıf yapısını işletme büyüklüğü ve buna bağlı olarak sağlanan gelir açısından tabakalara ayırmanın, topraksız olanları ve ücretli işçilikle geçinen tarımsal nüfusu içermediğinden hareketle, mülkiyet ilişkileri temeli üzerinden bir sınıflamaya gitmektedir. Bu doğrultuda Engels, Lenin ve Mao’nun kırsal sınıf yapısını ortaya koyan kategorileri kullanarak “tarım işçileri”, “yoksul köylü”, “küçük köylü”, “orta köylü”, “zengin köylü”, “toprak ağası” şeklinde 6’lı bir sınıf yapısına ulaşmıştır.⁴⁶²

Akşit’in 1966 yılında Antalya bölgesinde yapmış olduğu araştırmada farklılaşma üretim araçlarına sahip oluş ve yapılan işe göre “büyük üretici”, “küçük üretici”, “ortakçı-işçi”, “işçi”, “kalifiye işçi” ve “kamyoncu-tüccar” şeklinde ortaya çıkarılmıştır. Burada modern tarım aracıyla üretim yapanlar büyük üretici olarak adlandırılırken, pulluk kullananlar küçük üretici olarak tanımlanmıştır. Bu çalışmada tabakalaşma sahip olunan toprak büyüklükleri ile desteklenmektedir.⁴⁶³

Mubeccel Kıray’ın Hinderink’le 1964-65 yıllarında Çukurova köylerinde yaptığı araştırma⁴⁶⁴ Türkiye’de kırsal dönüşüm tartışmalarına önemli katkılar sağlayan bir diğer araştırmadır. Bu araştırmanın sonuçları 1970’te “Toplumsal Gelişmeye Engel olarak Toplumsal Tabakalaşma” (Social Stratification as an Obstacle to Development) başlıklı kitapta yayınlanmıştır. Bu araştırmada ele alınan dört köyden ikisi Oruçlu ve Karacaören, küçük toprak sahipliği görülen köyleri; diğer iki köy olan Yunusoğlu ve

⁴⁶² Sencer, ss.160-165.

⁴⁶³ Bahattin Akşit, **Türkiye’de “Azgelişmiş Kapitalizm” ve Köylere Girişi**, Ankara: ODTÜ Öğrenci Birliği yay., 1966., ss.86-88.

⁴⁶⁴ Mübeccel Kıray, “Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırması”, Oya Baydar (ed.) **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, içinde , İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1998.

Sakızlı ise, İstanbul’da yaşayan toprak sahiplerinin büyük çiftliklerinde çalışan ortakçı köyleri temsil etmektedir. Araştırmanın merkezinde yeni bir pamuk türünün Çukurova’da üretilmeye başlanmasıyla traktör kullanımı ve kapitalist çiftliklerin ortaya çıkması süreçlerinin bu dört köyün farklılaşmasına ne yönde etki ettiği bulunmaktadır. Araştırmanın sunduğu en önemli bulgulardan biri kapitalist dönüşüm çerçevesinde ortakçıların bir kısmının kente göç ettiği, köyde kalanların ise “ücretli emek” haline geldiği dolayısıyla ortaklığın tasfiye olduğudur. Bu bağlamda köylerde ortaya çıkan toplumsal farklılaşma “kapitalist ağa”, “ücretli işçiler”, “küçük üreticiler”, işgücü örgütleyicisi olan “elçiler” ve “muhtarlar” olarak ortaya konmuştur. Kıray’ a göre tarımda kapitalistleşme sürecinin göstergeleri olarak, toprak sahipliğinde kutuplaşma ve sınıfsal farklılaşma, sermaye birikiminin modern tarım teknolojisi ve girdilerin edinilmesi ve kullanılmasıdaki etkisi son olarak da ücretli emek istihdamının durumu değerlendirilmelidir.

Boratav, “Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm” adlı çalışmasında tarımda toplumsal sınıf ve tabakaları yalnızca işletme büyüklüğüne göre düzenlemenin doğru olmadığını ileri sürmektedir. Bu bağlamda çalışmada, üretim ilişkilerine dayanan ve bu ilişkilerle bağlantılı bölüşüm kategorilerini kullanan “büyük toprak sahipleri”, “zengin köylü”, “orta köylü”, “yoksul köylü” ve “tarım işçisinden” oluşan 5’li bir tabakalaşma şeması kullanılmıştır. Bu toplumsal sınıf ve tabakaların ayrımında, toprak mülkiyeti-büyüklüğü, yabancı emek gücü kullanımı, üretken emek harcanıp harcanmadığı, aile emeğinin işgücü piyasasına sunulup sunulmaması gibi ölçütler kullanılmıştır.⁴⁶⁵ 1992 ve 1994 yıllarında Boratav’ın yönetiminde yürütülen iki grup köy alan çalışmasından⁴⁶⁶ elde edilen verilerin ışığında oluşturulan tabakalaşma şemasının oluşumunda, hanelerin ücretli işçi istihdam elde edip etmemesi, haneden ücretli işgücü ihraç edilip edilmemesi, traktör sahipliği ve sulu-kuru işlenen alanın büyüklüğü gibi ölçütler dikkate alınmıştır. Bu incelemede kırsal sınıf ve gruplar “kapitalist üretici”, “zengin üretici”, “zengin köylü”, “orta köylü”, “küçük köylü”, “yoksul köylü”, “tarım işçisi” ve “rantiye” olarak

⁴⁶⁵ Boratav, 1980, ss.75-79.

⁴⁶⁶ Bu çalışmalardan ilki 1992 yılında gerçekleşen ve IDRC/Kanada tarafından desteklenen “The Political Economy of Structural Adjustment: Turkish Case” başlıklı projedir. Alan çalışması İstanbul ve 19 köyde yürütülmüş ve biri dışında tüm köyler Orta Anadolu köylerinden oluşmuştur. İkincisi ise 1994 yılında TARİŞ tarafından desteklenen “Ege Bölgesinde Tarımın Sosyo-Ekonomik Yapısı, Destekleme Politikaları ve Tariş” başlıklı projedir.

tanımlanmıştır.⁴⁶⁷ Boratav, “köylü” ile “üretici” arasındaki ayrımı işletme sahibinin kol emeği kullanıp kullanmamasıyla belirlemektedir. Ayrıca yukarıda belirtilen “zengin”, “orta” ve “küçük köylü” kategorileri “orta gruplar” olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada bir başka önemli nokta ise işletme büyüklüğünün belli bir sınıfın tanımlanmasında yetersiz kalmasının tespitinin yanı sıra traktör sahipliği ölçütünün de tek başına belirleyici olmadığının ifade edilmesidir.⁴⁶⁸

Yukarıda aktarılan araştırmalarda gördüğümüz gibi toprak büyüklüğü ölçütü önemli bir ölçüt olmasına rağmen tek başına kırsal yapıyı analiz etmede yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla bu ölçütün yanı sıra traktör sahipliği, ücretli işçi kullanımı, haneden emek ihracı gibi yeni ölçütlerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu araştırmada da, yaptığımız anket çalışmasından elde ettiğimiz verilerin Sultaniye’deki farklılaşmayı ortaya çıkarmaya olanak sağlayacağını düşündüğümüz beş ana ölçütten yararlanacağız: (1) işlenen toprak büyüklüğü, (2) ücretli işçi kullanımı, (3) hane üyelerinde ücretli işçi olarak çalışan kişi varlığı, (4) sermaye birikimi (5) hane reisinin tarımsal üretimde üstlendiği iş. Bu ölçütlerin neden seçildiğini daha iyi anlamak için aşağıda bu ölçütleri biraz daha detaylı olarak açıklamayı uygun buluyoruz.

Çalışmamızda toprak büyüklüğü ölçütünü oluştururken bir yanda sözleşmeli üreticilerin kendi mülkleri olan (tapulu) toprakların varlığı diğer yanda büyük ölçüde sözleşmeli üretim için kiraladıkları toprakların varlığı karşımızda bir güçlük olarak duruyordu. Bu çalışmada ortaya çıkan dikkat çekici bir nokta toprak kiralamanın sözleşmeli üreticiler arasında yaygın olması hatta kiralanan toprak büyüklüğünün kimi zaman mülk toprakların birkaç misline ulaşmasıydı. Dolayısıyla salt mülk topraklar üzerinden yapılacak bir değerlendirmenin yetersiz kalacağı düşünülerek mülk toprağın ve kiralanan toprağın toplanmasıyla oluşan “işlenen toprak büyüklüğü” dikkate alınmıştır.

⁴⁶⁷ Boratav ve Mustafa Şen, “Türkiye Tarında Sosyal Tabakalaşma ve Emek Kullanım Biçimleri: Bazı Köy Hanehalkı Araştırmalarındaki Bulgular Üzerine Bir Değerlendirme”, Tuncer Bulutay (Ed.), **Türkiye’de Tarımsal Yapı ve İstihdam**, içinde, Ankara: DİE yayınları, 1998, s.456.

⁴⁶⁸ Boratav ve Şen, s.457.

Feride Altan'ın Türkiye tarımında emek kullanım biçimlerini araştırdığı çalışmasında elde ettiği veriler son derece önemlidir. ⁴⁶⁹ Bu verilere göre 1970 yılında sadece ücretsiz aile işçisi çalıştıran haneler toplam işletmelerin %83,6'sını oluştururken bu oran 1991 yılında %55,8'e düşmektedir. Öte yandan sadece ücretli işçi kullanan haneler 1970 yılında %1.5 oranındayken yaklaşık dört kat artarak 1991 yılında %6.3 oranına yükselmiştir. Salt ücretsiz hanehalkı çalıştıran işletme sayısında gözle görülür bir düşüş yaşanırken, ücretli işçi kullanımındaki artış dikkat çekicidir. Tarımda ücretli emek kullanımının arttığını TÜİK'in Hanehalkı İşgücü Anketleri (HİA) sonuçlarından da izleyebiliyoruz. 2007 yılı HİA sonuçlarına göre tarımsal istihdamın %8,2'si ücretli ve yevmiyeli işçilerden oluşmaktadır. Bu oran 2001 yılında %4.6 seviyesindeydi. Bu verilerden yola çıktığımızda ücretli emek kullanımının yaygınlaştığını dolayısıyla ücretli işçi çalıştırma ölçütünün öneminin arttığını söyleyebiliriz. Sözleşmeli sanayi tipi domates üretiminde, ürünün çabuk bozulabilmesi veya değer kaybetmesi, olgunlaştıktan sonra kısa sürede toplanmasının gerekliliği gibi şartların zorlamasıyla özellikle hasat döneminde mevsimlik işçi kullanımının küçük topraklı hanelerde bile yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Daha önce Sultaniye'de görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin %94'ünün mevsimlik işçi çalıştırdığını belirtmiştik. Bu bağlamda ücretli işçi ölçütünün yalnız mevsimlik işçi kullanımı, mevsimlik işçi ve uzun süreli geçici işçi kullanımı ve son olarak da bu iki geçici işçi tipi ile birlikte sürekli işçi kullanımı olmak üzere üç farklı biçimde ele alınması gerektiğini düşünüyoruz. Mevsimlik işçi çalıştırmanın sözleşmeli üreticiler arasındaki farklılaşmayı ayırt edici bir özellik olmadığı ancak diğer yabancı emek kullanım biçimleri ile birlikte ele alındığında anlamlı olacağını düşünmekteyiz.

Temel kaynağı aile emeği olan haneler ekonomik koşullara uyum sağlayabilmek için emek güçlerini köy içinde veya dışında ücretli işçi olarak kullanabilmektedirler. ⁴⁷⁰ Bu anlamda hanede ücretli işçi olarak çalışan varlığı ölçütü çalışmamızda farklılaşmayı belirleyebilmemiz için önemli ölçütlerin başında

⁴⁶⁹ Feride Altan, "Türk Tarım Yapısı, Tarım Sayımlarının Mülkiyet ve İşletme Biçimleri Bakımından Karşılaştırmalı Bir Analizi" Tuncer Bulutay (ed.) **Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam** içinde, Ankara: DİE Yay., 1998, s.413.

⁴⁷⁰ Boratav ve Şen, s.474.; Aydın, "Yapısal Uyum Politikaları ve Köylünün Beka Stratejileri", s.23.

gelmektedir. Genel olarak bakıldığında haneden emek ihracı daha çok “yoksul sınıfların” savunma mekanizmaları olarak görülmektedir.⁴⁷¹

Sultaniye’de yaptığımız çalışmada bazı sözleşmeli üreticilerin sermaye birikimi yapabildiğini saptadık. Çalışmamız açısından asıl önemli olan, hanelerin sermaye birikimi yapıp yapamadığını belirlemenin ötesinde bu sermaye birikiminin ne şekilde kullanıldığıdır. Sermaye birikimi ölçütü aslında bu birikimin yeniden üretime dönüşüp dönüşmediğini sorgulamaktadır. Farklılaşmanın bir yönü zenginliğin sermayeye dönüştüğü yani sermayenin bireysel harcama yerine üretim araçlarına yatırım yaparak üretken bir şekilde kullanılmasıyla doğrudan ilişkilidir.⁴⁷² Bu ölçütü nesnel bir şekilde oluşturabilmek için üreticilere yönelttiğimiz birikim yapıp yapamadığı yönündeki soruya verilen cevapları birikimlerin nasıl değerlendirildiği sorusuna verilen cevaplarla birlikte değerlendirmeye çalışılmıştır. Ayrıca verilen cevapların tutarlı olup olmadığını üreticinin bize vermiş olduğu teknoloji kullanımı, üretim araçları, toprak kiralamanın boyutları gibi farklı kriterlerle ölçmeye gayret edilmiştir.

Çalışmamızda kullandığımız bir diğer ölçüt olan “hane reisinin tarımsal üretimde üstlendiği işin ne olduğu” sorusuna verilen cevaplardan üçlü bir sınıflama ortaya çıkmıştır. Bu üçlü sınıflama, hiçbir şekilde eli toprağa bulaşmayan yalnızca yönetim ve denetim vasıflarını yerine getiren hane reisleri, yönetim ve denetimin yanı sıra traktör ile yapılacak bazı işleri gerçekleştirenler, son olarak da işçiliği de dahil olmak üzere tarımsal üretimle ilgili her işi yapanlar şeklindedir.

Sultaniye’deki sözleşmeli üreticiler arasındaki farklılaşmayı yukarıda açıkladığımız beş ölçütün bileşkesi aracılığıyla Tablo 73 ortaya koymaktadır. Tabloda “ücretli işçi tipi” sütunun altında sürekli işçi, uzun süreli geçici işçi ve mevsimlik işçi olmak üzere üç farklı işçi tipinin dağılımı yer almaktadır. “İşlenen alan” sütunu altında hem mülk arazisi hem de kiraladığı alanın toplamı değerlendirilmeye alınmıştır. “Sermaye birikimi” sütunu altındaki “tümü” ifadesi hem sermaye birikimi yapabilenleri

⁴⁷¹ Boratav ve Şen, s.474; Aydın, “Yapısal Uyum Politikaları ve Köylünün Beka Stratejileri”, s.24 ; Yakın Ertürk, “Kırsal Türkiye’de Cemaat, Gelenek ve Değişme Eğilimleri”, Tuncer Bulutay (ed.). **Türkiye’de Tarımsal Yapı ve İstihdam**, içinde, Ankara: DİE, 1998, s.101.

⁴⁷² Bernstein, “Notes on Capital and Peasantry”, s.67.

hem de yapamayanları kapsamaktadır. Hane reisinin yaptığı iş sütunu altında “yönetim” ifadesi ile sadece yöneticilik ve denetim faaliyetleri, “Traktör+yönetim” ifadesi ile traktör kullanımını gerektiren işler ile yönetim-denetim faaliyeti, “her iş” ifadesi ile de tarla işi de dahil olmak üzere tüm faaliyetler kapsamaktadır. Büyük, orta ve küçük üretici grupları açısından tekli ölçüt seti kullanmak tarımsal yapıların karmaşıklığı nedeniyle son derece güçtür. Bu nedenle bu gruplarda bazı ölçütlerde birden fazla özellik kullanılmıştır. Bu çerçevede Sultaniye’de görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin %34’ü büyük üretici, %28’i orta üretici, %22’si küçük üretici ve %19’sı ise yarı-proleter olarak saptanmıştır.

Tablo 74
Sultaniyedeki Farklılaşmanın Tanımlanması İçin Çerçeve

	Ücretli İşçi Tipi*	Emek İhraç eder	İşlenen alan (da)	Sermaye Birikimi	Hane Resinin Yaptığı İş	Sayı	%
Büyük Üretici	s+g+m	hayır	401+	evet	Yönetim	10	31
	g+m	hayır	401+	evet	Yönetim		
Orta Üretici	g+m / m	hayır	101-400	tümü	Traktör+Yönetim	10	31
	g+m / m	hayır	101-400	tümü	Her iş		
Küçük Üretici	m	hayır	1-100	hayır	Traktör+Yönetim / Her iş	7	22
Yarı Proleter	m	evet	1-100	hayır	Her iş	5	16
Toplam						32	100

Notlar: * Ücretli işçi tipi sütunundaki kısaltmalar, s: sürekli işçi; g: uzun süreli geçici işçi; m: mevsimlik işçi şeklindedir.

Büyük Üreticiler: Kendi mülk arazileri ile birlikte kiraladıkları arazilerle 400 dekarın üzerinde geniş topraklarda tarım yapmaktadırlar. Bu üreticilerin sahip olduğu mülk arazileri 100 dekarın üzerindedir. İşlerinde 1000 dekarın üzerinde tarım yapmakta olan üreticilerde bulunmaktadır. Bu üreticiler sermaye birikimi yapabilen ve geniş toprakları kiralayabilecek düzeyde sermayeye sahip olan üreticilerdir. Gözlemlerimiz ve

görüşmelerimiz sonucunda bu üreticilerin birikimlerini yeni teknolojilere yatırım, topraklarını kiralama veya satın alma ile genişletme ve ticaret alanlarında değerlendirmektedir. Sultaniye’de bu grupta yer alan üreticilerden ikisinin zirai ilaç bayiliği yapması bu anlamda önemlidir.

Büyük üreticiler hem sayıca daha fazla hem de daha yeni teknolojiye sahip üretim araçlarını kullanmaktadır. Sultaniye’de 2008 yılında toplam 4 adet domates hasat makinesi vardır ve bu makinelerin tamamı büyük üreticilere aittir. Domates hasat makinesine sahip büyük üreticiler kendi hasatları tamamlandıktan sonra diğer üreticilere kiraya da vermektedir. Bu gruptaki üreticiler tarımsal üretim faaliyetine yalnızca üretimin organizasyonu, yönetimi ve denetimi sağlama noktasında katılmakta buna karşın yüksek oranda ücretli işçi kullanmaktadırlar. Büyük üreticilerin tamamı mevsimlik işçilerin yanı sıra uzun dönemli işçi de kullanmakta yaklaşık üçte birlik kesimi ise sürekli işçi de kullanmaktadır. Sürekli işçiler genellikle kahya, şoför, bekçi, çoban gibi farklı görevlerde çalışmakta ancak belirgin bir işbölümü olmadan her iş için kullanılabilirler. Bu gruptaki üreticilerin hanelerinden dışarıya emek ihracı olmadığı gibi ücretsiz aile işçisi kullanımı da çok enderdir. Büyük üreticiler sözleşmeli üretimi kendileri için bir fırsat olarak görmekte ve olumlu yaklaşmaktadır. Büyük üreticiler ellerindeki üretim gücünü firmalarla pazarlık edebilmek için kullanmakta ve diğer üreticilerden daha iyi şartlarda sözleşmeler gerçekleştirebilmektedir.⁴⁷³

Orta Üreticiler: İşledikleri alan 101-400 da arasında değişen, sözleşmeli üretici grupları arasındaki en karmaşık ve çelişkili gruptur. Bu gruptakiler haneden emek ihraç etmemekte ve ücretli işçi kullanmaktadır. Orta üreticiler de ücretli işçi kullanımı sadece mevsimlik veya mevsimlik ve uzun süreli, geçici işçi olmak üzere çeşitlilik göstermektedir. Bu gruptaki üreticilerin bir kısmı tarla işi dahil her işi üstlenenlerden oluşurken diğer kısmı ise traktör işleri ile birlikte yönetim- denetim işlerini üstlenenlerden oluşmaktadır. Tarla işi dahil her işi yaptığını söyleyen üreticiler 101-200 dekar arası toprağı işlemekte, tarla işini yapmayanlar ise 200 dekardan fazla toprağı işlemektedir. Orta üreticilerin bir bölümü (%40) sınırlı bir sermaye birikimi olanağına sahipken, diğer bölümü ise sermaye birikimi gerçekleştirememektedir Sermaye

⁴⁷³ Gwynne de çalışmasında büyük üreticilerin firma ile pazarlık yapabildiğini ve firmalarla daha iyi şartlar içeren sözleşmeler yaptığını belirtmektedir. Gwynne, s.221.

birikimini sağlayabilen üreticiler orta üreticilerin üst tabakasını oluşturmaktadır ve bu kesimin bir üst tabakaya geçişi sağlayabilecek potansiyelleri bulunmaktadır. Her işi yaptığını söyleyen ve 101-200 dekar arası toprağı işleyen üreticiler sermaye birikimi yapamadıklarını ifade etmektedir.

Orta üreticiler işledikleri toprak büyüklüğü nedeniyle küçük üreticilerden ayrılmaktadır. Bu toprak büyüklüğü orta üreticilere belli bir oranda üretim fazlası yaratabilmektedir. Ancak orta üreticilerin bu üretim fazlası kira ödemesi, faiz gibi mekanizmalarla birikime sınırlı ölçüde dönüşebilmektedir. Bu nedenle orta üreticilerin birikim olanağı işlediği alanın ne kadarının kira ne kadarının kendi mülkü olduğu ve borçluluk düzeyi ile bağlantılı olduğu söylenebilir.

Küçük Üreticiler: Yetersiz toprak büyüklüğü, bağımlı üretim ve borçlanma nedeniyle sermaye birikimi yapamayan bu gruptaki üreticiler 100 dekara kadar toprağı işleyenlerden oluşmaktadır. Bu gruptaki üreticiler, sadece hasat ve çapalama dönemlerinde kısıtlı olarak mevsimlik işçi çalıştırmaktadır. Diğer ücretli işçi tipleri olan uzun süreli geçici işçi ve sürekli işçi tipleri bu grupta görülmez. Sözleşmeli üretim için gerekli olan diğer emek gücü hanenin üyeleri tarafından karşılanmaktadır. Bu gruptaki sözleşmeli üreticiler özellikle tarımsal faaliyetin yoğun olduğu dönemlerde hanedeki çocukları da çalıştırmaktadır. Hane reisleri tarla işi de dahil olmak üzere tarımsal faaliyetle ilgili her işi üstlenmektedir.

Küçük üreticiler borç ağı içerisindeyler, borcu borçla erteleyerek veya “dalak çıkararak” üretimlerine devam etmeye çalışmakta ve bu gruptaki üreticilerin sıkça tekrarladığı gibi iyi bir sezon için “umut etmektedirler”. Farklı bir ürün alternatiflerinin olmayışı nedeniyle topraklarının büyük bir kısmında sanayi tipi domates üretimi yapan ve sözleşmeli üretime ürünlerini satma garantisi nedeniyle devam eden üreticiler her yönüyle firmayla eşitsiz ve bağımlı bir ilişki içerisindeyler. Üretim süreci üzerindeki denetimlerini firmaya kaptırmış durumda olan küçük üreticiler, birinci bölümde tartıştığımız “kendi toprağında çalışan işçiler” kavramına en yakın gruptur. Küçük üreticiler, kendi araçlarıyla (ve kendi toprakları üzerinde) firmanın denetimi altında

çalışan, gerçekte kendisine ait olmayan metayı üreten “tarımsal parça başı işçi”⁴⁷⁴ kavramı içerisinde değerlendirilebilecek üreticilerden oluştuğunu söyleyebiliriz.

Kısıtlı toprak büyüklüğü nedeniyle yetersiz çıktı ve girdi maliyetlerinin yüksekliği karşısında üreticinin eline geçen düşük fiyatlar sonucunda borçlanmanın giderek artacağı ve küçük üreticilerin mülksüzleşme sürecine gireceği beklenebilir. Mülksüzleşme sürecine girmeyip küçük üretime devam etmelerini sağlayan en önemli etmen ücretsiz aile işçisi çalıştırılarak maliyetlerin en aza indirilmesidir. Ancak bu grupta görüşme yaptığımız bir çok üretici geçirilebilecek bir kötü sezon ile her şeylerini kaybedebileceklerini söylemeleri bu grubun her an tarım işçisine veya yarı-proletere dönüşme potansiyelini göstermektedir. Sonuç olarak bu gruptakilerden bazılarının olanakları zorlayarak bir üst tabakaya geçme durumunu tamamıyla yok sayamasak da borçlanma mekanizması ile belirli bir süre sonra topraklarını kaybetme tehlikesi içinde olan çoğunluğun, bir alt grup olan yarı-proleter veya tarım işçisi konumuna düşmeleri beklenmektedir.

Yarı-proleter / Tarım işçileri: Bu grupta yer alan sözleşmeli üreticiler, hanenin geçinmesine yeterli olmayacak kadar küçük topraklara (0-20 da arası) sahip olan ve bu nedenle haneden dışarıya emek ihraç eden, geçinebilmek için emeklerini de satmak zorunda kalan dolayısıyla sermaye biriktirme olanağına sahip olmayan üreticilerden oluşmaktadır. Sultaniye’de ücretli olarak çalışan üreticiler, salça fabrikalarında çavuş ya da bekçi olarak veya köyde korucu olarak çalışmaktadırlar. Kendileri dışında aile üyelerinden bir veya daha fazlasının da ya tarım işçisi ya da kasaba veya kentte ücretli işçi olarak çalışan sözleşmeli üreticiler de bu gruptadır. Borçlarını ödeyebilmek için topraklarını satmak zorunda kalan üreticiler bu grupta yoğunlaşmaktadır. Bu kesim içinde sözleşmeli üretimden vazgeçmiş ve süreç içinde topraklarını kaybederek tamamen işçileşmiş haneler de vardır. 2007 yılında sözleşmeli üretimden çekilmiş bir üreticinin sözleri süreç hakkında önemli bilgiler taşımaktadır:

Örnek Olay 19

“1995 yılında sözleşmeli domates ekmeye başladım. 3 dönüm kadar yerim vardı, yetmediğinden toprak kiralayarak ekiyordum. Kira, mazot,

⁴⁷⁴ Davis, s.141.

ilaç, gübre derken girdilerim çok oldu borca girdim. Her geçen yıl bu sene daha iyi olur diye umut ettik ama olmadı. Ek gelir getirsin diye 2002 yılında korucu oldum. Eşim, kızım, oğlum hep birlikte çalışmamıza rağmen belimizi doğrultamadık 2007 yılında sözleşmeli üretimden çekildim. Borçlu kaldığımdan traktörümü de, üç dönüm yerimi de satmak zorunda kaldım. Şimdi eşim tarla işinde çalışıyor, oğlum Bursa’da fabrikada işçi ben de burada koruculuğa devam ediyorum.”

Sultaniye’de sözleşmeli üreticilerin homojen bir grup oluşturmadığını ve birbirinden ayırt edici özelliklerle farklılaşan ayrı tabakaların var olduğunu söyleyebiliriz. Borçlanma-kredi/faiz mekanizması, sahip olunan toprak büyüklüğü ve bağımlı üretim gibi değişkenler Sultaniye’deki sözleşmeli üreticilerin farklılaşmasına yol açmaktadır. Bir yanda büyük üreticiler kapitalistleşme evrimleşme sürecini yaşarken diğer yanda küçük üreticiler arasında ücretli işçiliğe doğru bir eğilim gözlemlenmektedir. Elbette yukarıda açıklanan model ampirik bir temele dayanmaktadır. Sözleşmeli üretimin farklılaşmaya yol açıp açmadığı ve üreticileri nasıl etkilediği, eski ilişki biçimlerini değiştirip değiştirmediğini araştırmayı yaptığımız Sultaniye özelinde tartışabiliriz. Ancak Türkiye açısından genelleme yapabilmemiz için farklı bölgelerde, farklı ürünlerde sözleşmeli üretimin etkisi üzerine daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Öte yandan Sultaniye’de yaptığımız araştırmadan elde ettiğimiz bulgular ve pratiklerin dünya ölçeğinde yapılan araştırmalarla çoğu zaman paralellikler taşıdığını da görmekteyiz.

SONUÇ

TÜİK'in son olarak 2001 yılında yapmış olduğu Tarım Sayımı verilerine göre Türkiye tarımsal yapısında küçük ölçekli toprak mülkiyeti yaygın durumdadır. Toplam 3.076.650 işletmenin %83'ü 100 dekardan, %64'ü de 50 dekardan daha az toprağa sahip olan işletmelerden oluşmaktadır. Bu verileri değerlendirdiğimizde küçük toprak mülkiyetine ve aile üretimine dayalı bir tarım yapısının ağırlığından bahsedilebilir. Öte yandan daha önceki tarım sayımları ile karşılaştırıldığında tarım kesimindeki üreticilerde önemli azalmalar yaşanmıştır. Tarımsal istihdam rakamları incelendiğinde son 10 yıllık süreçte üç milyonun üzerinde bir azalma söz konusudur. Yine de birinci bölümde tartışılan, kapitalist tarım için ileri sürülen üretim araçlarından yoksun ücretli emeğin tarımsal üretimin geneline egemen olduğu bir yapı henüz gelişmemiştir. Ancak bu tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmediği ve sermayenin tarımı hakimiyeti altına almadığı anlamına gelmemektedir. Birinci bölümde detaylı olarak analiz edildiği gibi, sermaye tarımsal alanda farklı biçimlerde egemenlik kurabilmektedir. Özellikle 1980 sonrası süreçte kapitalizmin dünya ölçeğinde egemenliğinin artması ve meta üretiminin her alanda yaygınlaşmasıyla tarımdaki üreticilerin bağımsız bir üretim gerçekleştirmesini neredeyse imkansızlaştırmıştır. Bu bağlamda sözleşmeli üretim çalışmamızda, kapitalist ilişkilerin yayılmasını ve üreticilerin artan bir şekilde tarımsal sermayenin denetimi altına girmesini sağlayan bir üretim formu olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye tarımında sözleşmeli üretimin ortaya çıkışını, yaygınlaşmasını ve Türkiye'nin tarımsal yapısına etkilerini anlama çabamız giriş bölümünde de vurgulandığı gibi çalışmamızın temel amacını oluşturmaktaydı. Çalışmanın yanıt aradığı sorular kuramsal çerçeve ve yapılan alan araştırması sonucunda ulaşılan bilgilerle yanıtlanmaya çalışıldı. Bu çerçevede Türkiye tarımında sözleşmeli üretimin en yoğun görülen alanlarından olan sözleşmeli sanayi tipi domates üretimi araştırma konusu olarak ele alınmıştır. Araştırma evreni ise sanayi tipi domates üretimi ile özdeşleşmiş bir köy olan Bursa'nın Sultaniye Köyü olarak tespit edilmiştir. Alan çalışmamızda sözleşmeli üreticilere uyguladığımız soru formunun içeriğinde hem kapalı hem de açık uçlu soruların bulunması konuyla ilgili derinlemesine analiz yapma imkanı

vermiştir. Ayrıca sözleşmeli üreticilerle yapılan görüşmeler dışında, sözleşmeli üretim yaptıran salça firmalarının yetkilileriyle gerçekleştirilen diğer derinlemesine görüşmeler sürecin bütünlüklü bir analizini yapmamıza imkan tanımıştır.

Tarımsal endüstri, ihtiyaç duyduğu hammaddeye açık piyasadan elde edebileceği gibi doğrudan kurumsal üretim yoluyla yani toprak satın alarak ya da kiralayarak kendi işçileriyle gerekli hammaddeyi sağlayacak ürünü üretme yoluyla da ulaşabildiğini birinci bölümde tartıştık. Sermayenin tarıma doğrudan yatırımını gerektiren ikinci seçenek içinde sermaye için farklı riskleri barındırmaktadır. Doğal şartların getireceği riskler ile tarımsal üretimdeki emeğin denetiminin zor olması en önemli iki risktir. Sözleşmeli üretim ise bu riskleri üreticiye bırakarak, hammaddeye erişimi düşük maliyet, belirlenen kalite ve miktarda sağlamaktadır. Bu çerçevede sözleşmeli üretim sermaye için, ucuz, sürekli ve güvenilir hammaddeye erişimi sağlayan bir araç anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Harvey'in kapitalist sistemde kar maksimizasyonu için emek üzerindeki denetim gücüne yaptığı vurgunun önemli olduğunu düşünüyoruz. Sözleşmeli üretim yoluyla da üretim süreci üzerinde farklı mekanizmalarla denetim sağlanmakla birlikte Davis'in vurguladığı gibi değişim sürecinde de sermayenin hakimiyeti artmaktadır.

Sultaniye'de yaptığımız alan araştırmasında firma yetkilileriyle yaptığımız derinlemesine görüşmelerde sözleşmeli üretimin kendileri için “kontrollü üretim”, “hammadde garantisi” ve “düşük maliyet” anlamına geldiğini söylemesi yukarıda yapılan vurguları haklı çıkarmaktadır. “Kontrollü üretim” ile anlaşılması gereken üretim sürecinin başından sonuna kadar firmaların denetimi ellerinde tutmasıdır. Firma tarafından belirlenen üretim girdileri ile istenilen miktarda istenilen kalite ve çeşitte ürün elde edilirken, bu ürünlerin teslim zamanları da fabrikanın üretim planına göre yapılmaktadır. Üretim süreci üzerindeki denetimin yoğunlaşması ve üretim risklerinin üreticiye aktarılması maliyetleri de düşürmektedir. Sözleşmeli üretim yapan salça firmalarından birisinin yetkilisiyle yaptığımız derinlemesine görüşmede “en ucuz domates, sözleşmeli domatestir” ifadesi yukarıdaki açıklamaları doğrulamaktadır. Firmaların denetim gücü üreticilerle yapılan sözleşme ile sağlanmaktadır. Yasal görünümü altında sözleşme eşitsiz bir ilişkiyi yansıtmaktadır. Sözleşme ile firmalar

Üretim süreci üzerindeki denetimlerini güçlendirirken, üretim riskleri üreticiye yansıtılmaktadır. Araştırmamızda görüşme yaptığımız salça firmaları yetkililerinden birisinin üretim sürecindeki firmanın denetimini vurgulamak için kullandığı “sözleşme imzalandıktan sonra artık sözleşmede belirtilen tarla çiftçinin değil fabrikanın malıdır” ifadesi firmanın denetiminin boyutlarını açığa çıkarmaktadır. Sözleşmeler firmaları yükümlülüklerinden koruyacak esnek bir yapıda şekillendirilmiş, üreticiler açısından ise cezai şartları da içeren katı maddeler içermektedir. Denetimin bir başka boyutu da değişim sürecinde gerçekleşmektedir. Firmaların hem ürün alım fiyatı hem de üreticilere verilen girdilerin fiyatları üzerinden de bir hakimiyet kurduğunu gözlemlemekteyiz. Salça sanayindeki firmalar SİİD bünyesinde toplanarak ürün alım fiyatını belirlemeye çalışmakta, bu durum da oligopolistik bir yapıyı ortaya çıkarmaktadır. Böyle bir yapı karşısında örgütsüz durumda olan sözleşmeli üreticilerin eşitsiz konumu daha da netleşmektedir.

Giriş bölümünde aktarılan çalışmanın cevap aradığı, sözleşmeli üretim üreticilerin üretim ve yeniden üretim koşulları üzerinde ne gibi etkide bulunduğu, üreticiler arasında bir farklılaşmanın oluşup oluşmadığına yönelik soruları araştırmamızda elde ettiğimiz bulguların analizini özetleyerek yanıtlamaya çalışacağız. Sultaniye’de üreticilerin sözleşmeli üretim yapma sebepleri sorulduğunda yarısından fazlası fiyat ve satış garantisini ileri sürmektedir. Bununla beraber özellikle mülk toprakları 100 dekardan daha az olan üreticiler, firmaların kredi ve girdi sağlamasını da sözleşmeli üretime devam etmelerini sağlayan sebep olarak öne çıkarmaktadır. İkinci bölümde ana hatlarıyla tartıştığımız, 1980 sonrası tarımsal politikalarında -özellikle destekleme politikalarında- yaşanan dönüşüm, tarımsal üreticileri piyasa mekanizması karşısında zayıflamasına neden olmuştur. Üreticilerin kullandıkları üretim girdilerine ödedikleri fiyatlar ile ürünlerine aldıkları fiyatlar arasındaki makası ifade eden iç ticaret hadlerinin tarım aleyhinde olması bu zayıflamayı şiddetlendirmiştir. Bu süreçte sözleşmeli üreticiliğin sunduğu kredi/girdi desteği ve pazar garantisi tarımsal üreticiler için bir çıkış noktası olarak görülmektedir. Özellikle belirli ürünlerde uzmanlaşmanın yaşandığı ve alternatif ürünlere geçişin kolay olmadığı pratiklerde sözleşmeli üretim yoluyla tarımsal üreticiler sermayeye bağımlı hale gelmektedir. Bu bağlamda sözleşmeli üretim bir seçenekten çok mecburiyet olduğu söylenebilir. Alan araştırmasının

bulguları da bu savı desteklemektedir. Sultaniye’de görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin çok büyük bir kısmı (%81) sözleşmeli üretimden çekilmeyi düşünmediklerini söylerken büyük çoğunluğu bunun nedeni olarak ise buna mecbur olduklarını ürünlerini satacak piyasa bulamayacaklarından çekindiklerini ifade etmişlerdir.

Sözleşmeli üretimin, üreticilerin tarımsal faaliyetlerinin ne kadarını kapsadığı sözleşmeli üretimin sonuçları açısından önemlidir. Sultaniye’de küçük topraklara sahip üreticiler topraklarının büyük kısmını sözleşmeli domates ekimine ayırmaktadır, toprak büyüklüğü arttıkça domates ekimine ayrılan toprak büyüklüğü de oransal olarak düşmektedir. Bu durum büyük topraklara sahip üreticilerin alternatif ürünlere yöneldiği ve risklerini dağıtma düşüncesi ile açıklanabilir. Bu sonuç küçük topraklara sahip üreticilerin sözleşmeli üretime ve firmalara daha bağımlı olduğunu göstermektedir. Birinci bölümde sözleşmeli üretim üzerine eleştirel olmayan yaklaşımlar sözleşmeli üretimi “eşit ve bağımsız iki tarafın karar verici olduğu bir süreç” olarak tanımlamaktaydı. Ancak Sultaniye’de yaptığımız araştırmanın bulguları değerlendirildiğinde özellikle küçük üreticiler için bu süreç eşit olmayan bir ilişkiyi yansıtmakta ve bağımlı üretim ile sonuçlanmaktadır.

Sözleşmeli üreticilik sürecinde, üreticiler arasındaki rekabetin de etkisiyle üreticiler daha fazla üretmeye, daha fazla ekmeye zorlamaktadır. Bu da ya toprak kiralama veya satın alma yoluyla topraklarını genişletmelerini ve/veya yeni teknolojilere yatırım yapmalarını gerektirmektedir. Her iki durumda da üreticiler borçlanmak durumundadır. Bu bağlamda sözleşmeli üretimin çoğu üretici için birikimden çok borçlanmayı artırdığını ileri sürebiliriz. Sultaniye’de görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin neredeyse tamamının (%97) borçlu olması bu iddiayı desteklemektedir. Sultaniye’deki sözleşmeli üreticiler en çok bankalara ve köyde bulunan tarım kredi kooperatifine borçlu durumdadır. Ayrıca sözleşmeli üreticilerin borç olarak görmediği bir başka durumda sözleşmeli üretimin temel işleyiş mekanizmasıyla ilintilidir. Sözleşmeli üretim sürecinde hasat döneminden önce yapılan ayni ve nakdi yardımlar da sözleşmeli üreticileri üretim sürecinin başında borçlu duruma düşürmekte ancak bu miktarlar domates teslim edildiğinde hesaplanarak

düşüldüğünden üreticiler tarafından çoğunlukla borç olarak değerlendirilmemektedir. Sözleşmeli üretim ve borçlanma arasındaki ilişki üçüncü bölümde ele alınarak detaylı olarak tartışılmıştır. Bu borçluluk sarmalının açığa çıkardığı genel sonuç ise üreticilerin firmaya daha bağımlı hale gelmesidir.

Sultaniye'deki sözleşmeli üreticiler için borçluluk durumu bir yıldan diğerine sürüp gitmekte, bazı üreticiler borçlarını borçla ödeyerek ve iyi hasat döneminden sonra borçlarını ödeyebileceklerini “umut ederek” devam etmektedir. Özellikle küçük topraklara sahip üreticilerin bir kısmı ise borçlarını ödeyebilmek için topraklarının bir bölümünü satmak zorunda kalmaktadır. Ancak çalışmamızda borçluluk olgusu kadar birikim olanakları da Sultaniye'de yeniden üretim ve farklılaşma sorunsalını ele alabilmemiz için önemlidir. Sultaniye'deki sözleşmeli üreticilerin hemen hepsinde borçluluk durumu söz konusu iken birikim yapabilenler sözleşmeli üreticilerin üçte birini oluşturmaktadır. Toprak büyüklüğü ile birikim yapabilme potansiyeli arasında anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Birikim yapabilen üreticilerin büyük bir kısmı 100 dekardan daha fazla toprağa sahip üreticilerden oluşmaktadır. Sultaniye'deki sözleşmeli üreticilerin üçte birini oluşturan birikim yapabilen üreticiler bu birikimlerini toprak satın alma veya kiralama veya teknolojiye yatırım ile yeniden üretimde kullanmaktadır.

Giriş bölümünde belirtilen çalışmanın yanı sıra aradığı sorulardan sonuncusu da sözleşmeli üretimin farklılaşmaya yol açıp açmadığı veya etkide bulunup bulunmadığı şeklindeydi. Sultaniye'de farklılaşmanın boyutlarını ortaya koyabilmek çalışmamızda klasik ölçüt olan toprak büyüklüğü dışında farklı ölçütler de kullanmayı uygun bulduk. Bu çerçevede ölçütler (1) işlenen toprak büyüklüğü, (2) ücretli işçi kullanımı, (3) hane üyelerinde ücretli işçi olarak çalışan kişi varlığı, (4) sermaye birikimi (5) hane reisinin tarımsal üretimde üstlendiği iş olarak belirlenmiştir. Bu beş ölçütün bileşkesiyle bir çerçeve oluşturularak Sultaniye'deki sözleşmeli üreticiler, büyük üretici, orta üretici, küçük üretici ve yarı-proleter olmak üzere 4 temel gruba ayrılmıştır. Büyük üreticiler 100 dekarın üzerinde mülk araziye sahip ve kiraladıkları topraklarla 400 dekarın üzerinde toprağı işleyen üreticilerden oluşmaktadır. Bu grubun en önemli ayırt edici özelliği sermaye birikimini gerçekleştirebilmeleri ve sözleşmeli üretim sürecinde firmalar karşısında diğer üretici gruplarına oranla pazarlık güçlerinin bulunmasıdır.

Kimi zaman bu güçleri kullanarak diğer üreticilerden ayrı sözleşmeler gerçekleştirebilmektedirler. Bu gruptaki üreticiler birikimlerini teknolojiye yatırım ya da toprakları genişletmek suretiyle yeniden üretime aktarmaktadır. Büyük üreticilerin diğer en önemli özelliği mevsimlik işgücünün dışında uzun dönemli geçici ve sürekli işçi kullanmalarıdır. Büyük üretici grubundakilerin ne hane reisleri ne de hane halkı üyeleri doğrudan tarla işlerine karışmamakta ancak yönetim ve denetim işlerini gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda bu gruptaki üreticileri “kapitalist çiftçiliğe” en yakın grup olarak değerlendirmemiz yanlış olmayacaktır.

Gerçekleştirdiğimiz alan araştırmasının bulgularına göre “orta üreticiler” işledikleri toprak büyüklüğünü nedeniyle kısıtlı da olsa belli bir üretim fazlası yaratabilmektedir. Ancak bu fazlanın birikime dönüşebilen kısmı faiz ödemeleri, toprak kirası gibi mekanizmalarla sınırlı kalmaktadır. Orta üreticilerin işlediği toprağının içinde kendi mülk toprağının oranı ve borçlanma bu açıdan önemlidir. Orta üreticilerin bir kısmı bir üst tabakaya geçişi sağlayabilecek potansiyeli barındırırken bir kısmının ise bir alt tabakaya düşmesi de olasıdır.

Küçük üreticiler ise yetersiz toprakları, bağımlı üretim ve borçluluk kısıkaı nedeniyle sermaye birikimi yapamayan, çocuk emeği de dahil olmak üzere hanehalkının tüm üyelerinin emeğini yoğun olarak tarımsal faaliyette kullanan, sadece hasat dönemlerinde mevsimlik işçi kullanmak zorunda kalan üreticilerden oluşmaktadır. Bu grupta yer alan üreticiler şiddetli bir borç kısıkaı içerisindedir ve genelde borçlarını borçla erteleyerek iyi bir sezon için umut etmektedirler. Bu gruptaki üreticiler kısıtlı toprak büyüklükleri nedeniyle topraklarının çok büyük bir kısmını sözleşmeli üretime ayıran, alternatif ürün imkanları sınırlı ve dolayısıyla firmaya daha fazla bağımlı olan üreticilerdir. Küçük üreticilerin üretime devam etmeleri, tüketim ve üretim maliyetlerini düşürme kabiliyetleriyle ilişkilidir. Bu nedenle yoğun olarak ücretsiz aile işçisi çalıştırmaktadırlar. Bu gruptaki üreticilerin bir çoğu için borçluluk kısıkaı nedeniyle uzun dönemde topraklarını kaybetmesi ve işçileşmesi beklenebilir.

Sultaniye’deki sözleşmeli üreticilerin tabakalaşmasında en altta yer alan yarı-proleter veya tarım işçileri grubu, geçinmeleri için yeterli toprak büyüklüğüne sahip olmayan veya zaman içerisinde topraklarını kaybetmiş, geçinebilmek için hanehalkının

bir veya daha fazla üyesinin dışarıya emek ihraç ettiği üreticilerden oluşmaktadır. Sultaniye’de ücretli olarak çalışanlar, sözleşmeli üretim ile birlikte oluşan yeni emek biçimi “çavuşluk”, bekçilik veya köyde koruculuk yapmaktadır. Bunun dışında hane halkı üyelerinden dışarıya yani kasaba veya kente de emek ihraç eden üreticiler bulunmaktadır. Sözleşmeli üretim süreci içerisinde borçlarını ödeyemeyen ve sonunda topraklarını satmak zorunda kalarak işçileşen üreticiler de bu grup içerisinde yer almaktadır. Bu üreticilerden bazıları sözleşmeli üretimden çekilerek tamamen işçileşmişlerdir.

Alan araştırmamızın sonuçlarını değerlendirdiğimizde Sultaniye köyünde bir farklılaşmadan bahsedilebilir. Bir tarafta kapitalistleşme sürecinde olan büyük üreticiler diğer tarafta işçileşme veya yarı-işçileşme sürecindeki küçük üreticiler. Bir geçiş aşaması olan orta üreticiler ise daha çelişkili bir kategori olarak her iki tabakaya da geçiş sağlayabilmektedir. Bu bağlamda birinci bölümde aktardığımız sözleşmeli üreticiliğe yönelik eleştirel olmayan yaklaşımlarda sözleşmeli üreticiliğin küçük üretimin devamını sağlayacağı ve sözleşmeli üretimin “karşılıklı yarar” sağladığına yönelik vurgulara katılmak mümkün gözükmemektedir. Ancak sözleşmeli üreticilerin homojen bir grup olarak ele alınıp, kendi içindeki farklılaşma gözeti lmeden yapılacak olan varsayımların da yetersiz kalacağını düşünmekteyiz.

1980 sonrası Türkiye tarımında yaşanan dönüşümün sonucunda tarım ve gıda üretimi sermaye için önemli bir birikim alanı haline geldiğini gözlemlemekteyiz. Tarımsal sermayenin tarımı hakimiyeti altına alışının özgün bir biçimi olan sözleşmeli üretim de Türkiye tarımında son yıllarda hızla yaygınlaşmakta ve yaygınlaşmasına yönelik tarımsal politikaların uygulanmaktadır. Önümüzdeki süreçte bu yaygınlaşmanın daha da hız kazanacağı öngörülebilir. Bu çalışmada da sözleşmeli üretimin Türkiye tarımına ve tarımsal üreticilere olası sonuçları yapılan alan araştırması ile saptanmaya çalışılmıştır. Hiç kuşkusuz süreci anlayabilmek için bu tür çalışmaların daha da artması, farklı ürün ve bölgeler düzeyinde yeni çalışmaların yapılması, makro düzeyde genellemeler yapabilmek açısından faydalı olacaktır.

EK 1: Soru Formu

Anket No:

Görüşmenin Gerçekleştiği Yer ve Tarih:

Görüşme Süresi:

Görüşme ile ilgili notlar:

Görüşmecinin Demografik Bilgileri

1. Nerede doğdunuz?

a) Köy ise neresi?

b) İlçe ise neresi?

c) İl ise neresi?

2. Kaç yaşındasınız?

3. Eğitim durumunuz nedir?

a) Okur Yazar

d) Lise/Meslek Lisesi

b) İlkokul

e) Yüksekokul / Üniversite

c) Ortaokul

4. Medeni haliniz nedir?

a) Evli

b) Bekar

c) Boşanmış

d) Eşi ölmüş

5. Sizinle beraber evinizde kaç kişi yaşıyor?

6.

Akrabalık derecesi	Cinsiyeti	Yaşı	Eğitim Durumu	Şimdiki İşi	
				Tarımsal işler	Tarım dışı işler
1.Kendisi					
2.					
3...					
4...					
5...					
6.					

7. Kaç yıldır çiftçilikle uğraşıyorsunuz ?

8. Babanız ne iş yapardı?

Toprak Mülkiyeti / Üretim Araçları ve Teknoloji/ Emek Kullanımı

9. Toplam ne kadar toprağınız var?

	Ekilebilir Tarım Arazisi (da)		Parsel Sayısı
	Kuru	Sulu	
a) Kendisine ait işlenen			
b) Kiralanan			
c) Ortakçı			
d) Kiraya verilen			
e) Ortağa Verilen			

10. Yetiştirilen Ürünler

Ürün Adı	Ekilen Alan (da)						Verim (kg)	Toplam Üretim	Satış Fiyatı (kg/Ytl)
	Toplam	Kendi Arazisi	Kiralanan	Ortakçı	Kiraya Verilen	Ortağa Verilen			
a) Domates									
b) Mısır									
c) Biber									
d) Buğday									
e) Yem Bitk.									
f) Diğer									

11. Çiftliğinizde size ait hayvanlarınız var mı?

a) Var

b) Yok

	Cinsi	Adet
a) Büyükbaş:	(Sağmal İnek?) (Düve-Dana ?)	
b) Küçükbaş:		
c) Kumes hayvanları		
d) İş Hayvanları:		

12. Aşağıda sayacağımız hangi makine ve aletlere sahipsiniz?

	Var →	Adet	Yok
a)Traktör			
b)Pulluk			
c)Harman Makinası			
d)Mibzer (Ekim Makinası)			
e)Biçerdöver			
f)Gübre Dağıtıcısı			
g)Pülverizatör (ilaç makinası)			
h)Römork			
j)Tırmık			
k)Kültüvatör (Kobra)			
l) Sulama aletleri Su Pompası , su motoru, Damlama su boruları			
m)Diğer (belirtiniz)			

13. Taşınmaz varlığınız var mı?

a) Var Neler?

b) Yok

14. Son yıllarda toprak sattınız mı?

a) Evet Nedeni?

b) Hayır

15. Son yıllarda toprak satın aldınız mı?

a) Evet Nedeni?

b) Hayır

16 Toprak kir alıyor musunuz?

a) Evet Nedeni?

b) Hayır

17. Tarımsal faaliyetin yoğun olduğu dönemlerde aile fertlerinin;

	Yaptığı İş	Günlük çalışma saati	Toplam Çalışma Süresi (gün)
1.Kendisi			
2.			
3.			
4.			
5.			
6.			

18. Ücretli işçi çalıştırıyor musunuz?

- a) Evet
- b) Hayır

19. Cevap evetse sürekli mi, mevsimlik işçi mi çalıştırıyorsunuz?

- a) Sürekli Kaç Kişi: Erkek: Kadın: (21. Soruya geç)
- b) Mevsimlik Kaç Kişi: Erkek: Kadın: (23. Soruya geç)
- c) Sürekli ve Mevsimlik

20. Sürekli işçileriniz günde kaç saat çalışıyor?

21. Sürekli işçilerinize ne kadar ücret veriyorsunuz?

Erkek: Kadın:

22. Mevsimlik işçileriniz günde kaç saat çalışıyor?

Erkek: Kadın:

23 Mevsimlik işçileriniz toplamda ortalama kaç gün çalışıyor

Erkek: Kadın:

24. Mevsimlik işçilerinize ne kadar ücret veriyorsunuz?

Erkek: Kadın:

Sözleşmeli Üretim

25. Şu anda hangi firma/firmalar ile sözleşme yaptınız?

26. Sözleşmeli üreticiliğe nasıl ve ne zaman başladınız ?

27. Bu tarihten itibaren her yıl aralıksız sözleşmeli üreticilik yapıyor musunuz ?

- a) Evet
- b) Hayır

28.Cevap hayır ise sözleşmeli üreticiliğe ara verişinizin nedeni nedir ?

29. Sözleşmeli üreticiliğe hangi ürünlerle başladınız ?

30. Günümüzde hangi ürünlerle yapıyorsunuz?

31. Açığa domates ekiyor musunuz?

- a) Evet Kaç dönüm?
- b) Hayır

32. Aile tüketimi için ayırdığınız ürün var mı?

- a) Evet Hangileri?
- b) Hayır (35. soruya geç)

33. Aile tüketimi için gerekli olan gıda ürünlerinin ne kadarını kendi toprağınızdan karşılıyorsunuz?

34. Sözleşmeli üreticilik haricinde ürettiğiniz ürünleri nasıl pazarlıyorsunuz?

35. Sözleşmeli tarıma ilk başlama sebebiniz nelerdi? (öncelik sıralı)

a) () Fiyat ve satış garantisi	b) () Teknik yardım
c) () Kredi sağlama (aynı ve nakdi)	d) () Diğerleri (Belirtiniz)

a) () Fiyat ve satış garantisi
b) () Teknik yardım
c) () Kredi sağlama (aynı ve nakdi)
d) () Diğerleri (Belirtiniz)

38. Hangi firma ile sözleşme yapacağınıza siz mi karar veriyorsunuz?

b) Hayır

40. Birden fazla firma ile sözleşme yapıyor musunuz?

b) Hayır

b) Hayır Kimlerle Yapılıyor:

b) Hayır

c) Diğerleri (belirtiniz)

c) Sözleşmede yazılı maddeleri anlayabildiniz mi?

45. Sizce mevcut sözleşme şartları çiftçilerin aleyhine / leyhine midir?

a) Aleyhine Nedeni:

b) Leyhine

46. Sözleşmede söz hakkınız var mı?

a)Var Hangi konularda?

b)Yok Neden?

47. Sözleşmelerle ilgili anlaşmazlığa düştüğünüzde, bu sorunun çözümü için sırasıyla nerelere başvuruyorsunuz (öncelik sıralı)?

()Firma Yetkililerine () Ziraat Odası/ Üretici Birliği

()Avukata () Diğer (Belirtiniz)

48. Girdileri nereden temin ediyorsunuz?

a)Tohum/fide:

b) Gübre:

c) İlaç:

e) Alet/makine:

49. Sizinle sözleşme yapan firmadan girdi temininde karşılaştığınız sorunlar nelerdir?

(Varsa)

50. Üretim sürecinde kullandığınız teknoloji/yöntemler konusunda ilk bilgileri nereden aldınız?

51. Sözleşme yaptığınız Firma / firmalar eğitim faaliyeti düzenliyor mu?

a) Evet

b) Hayır

52. Düzenlenen eğitim faaliyetlerine katılıyor musunuz?

a) Evet Nedeni

b) Hayır Nedeni

53. Sizce firmalar sözleşmede belirtilen şartları yerine getiriyorlar mı?

a) Evet tamamen

b) Kısmen

c) Getirmiyorlar

54. Firmalar sözleşmede belirtilen şartlardan hangilerini yapıyorlar?

	Yaptı	Yapmadı
1) Ayni Yardım		
Fide		
Gübre		
İlaç		
Tohum		
2) Nakit Kredi		
3) Teknik Destek		
4) Ürün bedelinin zamanında ve eksiksiz yapılması		
5) Ürünün zamanında alınması		
6) Ürünün başlangıçta taahhüt edilen miktarda alınması		
7) Diğer		

55. Sözleşmeli üreticilikten beklediğiniz faydaları aldığınıza inanıyor musunuz?

- a) Evet
- b) Hayır

56. Sözleşmeli tarım ile ilgili olarak çiftçilerin en önemli sorunları nelerdir (Öncelik sıralı)

- ☐ Düşük fiyat verilmesi
- ☐ Ürün bedelinin zamanında ödenmemesi
- ☐ Firmaların sözleşme şartlarını yeterince yerine getirmemesi
- ☐ Firmaların çiftçilerle tek yanlı ve çiftçilerin aleyhine olan sözleşmeler yapması
- ☐ Sistemin kamu kurumları ve mesleki kuruluşlarca denetlenmemesi
- ☐ Sözleşme ile ilgili sorunların çözümünün çok uzun zaman alması
- ☐ Diğerleri (Belirtiniz)

57. Sözleşmeli ürün fiyatı ne zaman ve nasıl belirleniyor?

58. Firma ürünün fiyatını ödeme konusunda farklı alternatifler sunuyor mu?

- a) Evet Nelerdir?
- b) Hayır

59. Doludan, kuraklık, hastalık ve zararlılar gibi tehlikelerden dolayı oluşan ürün kayıplarında sorumluluk nasıl paylaşılıyor?

60. Ürünü firmanın alım yerine götürdüğünüzde, teslim konusunda (kalite, fazla ürün teslimi, firenin fazla kesilmesi gibi) bir sorun oluyor mu?

a) Evet Nelerdir:

b) Hayır

61. Ürün tesliminde fire düşölüyor mu?

a) Evet Fire Oranı (%) nedir?:

b) Hayır

62. Ürünleri alım yerine taşımada herhangi bir sorununuz var mı?

a) Evet Nelerdir:

b) Hayır

63. Sizce sözleşmeli tarımın avantajları ve dezavantajları neler oldu?

a) Avantajları:

b) Dezavantajları:

64. Sözleşmeli üreticilikten çekilmeyi düşündünüz mü?

a) Evet Nedeni:

b) Hayır Nedeni:

65. Sözleşmeli üreticilik olmasaydı şu anda ne yapıyor olurdunuz?

a) Pazar için üretim (tüccar kanalıyla) yapıyor olurdum

b) Kent-kasaba'ya göç ederdim

c) Tarım işçisi/Ortakçı olurdum

d) Diğer (belirtiniz)

Devlet / Kurumlar / Örgütlenme

66. Sözleşmeli üretim faaliyetinizi herhangi bir kuruluş veya örgüt destekliyor mu?

a) Hayır

b) Evet Hangileri:

67. Sözleşmeli üretim yapan diğer üreticilerle işbirliği yapılabilir mi?

a) Hayır Nedeni?

b) Evet Hangi Konularda?

68. Sözleşmeler çiftçilere taraf olan bir kurum yetkilisi tarafından onaylansa, yararınıza olur mu?

a) Evet

b) Hayır Nedeni:

69. Evetse hangi kurumlar olmalı?

a) Tarım kooperatifleri

d) Tarım İl ve İlçe Müdürlükleri

b) Ziraat odaları ,

e) Çiftçi sendikalar

c) Üretici birliği

f) Diğerleri (belirtiniz)

70. Sözleşmeli tarımdan beklediğiniz faydaların gerçekleşmesi için örgütlenmenin gerekli olduğuna inanıyor musunuz?

a) Evet Hangi örgütleri tercih edersiniz?

b) Hayır

71. Tarımsal kuruluşlara/örgütlere yılda kaç defa uğrarsınız ?

a) Hiç uğramam

b) Birkaç defa uğrarım

c) İl/İlçeye her gittiğimde uğrarım

Birikim / Kredi Kullanımı / Borçlanma

72. Sözleşmeli tarımdan elde ettiğiniz gelirden memnun musunuz?

- a) Evet b) Hayır

73. Sözleşmeli tarımdan elde ettiğiniz gelir, toplam gelirinizin ne kadarını oluşturuyor?

74. Doğrudan gelir desteği alıyor musunuz?

- a) Evet b) Hayır

75. Sözleşmeli üretim sayesinde birikim sağlayabiliyor musunuz?

- a) Evet b) Hayır

76. Birikimlerinizi nasıl değerlendiriyorsunuz?

77. Kredi kullanıyor musunuz?

- a)Evet b) Hayır

78. Şu anda borcunuz var mı?

- a)Evet b)Hayır

79. Cevap evet ise nerelere borcunuz var?

- a) Firma
b) Banka
c) Tefeci-Tüccar
d) Diğer (Belirtiniz)

Beklentiler

80. Çocuğunuzun bu işi devam ettirmesini ister misiniz?

a) Evet Neden?

b) Hayır Neden?

81. Tarım sektörünün geleceğini nasıl görüyorsunuz?

82. Kendi geleceğinizi nasıl görüyorsunuz?

83. Kendinizi nasıl tanımlıyorsunuz?

a) Sözleşme yapılan firmanın işçisi

b) Tarımsal İşletme Sahibi

c) Sözleşme yapılan firmanın ortağı

c) Küçük üretici

d) Diğer

84. Milli piyangodan 1 trilyon çıksa ne yapardınız?

Görüşmeci hakkında izlenimler:

EK: 2 Sözleşme Örneği

TİP-1

DOMATES YETİŞTİRME VE ALIM SÖZLEŞMESİ

Bu sözleşme aşağıdaki hükümler kapsamında.....adresinde faaliyet gösteren.
.....ile.....adresinde ikamet
eden.....oğlu/kızı.....aralarında akdedilmiş olup, sözleşmenin tüm
metninde, taraflardansadece "ŞİRKET", ŞİRKET in Karacabey, ilçelerindeki kuruluşları
"FABRİKA", diğer taraf ise "ÜRETİCİ" olarak anılacaktır.

MADDE 1.KONU :

Bu sözleşme konusu, Üreticinin sözleşme kapsamındaki şartlara uygun olarak, sözleşmenin ekinde bulunan müfredat cetvelinde
hudutları, yüzölçümü belirtilmiş olan tarlarda (belirtilen tarla harici ekim dikim yapılması halinde Şirket personelinin tanzim ettiği
raporlardaki tarla geçerlidir) yetiştirdiği dekar ve ton olarak miktarı belirtilen domates ürününü Şirket'e ait fabrika kantarlarında
tartımı yapılarak Şirket'e satışından ibarettir. Bu sözleşme ziraat yılını kapsar.

MADDE 2. ÜRÜN FİYATI VE ÖDEMESİ :

2.1 Üretici' ler sahip - zilliyet, ortakçı veya kiracı sıfatıyla taahhüt ettiği domatesin tamamını şimdiden Şirket'e beher tonunu brüt
.....YTL'den satmayı, Şirket de bu sözleşmede yer alan şartlar dahilinde satın almayı kabul ve taahhüt etmiştir.
2.2 Üretici' ye aynı ve nakdi yardımlar dahil alacağının % 1. tarihine kadar, Şirket
tarafından ödenir.

2.3 Üretici' ye yapılan aynı ve nakdi yardımların bedeli üretici tarafından domates teslimi şeklinde ödenir. Bu şekle göre, aynı ve nakdi
yardım karşılığında teslim edilen domatesin beher ton ücreti brütYTL. dir

2.4 Üretici' nin teslim etmiş olduğu hammadde bedelinden, Şirket tarafından Üretici' ye verilen aynı ve nakdi yardımlar tenzil edildikten
sonra bakiye alacağı tarihine kadar ödenir.

2.5 Devlet tarafından ihracat teşvik iadeleri verildiği takdirde; bu sözleşmenin müfredat cetvelindeki çiftçilerden, sözleşme şartlarına
uyan çiftçilere, hak ettikleri ihracat teşvik iadeleri Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından ilinin
..... İlçesindeki Ziraat Bankası Şubesi vasıtasıyla ödenir.

MADDE 3 TESLİM SEKİLİ VE ŞARTLARI:

3.1 Üretici, yetiştirdiği domates mahsulünü Şirket yetkililerinden alacağı ürün teslim belgesi karşılığında ve teknik şartlar kısmında
gösterilen şekil, zaman, evsaf ve miktarda nakil masrafları kendilerine ait olmak üzere şirketinilçesindeki
fabrika kantarında tartımı yapılarak Şirket' in göstereceği mahalde zedelemeyen boşaltmak suretiyle teslim etmeyi şimdiden taahhüt
eder. Üretici, program harici hasat ve sevkiyat yapamaz.

3.2 Şirket, gerekli gördüğü takdirde Üretici' nin teslim ve yükümlü olduğu mahsulü %25 oranına kadar fazlasını veya aynı oranda
noksanını aynı evsaf, aynı şartlar ve fiyatla almak kaydıyla almamak veya almamakta serbesttir. Üretici' nin onayı söz konusu değildir.
Noksan veya fazla alım miktarının tespitinde ve bu kararı oluşturan sebeplerin takdirinde Şirket yetkili olup, Üretici noksan veya fazla
teslim edilmiş domatese bağlı olarak alacak ve tazminat talebinde bulunamaz.

3.3 Üretici bu sözleşmede belirtilen fiyat ve şartlarda mahsulünün şimdiden şirkete satmış ve zilliyetini devretmiştir. Üretici satım
konusu ürünü ilke olarak yukarıda 3.1 de belirtilen şekilde şirkete teslim edecektir. Üretici şirketten başkasına ürünü teslim edemez.

3.4 Üretici, ürünü üçüncü kişi veya kişilere satar veya satmaya teşebbüs ederse kalan mahsulün tamamı ile yolda veya tarlada vasa
üzerinde yakalananlar Şirket'e teslim edilir.

3.5 Yukarıdaki 3.2 ve 3.4 hallerinde Şirket' in hiçbir hukuki ve cezai sorumluluğu ve kusuru olmadığını Üretici şimdiden beyan ve
ikrar eder.

MADDE 4. ÜRETİM ŞARTLARI :

A-) ŞİRKETİN YETKİ VE SORUMLULUKLARI

Şirket, yetiştirilecek domates çeşidini bizzat tespit eder.

1- Şirket, yetiştiricilere sözleşmeli tarlalara yetecek kadar domates tohumu, fidesi, zirai ilaç ve gübresini mücbir sebep halleri dışında
temin etmeyi, nakdi bakım yardımı yapmayı kabul ve taahhüt eder.Fide veya tohum Şirket tarafından temin edilemediği takdirde
Üretici, önerilen miktar ve cinsten fide veya tohumu piyasadan temin ederek taahhüdünü yerine getirmek zorundadır.

2-Şirket ile üretici tarafından birlikte düzenlenen "Domates Anket Formu" ile üreticinin şirketten almak istediği aynı yardımlar
(gübre,tohum,fide) belirtilmiştir.Tarım takvimine uygun olarak şirket tarafından temin edilen aynı yardımların üretici tarafından teslim
alınma yükümlülüğünü üretici peşinen kabul ve taahhüt eder.Şirketçe temin edilen aynı yardımların üretici tarafından teslim
alınmamasından dolayı şirketin uğrayacağı maddi zararın üreticiden tazmin hakkı saklıdır.

3- Şirket' ce temin edilen tohum ve fidelerin ruhsatı, sağlık sertifikaları ve dağıtım belgeleriili Tarım İl
Müdürlüğü' nden bizzat tohum satıcısı ve fide yetiştiricisi firmaları tarafından alınır.

4- Sağlıklı oldukları, yukarıda anılan kurumların belgeleri ile anlaşılan fide ve tohumların hastalıklı oldukları, Üretici tarafından hiçbir
şekil ve zamanda iddia olunamayacağı gibi üretimin kısmen veya tamamen oluşmaması böyle bir hastalığa istinat ettirilemez.

5-Şirket a) Toprak hazırlama ve gübrelemede, b)Fidelerin tarlaya dikiminde ve/veya tohumun inibzerle ekiminde, c)Ara sürümünde ve
çapalamada, d)Sulamada, e)ilaçlamada, f) Domatesin hasadında, nakdiye araçlarına yüklenmesinde ve Fabrika' ya taşınmasında, talep
eden her Üretici' ye bir sorumluluk taşımamak kaydıyla tavsiye ve teknik bilgi aktarımında bulunmayı vaad ve kabul eder.

6-Şirket sözleşmenin imzalanmasından itibaren, işin sonuna kadar Üretici' nin tarlasına girmek ve her türlü çalışma faaliyetlerini
denetleme hakkına sahiptir.

B.ÜRETİCİNİN SORUMLULUĞU :

1-Üretici, domates ziraatını gerçekleştirirken, toprak hazırlığı, gübreleme (çeşidi, miktarı,zamanı) ekim-dikim- söküm, çapalama,
sulama, (şekil ve zamanı) hastalık, zararlı ve yabancı otlarla mücadelede kullanılacak yöntem ve tarımsal ilaçlar, son ilaçlama ile hasat
arasında geçmesi gerekli asgari süre gibi hususlara uymak zorundadır.

2-Üretici, domates ziraatını İl-İlçe Tarım Müdürlükleri'nce önerilen münavebe planına uygun yapmak zorundadır.

3-Üretici, sözleşme müfredat cetvelinde sınırları ve özellikleri belirtilen tarlada sadece Şirket için domates yetiştirmeye ve olgunlaşan
domatesi ilk elden itibaren bu sözleşmede kararlaştırılan esaslar dairesinde Şirket' e teslim etmeye mecbur olup, tarladaki üretimin
taahhüt olunandan fazla oluşması Üretici' ye Şirket' ce düzenlenen teslimat programı dışında hareket etme hakkını vermez. Üretici her
ne sebeple olursa olsun tarlasındaki sözleşmeli domatesi birinci elinden itibaren aralıksız olarak fabrikaya teslim etmeye mecburdur.

4-Üretici, sözleşme müfredat cetvelinde belirlenenin dışındaki bir tarlada ekim veya dikim yapmak zorunda kaldığı takdirde durumu
dikim veya ekimden en az 7 (yedi) takvim gününden önce Şirket' e yazılı ve gerekçeli olarak bildirmeye mecburdur. Önerilecek yeni
tarlanın domates yetiştirilmesi bakımından uygun görülmemesi halinde Şirket durumu İl-İlçe Tarım Müdürlüklerine tespit ettirebilir

veya herhangi bir ihbar ve ihtara gerek olmaksızın sözleşmeyi fesh edebilir. Üretici bunu peşinen kabul eder. Bu takdirde Üretici' ye verilen aynı yardım var ise Üretici Şirket' e olan bu borcunu bir ay içerisinde ödemek zorundadır.

5-Üretici, ekim ve dikim yapacağı tarlaların Nematod (toprakaltı zararlısı) durumunu, tarlada ard arda kaçınıcı yıl domates ekimi yapacağını araştırmakla ve bilmekle yükümlü olup, domatesin kısmen veya tamamen oluşmamış bulunmasını bu gibi sebeplere istinat ettiremez.

C-MAHSULÜN TOPLANMASI VE YÜKLENMESİ VE FABRİKAYA TAŞINMASI:

1-Toplamada toplama kabı, yüklemede yükleme şekli domatesleri yaralayıcı, parçalayıcı, ezici, domatesin kalitesini olumsuz yönde etkileyici olmayacaktır. Römork ve kamyonlara kapasitelerinden fazla domates yüklenmeyecek ve bu suretle domatesin ezilmesine engel olunacaktır. Römork ve kamyonların istihap hadlerine riayet edilmesi sorumluluğu Üretici' ye aittir. Yüklemede römork ve kamyonların taban ve kenarlarına plastik (naylon) örtü konulacak olursa arka kapağın oturduğu taban seviyesini aşmayacak yani domates suyunun tabandan akmasına engel olunmayacaktır. Aksi takdirde naylonun kesilmesine ve uygulanacak fireye Üretici' nin itirazı geçersiz sayılacaktır.

2-Üretici topladığı domatesi bekletmeksizin ve toplandığı gün Fabrika' ya teslim etmeye mecburdur. Toplandığı gün teslim edilmeyen domatesi Şirket, katıyen kabul etmez. Domates, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında teslim edilecektir. Şirket dilerse bu teslim süresini yirmi güne kadar uzatabilir.

Şirket, ayrıca hangi Üretici' nin, hangi zamanda, ne miktar domates teslim edeceğini, tayin, tertip ve düzenleme yetkisine sahip olup Üretici, Şirket' in bu yetkisini kayıtsız bir şekilde kabul eder.

3-Şirket, Üretici' nin hangi tarihlerde ne miktar domates teslim edeceğini bir sistem ve programa bağlar. Üretici de bizzat veya mümessili marifetiyle Şirket' in Tarım Birimine müracaatla teslim edeceği domates miktar ve tarihini belirleyen bir belge (Domates Hasat ve Teslim Fişi) alır. Üretici veya mümessili tarafından bu fişte belirtilen tarih ve miktarların dışında getirilen ürün kabul edip etmemekle Şirket mutlak suretle yetkili olup, Üretici ürünü getirdiği halde Şirket tarafından kabul edilmediği yolunda bir iddiada bulunamaz. Üretici bu yolun dışında teslim talebinde bulunamayacağı gibi, ürünün Sözleşmede belirlenen miktardan çok fazla oluştuğundan bahis ile fazlasının alınması talebinde bulunamaz. Bunun için de Üretici ekimini veya dikimini Şirket' in alım miktar ve tarihlerine ilişkin programlamasına uygun periyotlar halinde yapmaya özen gösterir.

4-Üretici domatesin tarlada olgun halde beklemesinden; yağmur, güneş, hastalık ve zararlılar gibi herhangi bir sebeple bozulmasından dolayı hiçbir hak iddia edemez ve bu sebepleri taahhüdünün tamamlanmamasına gerekçe olarak gösteremez. Teslimini taahhüt ettiği domatesin tamamını veya bir kısmını herhangi bir nedenle üretmeyi başaramadığı takdirde gerekirse Şirket' in uygun görmesi durumunda satın alıp sözleşme şartları içinde Şirket' e teslim etmeye mecburdur.

5-Nakdiye giderleri Üretici' ye aittir.

D-DOMATES KABUL SARTLARI TARTIM VE SINIFLANDIRMA :

Üretici, domatesi ; domates sapı, toprak, yabancı ot ve artıkları ve diğer yabancı maddelerden arındırılmış, hastalıklı, çürük, buruşuk ve şekil bozukluğu olmayacak tarzda ve kesinlikle yıkamadan Şirket' in tespit edeceği alım merkezine, bekletmeden teslim edecektir. Domates aşağıda açıklanan vasıflara sahip olmalıdır. Bu evsafa uymayan ürünü Şirket' in alma mecburiyeti yoktur.

Domatesler tam olgun (mütecanis renkte, kendine has koyu kırmızı) hale gelmedikçe toplanamaz. Aşağıdaki evsafa uymayan domatesi Şirket' in alma mecburiyeti yoktur.

A-Eti sıkı ve sert, olgun ve rengi eşit dağılımlı, koyu kırmızı olacaktır.

B-Yeşil, sarı veya siyah benekleri, dip çürüklüğü, gün yanıklığı olmayacaktır.

C-Herhangi bir nedenle kabuğu çatlamış olmayacaktır.

D-Sapsız, çamursuz, temiz olacaktır.

Bu maddelerde yer alan özellikleri taşımayan domatesler, ıskarta olarak nitelendirilecektir.

Şirket ıskarta içinde, mayalanmış, çürümüş ve küflü domates olmamak kaydıyla ağırlıklı olarak ıskarta oranı %10 'u aşmayan teslimatı dilerse aynı oranda bedelden tenzilen kabul edebilir. Mayalanmış, çürümüş, küflenmiş domatesler ve ıskarta %10' dan fazla olan domatesler hiçbir şekil ve sebeple kabul edilemez.

Üretici bu maddede belirlenen evsafa domates yetiştirmeyi ve teslimi taahhüt etmiş olup, bu maddedeki evsafa uymadığı için Şirket' ce fire olarak düşülen veya kabul edilmeyip red edilen miktarları taahhüdünden az teslimat yapması için bir gerekçe olarak göstermez.

Şirket yukarıda belirlenen evsafa uymayan ürünü tartıdan önce red edilebilir. Kesin değerlendirme, domates Fabrika 'da boşaltılırken yapılır. Bu esnada belirlenecek ıskarta miktarları tenzil edilir. ıskarta içinde mayalanmış, çürümüş, küflenmiş domates görülürse malın tümü red edilir. Bütün bu işlemlerin yapılmasında Üretici bizzat hazır bulunabileceği gibi Şirket' e ibraz edeceği yazılı bir belge ile de kendisini temsil ettirebilir. Ancak Şirket' in iş ve hizmet planlaması nedeniyle kalite kontrolünün ve kesin kabulün domatesin, Fabrika' ya fiilen tesliminden sonraki bir zamanda yapılması zarureti doğar ise Şirket bu tarihi Üretici' ye ve Mümessiline tebliğ etmeye zorunlu olmayıp tesellüm keyfiyetini Üretici veya temsilcisi yokluğunda da yapabilir. Üretici, Şirket' in bu yetkisini peşinen kabul etmiş olup domatesin Şirket yetkililerince tanzim edilen belgelerle belirlenen evsaf ve miktarlarından değişik olduğu iddiasında bulunamaz.

E- AYNI-NAKDI YARDIMLAR :

1) Şirket yetiştiricilere sözleşmeli tarlalara yetecek kadar domates tohumu, fidesi, zirai ilaç ve gübresini temin etmeyi, nakdi bakım yardımı yapmayı kabul ve taahhüt eder. Üretici ise, Şirket tarafından temin edilip kendisine teslim edilen,

1.1 Hibrit viol fidenin bin adedini YTL+KDV'den, hibrit tohumun bin adediniYTL + KDV den,

1.2 15.15.15 Kompoze gübrenin kilosunu..... YKR + KDV'den,

1.3 Azotlu gübrenin kilosunuYKR + KDV' den,

1.4 Şirket talep eden Üretici' ye tebliğinde ve uygulamasında sorumluluk taşımamak kaydıyla damlama sulama borusunun bin metresiniYTL + KDV' den, almayı kabul ve taahhüt eder.

1.5 Şirket talep eden her Üretici' ye nakdi avans yardımında bulunur. Nakdi avans yardımı teslimi taahhüt olunan domates beher tonu içinYTL' dir. Bu yardımınYTL' si fiili ekim veya dikimin Şirket 'ce tespitini müteakip 15 gün sonra, geri kalan YTL' si ise " çapa avansı" olarak Şirket teknik elemanlarının raporlarına istinaden ödenir.

1.6 Şirket' ce (E-1), bendinde fiyatları belirlenip üreticiye teslim edilen malzemelerin toplam tutarı aynı ve nakdi yardım olarak kabul edilip, teslim olunan mahsul tutarından tenzil olunacağı kabul ve taahhüt edilir.

1.7 Şirket vereceği aynı ve nakdi avansları, veriliş amacına göre tarım takvimine uygun olduğu dönemlerde vermek zorundadır.

MADDE 5. MÜCBİR SEBEPLER :

A-ŞİRKET BAKIMINDAN :

Bu sözleşmenin uygulanmasında mücbir sebepten maksat, ekonomik kriz, şirket tesislerinin arızalanması ile grev, harp, deprem, sel gibi önceden tahmini mümkün olmayan ve Şirket' in iradesi dışında oluşup Şirket faaliyetini kısmen veya tamamen tatil edici karakterdeki sebep ve olaylardır. Şirket, bu sebeplerden dolayı sözleşmenin kendisine yüklediği görevleri yerine getirememesi halinde sorumlu tutulamaz.

B-ÜRETİCİ BAKIMINDAN :

Mücbir sebepten maksat üretimi kısmen veya tamamen kısıtlayan nitelik ve boyuttaki sel baskını, dolu, don' dur. Üretici böyle bir olayın vukuunu takip eden ilk üç iş günü içinde Şirket' e ve İl - İlçe Tarım Müdürlükleri'ne yazılı olarak müracaat edip, tespitini isteyebilir. Zararın olup olmadığı, oldu ise miktarının tespiti Şirket ve İl-İlçe Tarım Müdürlükleri yetkililerine ait olup üretici herhangi bir hastalık veya zararlı veya olumsuz hava koşulları nedeniyle taahhüt ettiği domatesin tamamını veya bir kısmını teslim etmektan imtina edemez. Teslimini taahhüt ettiği domatesin tamamını veya bir kısmını herhangi bir nedenle üretmeyi başaramadığı takdirde başka bir yerde üretilmiş ve hasat edilmiş domatesle tamamlayamaz. Şirket sözleşme müfredat cetvelinde belirtilen alanların dışında üretilmiş olan mahsulü alıp, almamakta muhtardır.

MADDE 6. ÜRETİCİ'NİN ŞİRKET'E MAHSULÜ TESLİM ETMEMESİ VEYA EKSİK TESLİM ETMESİNİN SONUÇLARI :

Sözleşmeli Üretici, Şirket ile akdetmiş olduğu sözleşme uyarınca taahhüt ettiği ve sözleşme müfredat cetvelinde belirtilen miktardaki domatesi Şirket' e teslim zorunludur.

Üretici, Şirket' in belirlediği süre ve şartlarda taahhüt ettiği domatesi teslim zorunludur. Süre ve şartları Şirket tayin ile tespit eder. Bu hususun Şirket' ce duyurulması yeterlidir. Üretici' nin sözleşme şartlarına uymaması halinde :

6.1 Üretici'ye evvelce ödenen aynı ve nakdi yardımların bedeli,

6.2 Yardımların verildiği tarih ile senedin tahsile verildiği tarih arasındaki Merkez Bankası reeskont faizi,

6.3 Üretici' nin sözleşme hükümlerine uymaması halinde, taahhüt ettiği domates ürün miktarından eksik teslim ettiği miktarın tutarı kadar cezai şart bedeli ,

6.4 Sözleşme ile birlikte üretici tarafından imzalanmış olan ve sözleşme kapsamı içerisinde bulunan beyaz bononun bedel kısmına yukarıdaki 3 bentte(6.1, 6.2, 6.3) belirlene miktarların toplamı yazılarak Şirket yetkililerince hiçbir ihtara hacet kalmaksızın adli ve icrai mercilere intikali taraflarca kabul ve taahhüt edilir. Üretici, Şirket' in ve/veya Şirket tarafından yetkilendirilmiş personelin bu amaçla bononun eksik unsurlarını kendi adına doldurma yetkisi vermiştir.

6.5 Cezai şartın ödenmiş olması Üretici' yi sözleşmenin diğer hükümlerinden doğan yükümlülüklerinden kurtarmaz. Şirket ayrıca noksan teslimattan dolayı maruz kaldığı her türlü zararın tazmini için dava açma ve icra takibi yapma hakkını saklı tutar.

6.6 Üretici' nin sözleşmeli ekimden herhangi bir nedenle vazgeçmesi halinde, Üretici Şirket' ce verilen aynı ve nakdi tutarı Merkez Bankası reeskont faizi ile birlikte sözleşmenin kapsamı içerisinde imzalanmış olduğu bono ile ödemeyi kabul ve taahhüt eder. Bono tutarına Üretici' nin almış olduğu aynı yardım miktarının %100'ü cezai şart olarak uygulanır.

6.7 Üretici, mahsul için Şirket' ten almış olduğu tohum, gübre gibi aynı kaynakları yerinde ve amacına uygun kullanmak zorundadır, kullanmaz ise karşılığı Merkez Bankası reeskont faizi ile ödemeyi kabul ve taahhüt eder.

6.8 Sözleşmeyi ihlal eden üreticilerle Şirket gelecek yıllarda herhangi bir sözleşme yapıp yapmamakta serbesttir.

MADDE 7. İHTİYATİ TEDBİRLER VE HACİZLER:

7.1. İşbu sözleşme ile Üretici ekli müfredat cetvelinde hudutları ve yüzölçümü belirlenmiş olan tarlada yetiştirmeyi taahhüt ettiği dekada ton domatesi Şirket' e satmış bulunduğundan hiçbir sebep ve şekilde başkasına satamaz. Bu nedenle Şirket' in gerekli gördüğü takdirde Üretici' ye önceden haber vererek ve/veya hiçbir uyarıda bulunmaksızın sözleşilen miktarda domatesi üreticinin tarlasından bizzat hasat ederek Üretici namına Fabrika' ya naklettirmeye yetkili olduğu üretici tarafından peşinen kabul edilmiştir. Üretici bu maddenin tatbikiyle ilgili olarak şirketin ürün hasat ve nakliyatı için Şirketçe yetkilendirilmiş personelinin kendisinin huzurunda veya yokluğunda tarlasında diledikleri şekilde çalışma yapabileceklerini kabul ve taahhüt etmiştir. Böyle bir halde Şirket tarafından sarf edilecek hasat ve nakliye masrafları da Üretici' ye işbu sözleşmeye göre ödenecek domates (ürün) bedelinden öncelikle düşülecektir. Şirket' in bu halde işbu sözleşmenin yukarıda 3.2.üci maddesinde yazılı fazla ürün satın alma hakkı için de aynen geçerlidir.

7.2. Üretici' nin işbu sözleşme hükümlerine aykırı hareketi dolayısıyla Şirket uğradığı veya uğrayacağı zarar veya ziyayı önlemek ve/veya azaltmak amacıyla yukarıda 7.1.nci maddede zikredilen hususu da kapsamak üzere her türlü ihtiyatı tedbir ve/veya haciz kararı almakta serbesttir.

MADDE 8. SÖZLEŞMENİN SÜRESİ VE FESHİ :

İş bu sözleşme yılı domates sezonu ile ilgili olarak düzenlenmiş olup sonraki yılı ve sezonu kapsamaz.

Üretici' nin sözleşme hükümlerinden herhangi birini ihlal etmesi veya bu sözleşmenin verdiği yetkiye dayanarak Şirket görevlileri tarafından yapılacak denetimlerde tarlada hiç dikimin yapılmadığı veya yapılmış olması halinde ürünün bu sözleşme ile öngörülen teslim tarihlerine yetiştirmeyeceğinin açıkça belli olacak düzeye bulunması halinde Şirket konu ile ilgili herhangi bir ihtarda bulunmaksızın sözleşmeyi tek taraf olarak fesh yetkisine sahip olup Üretici Şirket' in bu yetkisini peşinen kabul eder. Sözleşmenin bu nedenle feshinden dolayı Şirket, Üretici' ye zarar, ziyan, tazminat, ücret, masraf adı altında herhangi bir ödemede bulunmayacağı gibi Üretici' nin taahhüt ettiği ürünü başka yollarla temin edip Şirket' e teslim edeceği yolundaki beyanı da dikkate alınmaz. Şirket, sözleşmenin feshi ile birlikte yukarıda 6.6. maddede belirlenen Cezai-Şartı da tahsil eder.

MADDE 9. TEBLİGAT :

Adres değişikliği ile ilgili önceden yazılı bir bildirimde bulunulmadıkça taraflar bu sözleşmede belirlenen adreslerini, tebligat adresi kabul ederler.

MADDE 10 DİĞER HUSUSLAR :

A) Üretici, üretim sezonu boyunca, üretimin yapıldığı İl-İlçe veya köyde ikamet etmek zorundadır.

B) Üretici, Şirket' e sözleşme yapmak için müracaat ettiğinde, aşağıdaki belgeleri ibraz etmek zorundadır.

1-İkamet senedi, 2-Nüfus cüzdanı sureti, 3-Çiftçilik belgesi, 4-Vergi numarası

C) Sözleşme için gerekli damga resmi giderleri Üretici' ye aittir.

D) Üretici, kendisine yapılacak aynı ve nakdi yardımlarla, sözleşmede öngörülen Cezai-Şartın teminatı olarak Şirket' e ayrıca iki kefilce de imzalanan bir Emre Muharrer Senet vermeyi ve gerek kendisine yapılan aynı ve nakdi yardımları ödememesi ve gerekse hakkında Cezai-Şart hükümünün uygulanması durumuna gelindiği takdirde bu Emre Muharrer Senedin kendi yasal prosedür ve statüsü içinde doğrudan doğruya icra takibine konmasını peşinen kabul ve taahhüt eder.

Müteselsil kefiller dahi bu mükellefiyeti kabul ve beyan ederler.

MADDE 11. YETKİLİ YARGI VE DELİL SÖZLEŞMESİ:

Bu sözleşmenin uygulanmasından doğacak ihtilaflar halinde taraflar;

A)İl-İlçe Tarım Müdürlüğü' nün ,

B)Mahkeme ve İcra Daireleri' nin, yetkili olduğunu kabul ederler.

C) İş bu sözleşmenin tefsir ve/veya tatbikinden dolayı Şirket ile üretici arasında doğacak alacak ve borç münasebetleri ile her türlü ihtilaflarda Şirket ticari defter ve kayıtları ile şirketi temsile yetkili veya Şirket tarafından bu sözleşmenin tatbiki ile ilgili olarak kendilerinin görev ve yetki verilmiş memurlarının tanzim edecekleri raporlar, protokoller, vesika, teknik komisyon raporları vesair evrak münaderacı Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu' nun 287. maddesinin 2. fıkrasına göre yegane esas ve delil sayılacağı iş bu sözleşme taraflarının kabulü altındadır.

11 maddeden ibaret işbu sözleşme iki nüsha olarak tanzim edilip karşılıklı kabul ile okunup imzalanmıştır.

SÖZLEŞME MÜFREDAT CETVELİ

MEVKİİ	DOĞU BATI	KUZAY GÜNEY	DEKAR	TONAJ

...../...../.....

ÜRETİCİ

İMZA

ŞİRKET

Adı ve Soyadı :

Adres:.....

T.C. Kimlik No	
Baba Adı	
Doğum Tarihi	
İli	
İlçesi	
Mahalle/ Köyü	
Cilt	
Sayfa(Aile Sıra)	
Kütük (Sıra)	
Vergi Numarası	
Banka Hesap no	
Destekleme Hesap no	

MÜTESELSİL KEFİLLER

İMZASI

1-Adı ve Soyadı :

Adresi :

İMZASI

2-Adı ve Soyadı :

Adresi :

EK 3: Domates Teslim Fişi Örneği

Tebliğ Tarihi..... KANTARI <u>DOMATES TESLİM FİŞİ</u> Adı Soyadı : Köyü : Kod No :/...../200.....Tarihinde..... Domates teslim edebilir. Bölge Çavuşu Ziraat Bölge Şefi	Tebliğ Tarihi..... KANTARI <u>DOMATES TESLİM FİŞİ</u> Adı Soyadı : Köyü : Kod No :/...../200.....Tarihinde..... Domates teslim edebilir. Bölge Çavuşu Ziraat Bölge Şefi
--	--

- 1- Bu fiş üzerinde yazılı gün için geçerlidir. Gününde kullanılmayan fiş geçersizdir.
- 2- Fabrikanın ektirdiği domatesler alınacaktır. Fabrikaya teslim edilen domatesler yeşil yenmeyecek şekilde çürük olmamalıdır.
- 3- İyi, kaliteli domates teslim eden, talimatlara uyan çiftçiler her hususta korunacaktır.
- 4- İhracaat tarladan başlar. Fabrikamızın yaşaması, Türkiye'nin gelişmesi ihracaata bağlıdır. İhracaat için kaliteli üretim yapmak gereklidir.
- 5- Domatesinizi sıkıntısız teslim etmek istiyorsanız, sıraya mutlaka uyunuz. Hem sizler, hemde fabrika iyi bir sezon geçirsin.

EK: 4 Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik

Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik

26 Nisan 2008 Tarih, Sayı: 26858

BİRİNCİ BÖLÜM

Amaç, Kapsam, Dayanak ve Tanımlar

Amaç

MADDE 1 – (1) Bu Yönetmelikle; sözleşmeli üretimin belirli usûl ve esaslar çerçevesinde düzenlenerek verim ve kalitenin artırılması, tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması, standartlara uygun ürün elde edilmesi, plânlı üretim yapılması, yeni üretim teknikleri konusunda bilgi aktarılması ve özendirici olunması amaçlanmaktadır.

Kapsam

MADDE 2 – (1) Bu Yönetmelik; tarımsal üretim yapan üretici ve yetiştiriciler veya temsil yetkisine sahip üretici örgütleri ile bunların ürünlerini satın alan gerçek ve tüzel kişiler arasında akdedilen "Tarımsal Üretim Sözleşmesi" ile ilgili usûl ve esasları kapsar.

Dayanak

MADDE 3 – (1) Bu Yönetmelik, 18/4/2006 tarihli **5488 sayılı Tarım Kanununun** 13 üncü maddesine dayanılarak hazırlanmıştır.

Tanımlar

MADDE 4 – (1) Bu Yönetmelikte geçen;

- a) Alıcı: Bu Yönetmelik hükümlerine göre üretici ile sözleşme akdeden gerçek ve tüzel kişiler ile bunların yetkili temsilcilerini,
- b) Bakanlık: Tarım ve Köyişleri Bakanlığını,
- c) Bakanlık il/ilçe müdürlüğü: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı il ve ilçe müdürlüklerini,
- ç) Çiftçi kayıt sistemi: Bakanlık tarafından oluşturulan çiftçilerin kayıt altına alındığı tarımsal veri tabanını,

d) İyi tarım uygulamaları: İlgili mevzuat çerçevesinde; tarımsal üretim sisteminin sosyal açıdan yaşanabilir, ekonomik açıdan kârlı ve verimli, insan sağlığını koruyan, hayvan sağlık ve refahı ile çevreye önem veren bir hale getirmek için uygulanması gereken işlemleri,

e) Organik tarım faaliyetleri: İlgili mevzuat çerçevesinde; toprak, su, bitki, hayvan ve doğal kaynaklar kullanılarak organik ürün veya girdi üretilmesi ya da yetiştirilmesi, doğal alan ve kaynaklardan ürün toplanması, hasat, kesim, işleme, tasnif, ambalajlama, etiketleme, muhafaza, depolama, taşıma, pazarlama, ithalat, ihracat ile ürün veya girdinin tüketiciye ulaşıncaya kadar olan diğer işlemleri,

f) Sözleşmeli üretim: Üretici ve yetiştiriciler ile diğer gerçek ve tüzel kişiler arasında karşılıklı menfaat esaslarına dayalı yazılı akitlerle yürütülen tarımsal üretim şeklini,

g) Tarımsal üretim: Toprak, su ve biyolojik kaynaklar ile birlikte tarımsal girdiler kullanılarak yapılan bitkisel, hayvansal, su ürünleri, mikroorganizma ve enerji üretimini,

ğ) Tarımsal üretim sözleşmesi: Sözleşmeli üretime konu olan ürünün cinsi, miktarı, fiyatı, üretim şekli, teslim tarihi gibi hususları içeren ve bu Yönetmelik esaslarına göre düzenlenen taraflar arasındaki sözleşmeyi,

h) Üretici/yetiştirici: Üyesi olduğu üretici örgütü kanalıyla veya doğrudan alıcı ile sözleşme gereği üretim yapan gerçek veya tüzel kişileri,

ı) Üretici örgütü: Üretici ve yetiştiricilerin gönüllülük esasına dayalı olarak tarımsal alanda üretimden pazara kadar ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek ve geçimlerine ait ihtiyaçlarını karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla çeşitli kanunlara dayanarak kurdukları organizasyonları,

i) Ürün: Bitkisel, hayvansal ve su ürünleri alanında elde edilen her türlü işlenmemiş ham ürünler ile bunların birinci derece işlenmesi ile elde edilmiş ürünleri,

j) Ürün takvimi: Bitkisel, hayvansal ve su ürünleri üretiminde sözleşmede belirlenen üretim dönemini,

ifade eder.

İKİNCİ BÖLÜM

Sözleşmede Yer Alacak Hususlar ve Sözleşme ile İlgili Esaslar

Sözleşme ve sözleşmede yer alacak hususlar

MADDE 5 – (1) Üretici ile alıcı bu maddenin dördüncü fıkrasında belirtilen tüm bilgi ve hükümleri içeren bir sözleşme imzalar. Sözleşme, bir nüshası üreticide, bir nüshası alıcıda ve bir nüshası da Bakanlık il/ilçe müdürlüğünde kalacak şekilde 3 nüsha halinde düzenlenir.

(2) Sözleşmeli üretim yapılacak işletmenin çiftçi kayıt sistemine kayıtlı olma şartı aranır.

(3) Sözleşmeli üretime yönelik bütün sözleşmelerin bu Yönetmelik esaslarına uygun olarak hazırlanması zorunludur.

(4) Sözleşmede, ilgili ürün mevzuatı ile bu Yönetmeliğe aykırı hükümlere yer verilemez. Sözleşmede;

a) Tarafların adı ve unvanı, Türkiye Cumhuriyeti kimlik numarası, tüzel kişiler için ticaret sicil kaydı, faaliyet gösterdikleri ve ikamet ettikleri yerin açık adresi, tüm iletişim bilgileri ve varsa elektronik posta adresinin,

b) Teslim edilecek ürünün sözleşmede yer alan normlar dışında, ticari değerini etkileyecek herhangi bir şekilde hatalı, hileli, bozuk, çürük, ürünün yapısını bozan hastalık ve zararlı organizmalarla bulaşık, başka ürünlerle karışık, şekil bozukluğu olmayacağını,

c) Sözleşme ile belirlenen miktarın yalnızca alıcıya satılabileceği ve alıcının sözleşmeye uygun olarak belirtilen ürünü önceden belirlenen zaman takvimine uygun olarak satın almak zorunda olduğunun,

ç) 8/9/2006 tarihli ve 26283 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan "Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Hizmetlerinin Düzenlenmesine Dair Yönetmelik" çerçevesinde sertifikalandırılmış ve alıcı tarafından tayin edilmiş olan kişilerin veya alıcının, üretim yerlerini üretimin her safhasında kontrol yetkisinin bulunduğunun,

d) Ürün bedelinin ödeme zamanı ve şekli, taksitli ödemelerde ödeme planına göre uygulanacaksa faiz oranlarının,

e) Üretim faaliyetlerinin başlangıcından ürünün teslimine kadar olan dönemlerde, her ürün ve üretim faaliyetlerinin kendi özellikleri gereği olarak, üretimin her evresinde gerekli olacak ana madde, yardımcı madde, malzeme ve teçhizat gibi girdilerin, nakdi avansın veya kredilerin; birim fiyatı, tutarı, temin şekli, teslimi, ödeme şekli ve zamanının,

- f) Alıcı tarafından sözleşme karşılığı yapılan üretim faaliyetleri ile ilgili her türlü girdi ve nakdi avansın bu sözleşmeli üretimin yapılacağı yerin dışında kullanılamayacağını,
- g) Don, kuraklık, deprem, sel, fırtına, hortum, aşırı sıcaklık gibi doğal afetlerin ilgili resmi mercilerden alınacak raporlar ile belgelendirilmesi halinde; alıcının üreticiden tazminat talep edemeyeceği; ancak alıcı ve üreticinin uğramış olduğu zararın tazmini konusunun taraflarca karşılıklı mutabakat çerçevesinde sözleşmede açıkça belirtileceği; ayrıca hastalık, zararlı ve salgınların sözleşme ekinde yer alacak olan teknik şartname kapsamında alıcı ve üreticinin karşılıklı mutabakatı çerçevesinde değerlendirileceğinin,
- ğ) Grev, lokavt, işletmede meydana gelen önemli teknik arıza veya iflas durumlarında meydana gelecek zararların tazminine ilişkin taraflar arasında karşılıklı mutabakat çerçevesinde belirlenecek hükümlerin,
- h) Ürünün, sözleşmede belirtilen üretim yeri dışındaki başka bir yerde üretilmiş ürünlerle karıştırılamayacağını,
- ı) Sözleşmenin ne şekilde akdedileceğinin sözleşmede belirleneceği; sözleşmenin noterde yapılması durumunda noter masraflarının alıcı tarafından ödeneceğinin,
- i) Ürün kalitesinin belirlenmesi için numunenin hangi esaslara göre alınacağı ve masrafların alıcı tarafından ödeneceğinin,
- j) Üretim sürecinde alıcı tarafından görevlendirilen kişilerce verilen teknik destek kapsamındaki hizmetlerin maliyetinin üreticiye yansıtılmayacağını,
- k) Üretimle ilgili her türlü girdinin temin edildiği günkü fiyatı ile avans olarak kabul edileceğinin,
- l) Üretimin yapılacağı yer, var ise ürüne ait Türk Standartları Enstitüsü Standardı veya Türk Gıda Kodeksi veya alıcı tarafından belirlenen kalite normlarının,
- m) Ürünün, sözleşmenin yürürlükte kaldığı süre içerisinde üçüncü kişilere satılamayacağını,
- n) Üretici ve alıcı arasında belirlenen ürünün ödemeye esas fiyatının tespitini sağlayacak olan fiyatlandırma yöntemi ve ödeme zamanının,
- o) Teslim edilecek ürünün fire oranının ve bunun belirlenmesi ile ilgili usul ve esasların,
- ö) Alıcıya teslim edilecek ürünün asgari ve azami miktarlarının,
- p) Sözleşmeye konu ürünün cinsi/türü, çeşidi, teslim yeri, şekli ve zamanı, üretim için kullanılacak yöntemlerle ilgili olarak hazırlanan ek teknik şartname kapsamında ürünün yetiştirilmesi ile ilgili faaliyetlerin plan ve bilgileri, muhtemel hasat ve kesim tarihi, tartım yeri ve nakliye ile ilgili temel hususlar ve bu faaliyetler ile işlemlerden sorumlu gerçek ve tüzel kişilerin ad veya unvanlarının,

r) Sözleşme kapsamında, ürüne ve üretim yöntemlerine ait teknik hususların; ürünün ve üretimde kullanılacak hammadde ve malzemelerin kalite ve standartlarını, üretimde uygulanacak yöntemleri, hastalıklar, zararlılar, yabancı otlar ve bu etmenlerin yol açtığı salgınlara karşı mücadele ve tedbir planlarını, üretim izleme kriterlerini, üretim faaliyetlerinin üretici tarafından alıcıya rapor edilmesini düzenleyen ek bir teknik şartname kapsamında alıcı ve üretici tarafından belirlendiğinin,

s) Üretimin organik tarım faaliyetleri esaslarına veya iyi tarım uygulamalarına uygun olarak yapılıp yapılamayacağının,

ş) Üreticinin ve alıcının, sözleşmenin hüküm ve şartları ile sözleşmeye ek teşkil eden her türlü belgeyi her ne şekilde olursa olsun herhangi bir üçüncü şahsa vermeyeceğinin,

t) Sözleşmenin geçerlilik süresinin,

u) Sözleşmeli üretimle ilgili anlaşmazlıkların giderilmesi hususunda hangi yer mahkemelerinin veya icra dairelerinin yetkili olacağının

yer alması zorunludur.

(5) Taraflar, akdettikleri tarımsal üretim sözleşmesine ayrıca özel hükümler de koyabilirler.

Ekim nöbeti

MADDE 6 – (1) Üretici, alıcı tarafından talep edilmesi halinde, üretim yerinin üretime uygunsuz hale gelmesi, verimin azalması gibi hallerle, hastalık, zararlı organizma ve yabancı ürünlerin zararlı etkilerinin azaltılması, ürün ve toprak kalitesinin korunması amacıyla, son ürün takviminde hangi ürünü ürettiği ve müteakip yıllarda aynı üretim yerinde hangi ürünleri üretmesi gerektiğine ilişkin belgeyi Bakanlık il/ilçe müdürlüğünden temin eder.

Sigorta

MADDE 7 – (1) Sözleşmeye tabi ürünlerin üretici ve/veya alıcı tarafından Tarım Sigortası yaptırılması esastır.

Ödeme

MADDE 8 – (1) Bu Yönetmeliğin 5 inci maddesinin dördüncü fıkrasının (n) bendine göre belirlenen ürün bedelinden alıcı tarafından üreticiye borç senedi ile verilen aynî ve nakdî avanslar mahsup edilir. Aradaki fark, sözleşmede belirtilen ödeme planına ve şekline uygun olarak alıcı tarafından ödenir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Mevcut sözleşmeler

MADDE 9 – (1) Bu Yönetmeliğin yürürlüğe girdiği tarihten önce akdedilmiş sözleşmeler için bu Yönetmelik hükümleri uygulanmaz.

Yürürlük

MADDE 10 – (1) Bu Yönetmelik yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Yürütme

MADDE 11 – (1) Bu Yönetmelik hükümlerini Tarım ve Köyişleri Bakanı yürütür.

EK 5: Resimler

Sultaniye Köyünün Girişinden bir Görünüm

Sultaniye Köyünden Bir Görünüm

Sultaniye Köy Meydanı

Köyden Farklı Bir Görünüm

Sultaniye Köyünden Bir Görünüm

Domates Ekili Bir Tarladan Görünüm

Domates Toplama Makinesi

Makinali Hasat

Makinali Hasat

Domates Toplama Makinesinde Yabancı Maddeleri Ayıran Tarım İşçileri

Hasada verilen arada dinlenen tarım işçileri

Hasada hazır bir tarladan görünüm

Makinelı hasat ve makinenin atladıklarını toplayan tarım işçileri

Makinelı Hasat

Elle hasat ve tarım işçileri

“Çuvalcı” erkek tarım işçileri ve “toplayıcı” kadın işçiler

“Çuvalcı” erkek tarım işçileri ve “toplayıcı” kadın işçiler

Rampada tartıldıktan sonra Kamyonlara Boşaltılan Domatesler

Rampada tartıldıktan sonra Kamyonlara Boşaltılan Domatesler

Teslimat için fabrikaya doğru yol alan domates dolu römorklar

Fabrika girişinde teslimat için bekleyen domates yüklü kamyonlar

Fabrika Girişinde Teslimat İçin Bekleyen Domates Dolu kamyonlar

Bir fabrikanın içinden görünüm- Domatesler fabrikanın havuzuna alınıyor

Bir fabrikanın içinden görünüm- Domatesler fabrikanın havuzuna alınıyor

Fabrika içinde sırasını bekleyen domates yüklü römorklar

Fabrika içinde bekleyen römorklar

Fabrikanın havuzuna boşaltım yapan römorklar

Tarlaya Traktörün Arkasındaki Römorkun İçinde Çalışmaya Giden İşçiler

Mevsimlik işçilerin yaşam alanları

Mevsimlik işçilerin yaşam alanları

KAYNAKÇA

Akad, Tanju. “Kırsal Kesime Devlet Müdahaleleri ve Kooperatifler”. **11. Tez Kitap Dizisi**, Sayı 7, 1987, ss.141-157.

Akçay, Adnan A. “Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler”. Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 115-131.

Akgül, Çiğdem ve Erkan Rehber. “Bursa İlinde Domates Salçası Üretiminin Ekonomik Yapı ve Sorunları”. **Uludağ Üni. Ziraat Fakültesi Dergisi**. cilt 9, 1993, 183-192.

Akşit, Bahattin. “Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler”. Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 173-186.

-----, “Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları (1960-1980)”. **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (drl.).Ankara: Yurt Yay.,1988, ss. 179-195.

-----, **Türkiye’de “Azgelişmiş Kapitalizm” ve Köylere Girişi..** ODTÜ Öğrenci Birliği Yay., 1966.

Amin, Samir. **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**. Semih Lim (çev.) İstanbul: Kaynak Yay., 1997.

Arıcanlı, Tosun. “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.). **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.,1998, ss. 128-138.

Altan, Feride. “Tarımsal İşletmelerin Yeniden Tabakalandırılması Üzerine Bir Deneme”. **11. Tez Kitap Dizisi**. No: 7, 1987, ss.35-45.

-----, “Türk Tarım Yapısı, Tarım Sayımlarının Mülkiyet ve İşletme Biçimleri Bakımından Karşılaştırmalı Bir Analizi”. Tuncer Bulutay (ed.) **Türkiye’de Tarımsal Yapı ve İstihdam** içinde. Ankara: DİE Yay., 1998, ss.401-445

Ayata, Sencer. **Kapitalizm ve Küçük Üreticilik**. Ankara: Yurt Yay., 1987.

- Aydın, Zülküf. “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler: (II)”. **11. Tez Kitap Dizisi**. No:4, 1986, ss.171- 216.
- . “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler: (I)”. **11. Tez Kitap Dizisi**. No:3, 1986, ss.126- 156.
- . Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık Köyleri Örneği”. **Toplum ve Bilim**, 88 Bahar, 2001, ss. 11-31.
- Aysu, Abdullah. “ Kırsal Politika için Yol Haritası”. ?”. **Kırda Yoksulluk ve Direniş**. Fevzi Özlüer, Sanem Yardımcı ve Ilgın Özkaya (hızl.). Ankara: Kül Sanat Yay., 2005, ss. 45-86.
- . **Avrupa Birliği ve Tarım**. İstanbul: Kalkedon Yay., 2006.
- . **Tarladan Sofraya Tarım**. İstanbul: Su yay., 2002.
- . **Küreselleşme ve Tarım Politikaları**. İstanbul: Su Yay. 2008.
- Banaji, Jairus. “Illusions about the Peasantry: Karl Kautsky and the Agrarian Question”. **Journal of Peasant Studies**. vol. 17, no. 2, 1990, ss. 288-307.
- “Modes of production in a Materyalist Conception of History”. **Capital&Class**. 1977, ss. 1-44.
- “Summary of Selected Parts of Kautsky’s The Agrian Question”. Harold Wolpe (ed.). **The Articulation of Modes of Production** içinde. London: Routledge, 1980, ss. 45-92.
- Baray, A.İlkin ve Temel Ergun. **1980 Sonrası Dönemde Türkiye’nin Tarımsal Yapısında Ortaya Çıkan Değişmeler**. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı, 1990.
- Bazoğlu, Nefise. ““İşçileşmeye Karşı köylülüğün Devamı” Tartışması ve Düşündürdükleri”. **11. Tez Kitap Dizisi**. No:7, ss. 30-34.
- Bernstein, Henry ve Tom Brass. “Questioning the Agrarians: The Work of T.J. Byres”. **Journal of Peasant Studies**. vol.24, no. 1/2 (October 1996-January 1997), ss. 1-21.

- Bernstein, Henry. "Agrarian Questions Then and Now". **Journal of Peasant Studies**. vol. 24, no. 1, 1996, ss. 22-59.
- ". "Agricultural "Modernisation" and the Era of Structural Adjustment: Observations on Sub-Saharan Africa". **Journal of Peasant Studies**. vol. 18, no. 1, 1990, ss. 3- 35.
- ". "Capitalism and Petty-Bourgeois Production: Class Relations and Divisions of Labour". **Journal of Peasant Studies**. vol.15, no.2, 1988, ss. 258-271.
- ". "Notes on Capital and Peasantry" **Review of African Political Economy**. no. 10, (Sep-Dec., 1977), ss. 60-73.
- ". "Taking the Part of Peasants?". Henry Bernstein, Ben Crow, Maureen Mackintosh ve Charlotte Martin (ed.). **The Food Question: Profit versus People?** içinde. London: Earthscan Pub., 1990, ss. 69-79.
- ". "African Peasants: A Theoretical Framework". **Journal of Peasant Studies**. vol. 6, no. 4, 1979, ss. 421-441.
- ". "Agrarian Classes in capitalist Development". Leslie Sklair, (ed.). **Capitalism and Development** içinde. London: Routledge, 1994, ss. 40-71.
- Boran, Behice. "Kırsal Alanda Toplumsal Değişme: İki Öncü Çalışma Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki". Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 141-150.
- Boratav, Korkut ve Mustafa Şen. "Türkiye Tarımında Sosyal Tabakalaşma ve Emek Kullanım Biçimleri: Bazı Köy Hanehalkı Araştırmalarındaki Bulgular Üzerine Bir Değerlendirme". Tuncer Bulutay (ed.). **Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam** içinde. Ankara: DİE, 1998, ss. 453-495.
- Boratav, Korkut. "1963-1970 Tarım sayımlarına Göre Türkiye'de Toprak Dağılımı". Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 86-90.
- ". "Birikim Biçimleri ve Tarım". **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (drl.). Ankara: Yurt Yay., 1988, ss. 237-256.

----- . **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**. Ankara: Birikim Yay., 1981.

----- . **Türkiye’de İktisat Tarihi 1908-1985**. İstanbul: Gerçek Yay., 5. bası, 1995.

Brass, Tom ve Henry Bernstein. “Introduction: Proletarianisation and Deproletarianisation on the Colonial Plantation”. **Journal of Peasant Studies**. vol. 19, no.3, 1992, ss. 1-40.

Brass, Tom. “Rural Labour in Agrarian Transitions: The Semi-feudal Thesis Revisited”. **Journal of Contemporary Asia**. vol. 32, no. 4, 2002, ss. 456-473.

----- . “Unfree Labour and Capitalist Restructuring in the Agrarian Sector: Peru and India”. **Journal of Peasant Studies**. vol. 14, no.1, 1986, ss. 50-77.

Bush, Ray. “Mısır’da Siyası Ototarizm ve Tarım Reformu”. **Toplum ve Bilim**, 88 Bahar, 2001, ss. 105-121.

Cakmak, E.H. and Akder, H., 2005. **DTO ve AB’deki Gelismeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı**. Liber Yalkın yayımları. No: TUSİADT/200506/397. Haziran, İstanbul.

Carney, Judith A. “Contracting a Food Staple in the Gambia”. Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). **Living under Contract** içinde. London: The University of Wisconsin Pres, 1994, ss. 167- 187.

Carney, Judith A. “Struggles Over Crop Rights and Labour within Contract Farming Households in a Gambian Irrigated Rice Project”. **Journal of Peasant Studies**. vol 15, no.3, 1988, ss. 334-349.

Chayanov, A.V. “Peasant Farm Organization”. R.E.F. Smith (çev.). Daniel Thorner, Basile Kerblay ve R.E. F. Smith (ed.). **The Theory of Peasant Economy** içinde. Homewood: The American Economic Association, 1966, ss. 29-270.

Clapp, Roger A. “The Moral Economy of the Contract”. Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). **Living under Contract** içinde. London: The University of Wisconsin Pres, 1994, ss. 78- 94.

------. “Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming”. **Journal of Peasant Studies**. vol. 16, no. 1, 1988, ss. 5-39.

Currie, Kate ve Larry Ray. “Class Formation within the Peasantry: Recent Theoretical Developments in the Analysis of the Peasantry with Specific Reference to the East African Debate”.**Sociology**, vol 19, no.4, 1985, ss. 573-585.

------. “On the Class Location of Contract Farmers in the Kenyan Economy”, **Economy and Society**, Vol. 15, No.4, 1986, ss.445-475.

Çağlar, Yücel. “Kırsal Çevrede Dönüşüm: Kim, Neyi, Nasıl Koruyor?”. **Kırda Yoksulluk ve Direniş**. Fevzi Özlüer, Sanem Yardımcı ve Ilgın Özkaya (hızl.). Ankara: Kül Sanat Yay., 2005. ss. 21-44.

------. “Türkiye’de Tarımı Tartışma Üzerine”. **Özgür Üniversite Forumu**. no.28, (Ekim-Aralık 2004), ss. 84-102.

Dahhieh, Cyril Kofie. “ Contract Farming and Palm Oil Production in Cote d’Ivoire and Ghana”. Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). **Living under Contract** içinde. London: The University of Wisconsin Pres, 1994, ss. 188-215.

Davis, John Emmeus “Capitalist agricultural development and the exploitation of the propertied labourer”, Frederick. Buttel, Howard Newby (ed.), **Rural Sociology of the Advanced Societies – Critical Perspectives**. London: Croom Helm, 1980. ss.133-154.

Deere, Carmen Diana ve Alain de Janvry. “A Conceptual Framework for the Empirical Analysis of Pesants”. **American Journal of Agricultural Economics**. vol. 61, no. 4, November 1979, ss. 601-611.

DİE. **Tarımsal Yapı**. Ankara: 1980.

------. **Genel Tarım Sayımı**. Ankara: 1981.

------. **Genel Tarım Sayımı**. Ankara: 1991

------. **Tarımsal Yapı**. Ankara: 1985.

----- . **2000 Nüfus Sayımı**. Ankara : 2001.

Dobb, M ve diğerleri. **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**. Çetin Yetkin (çev.). İstanbul: Kaynak Yay., 2. bası, 2000.

DPT. **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)**. Ankara: 1996.

----- . **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)**. Ankara: 2001

----- . **Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2006-2010)**. Ankara: 2006

Eaton, Charles ve Andrew W. Shepherd. **Contract Farming Partnership for Growth**. FAO Agricultural Services Bulletin 145, 2001.

Edleman, Paul Richard. **Grain Contract Farming in the United States: Two Case Studies**. 2004. yayınlanmamış doktora tezi. Sycracuse University.

Eralp-Sirman, Nükhet. “Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri”. **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (drl.).Ankara: Yurt Yay.,1988, ss. 209-231.

Ercan, Fuat. “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış”. **Neoliberalizmin Tahribatı 2**. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (drl.). İstanbul: Metis Yay., 2003, ss. 9- 43.

----- . “Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik”. **Petrol-İş Yıllığı, 1995-1996**. 1995. ss.661-692.

----- . “Neo-liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçi Bileşenler:1980 sonrası için Çerçeve Denemesi”. **İktisat Dergisi**. Say. 378, 1998, ss.25-51.

----- . “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi-I, Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi”. **Praksis**, 5 (Kış) 2002. ss.25-49.

----- . “Türkiye’de Kapitalizmin Süreklilik içinde Değişimi”. **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi** Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, Koray R. Yılmaz, Tolga Tören ve Ümit Akçay. (drl.) içinde. Ankara: Dipnot Yay., 2006, ss. 375-411.

----- . **Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme**. İstanbul: Sav Yay., 2008.

Erdost, Muzaffer İlhan. **Kapitalizm ve Tarım**. Ankara: Onur Yay., 1988.

Ersoy. Melih. “Çevre Toplumsal Formasyonlarda Ulusal Ekonomiler ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin Modeller”. **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine**. Melih Ersoy ve Çağatay Keskinok (drl.) içinde. Ankara: Birey ve Toplum Yay., 1984, ss. 1-21.

Ertürk, Yakın. “Kırsal Türkiye’de Cemaat, Gelenek ve Değişme Eğilimleri”. Tuncer Bulutay (ed.). **Türkiye’de Tarımsal Yapı ve İstihdam** içinde. Ankara: DİE, 1998, ss. 95-122.

Altan, Feride. “Türk Tarım Yapısı, Tarım Sayımlarının Mülkiyet ve İşletme Biçimleri Bakımından Karşılaştırmalı Bir Analizi”. Tuncer Bulutay (ed.) **Türkiye’de Tarımsal Yapı ve İstihdam** içinde. Ankara: DİE Yay., 1998, ss.401-445.

Glover, David. **Contract Farming and the Transnationals**. Yayınlanmamış doktora tezi. University of Toronto. 1983.

Goodman, David ve Michael Redclift. **From Peasant to Proletarian**. USA: ST. Martin’s Pres, 1982.

Goodman, David ve Michael Watts. “Reconfiguring the Rural or Fording the Divide?: Capitalist Restructuring and the Global Agro-Food System”. **Journal of Peasant Studies**. vol. 22, no.1, 1994, ss. 1-49.

Gökdemir, Bülent. “Tarımsal Reform ve Rekabet Politikası”. **Rekabet Dergisi**. Sayı 11, Temmuz-Ağustos-Eylül 2002, ss. 15-46.

Guo, Hongdong, Robert W. Jolly ve Jianhua Zhu,. “Contract Farming in China: Supply Chain or Ball and Chain?”. **Minnesota International Economic Development Conference**, University of Minnesota, April 29-30, 2005.

Güneş, Erdogan. “A Model For Vertical Cooperation Between Agriculture and Food Industry Enterprises in Turkey: Contract Farming”, Vicus Studia Agraria Rural Space Under Modernisation Process, Vol:1, 177–182, Warszawa, 1999.

------. “The Econometric Analysis of Tomato Production With Contracting in Turkey”, **Journal of Applied Sciences** 7 (14): 1981-1984, 2007.

----- . “Agribusiness and Contract Farming: The Case of Tomato Production in Turkey”, 10. ISHS Acta Horticulturea Symposium and 7. World Tomatoes Congress, ISHS Acta Hort. 758, 299-304, 4-10 June Tunis, 2007.

Güneş, Erdoğan Mevhibe Albayrak ve Bülent Gülçubuk. **Türkiye’de Gıda Sanayi**. Ankara: Tek-Gıda İş Sendikası Yayını, 2002.

Gülalp, Haldun. “Bağımlılık ve Dünya Sistemi Teorileri: Frank ile Wallerstein’in Eleştirisi”. **11. Tez Kitap Dizisi**. No: 3, 1986, ss. 28-48.

Gülçubuk, Bülent. “Tarıma Dayalı Sanayi Yapısının Değişimi ve Kırsal Alan Kalkınma Rolü” **Türkiye’nin Toplumsal Gerçekleri 1**. Tekgıda İş Sendikası (drl.).Ankara:Uçar Grafik Tic., 2003, ss. 229-277.

Güler Müftüoğlu, Berna. **Fason Ekonomisi: Gedikpaşa’da Ayakkabı Üretimi**. İstanbul: Bağlam Yay., 2005.

------. “Firmalararası Değişim İlişkisi: Fasonlaşma ve Taşeronlaşma”, **Toplum ve Hekim**. Cilt 23, Sayı 4, 2008. ss.243-253.

------. “Küresel Rekabetin Cazibe Merkezi: Yerel/Bölgesel Dinamikler”, **Bölgesel Kalkınma Politikalar ve Yeni Dinamikler**. Aylan Arı (drl.) İstanbul: Derin Yay. 2006. ss.117-144.

Günaydın, Gökhan. “Neoliberal Dünya Piyasası ve Alakart Avrupa’da Türkiye Tarımının ve Köylüsünün Kaderi: Klasik Bir Periferi Öyküsü”. **Özgür Üniversite Forumu**. No.28, (Ekim-Aralık 2004), ss. 42-83.

------. AB Ortak Tarım politikası Kapsamında Uygulanan Doğrudan Gelir Desteği: Tarımsal Destek mi, Yoksulluk Yardımı mı?”. **Tarım ve Mühendislik**. Sayı 69-70-71, 2004, ss. 46-52.

------. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Türkiye Tarım Sektörü için Bir Çıkış Yolu Olabilir mi?”. **Tarım ve Mühendislik**. Sayı 69-70-71, 2004, ss. 10-24.

- Güneş, E. ve M. Bülbül, “Sözleşmeli Domates Üretimi Yapan Tarım İşletmelerinin Sosyo-Ekonomik Yapısının Analizi”, **Ekonomik ve Teknik Dergi Standart**, (474), 70–76, Ankara, 2001.
- Gwynne, Robert. “Globalisation, Commodity Chains and Fruit Exporting Regions in Chile”. **Geographical Society**, Vol. 90, No. 2, 1999, ss.211-225.
- Hann, Ildiko Beller ve Chris Hann. **İki Buçuk Yaprak Çay**. İstanbul: İletişim Yay., 2003.
- Harrison, Mark. “The peasant Mode of Production in the Work of A. V. Chayanov”. **Journal of Peasant Studies**. vol. 4, no. 4, 1977, ss. 323-336.
- Hirsch, Eva. **Poverty and Plenty on the Turkish Farm**. New York: The Middle East Institute of Columbia, 1970.
- Huacuja, Flavia Echanove. “Working Under Contract for the Vegetable Agroindustry in Mexico: A Means of Survival”. **Culture & Agriculture**. Vol.23, No.3, 2001, ss. 13-23.
- Huberman, Leo. **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**. İstanbul: İletişim Yay., 4. bası, 2002.
- İnalcık, Halil. “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.). **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.,1998, ss.17-35.
- İslamoğlu, Halil. “16. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylüler, ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.). **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.,1998, ss.59-81.
- İslamoğlu-İnan, Huricihan. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü**. İstanbul: iletişim Yay., 1991.
- Jackson, Jeremy C. ve Angela P. Cheater. “Contract Farming in Zimbabwe: Case Studies of Sugar, Tea and Cotton”. Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). **Living under Contract** içinde. London: The University of Wisconsin Pres, 1994, ss. 140-166.

- Jaffee, Steven M. "Contract Farming in the Shodow of Competitive Markets: The Experience of Kenyan Horticulture". Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). **Living under Contract** içinde. London: The University of Wisconsin Pres, 1994, ss. 97-139.
- Janvry, de Alain ve Carlos Garramon. "The Dynamics of Rural Poverty in Latin America". **Journal of Peasant Studies**. vol.4, no.3, 1977, ss. 206-216.
- Janvry, de Alain. **The Agrarian Question and Reformism in Latin America**. USA: John Hopkins Uni.Press, 1981.
- Johnson, Heather. "Subsistence and Control: The Persistence of the Peasantry in the Developing World". **Undercurrent**. vol. 1, no. 1, 2004, ss. 55-65.
- Karacan, Ali Rıza. **Tarım Kesiminde Geçici Tarım işçilerinin Çalışma Koşulları, Ücret Sistemleri ve Çalışanların Sosyal Güvenlikleri Üzerine Bir Araştırma: Manisa Örneği**. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı, 1991.
- Kazgan, Gülten. "1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme". Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 31-36.
- . **Tarım ve Gelişme**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üni. Yay., 2003.
- Kendir, Hülya. "Türkiye'de Tarım Sektörü Yönetiminde Devletin "Küçülen Rolü" ve Yapısal Uyum Politikaları". Ahmet Alpay Dikmen. (ed.). **Küreselleşme Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum** içinde. Ankara: İmaj Yay., 2002.
- Keskin, Gülşen vd. **Türkiye'de Domates Alt Sektör Analizi**. Ankara: TEAE Yayın No: 162, 2007.
- Keskin, Gülşen, Nejla Çakaryıldırım ve Celile Özçiçek Dölekoğlu. **Domates ve Domates Salçası Durum ve Tahmin: 2005/2006**. Ankara: TEAE Yayın No: 140
- Key, Nigel ve David Runsten. "Contract Farming, Smallholders, and Rural Development in Latin America: The Organization of Agroprocessing Firms and the Scale of Outgrower Production". **World Development**. vol.27, no. 2, 1999, ss. 381-401.
- Keyder, Çağlar ve Faruk Tabak (ed.). **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**. İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998.

- Keyder, Çağlar ve Zafer Yenal. **Kalkınmacılık Sonrası Dönemde Türkiye’de Kırsal Dönüşüm Eğilimleri ve Sosyal Politikalar**. A.H. Köse, Fikret Şenses ve E. Yeldan (drl.). İstanbul: İletişim Yay., 2003. ss. 357-382.
- Keyder, Çağlar. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.). **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.,1998, ss.1-16.
- , “Tarımda Küçük Meta üretiminin Oluşumu: Türkiye Örneği”. Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 163-172.
- , “Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi”. **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (drl.).Ankara: Yurt Yay.,1988, ss. 163-173.
- Khoury, Dina Rizk. “Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.). **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.,1998, ss. 160- 179.
- Kıray, Mübeccel. “Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması”. Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 150-162.
- Kip, Ergün. “Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri”, Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (der.) **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** içinde, Ankara: Yurt Yay., 1988,ss. 135-162.
- Kirsten, Johann ve Kurt Sartorius. “Linking Agribusiness and Small-Scale Farmers in Developing Countries: Is there a New Role for Contract Farming?”. **Development Southern Africa**. vol. 19, no. 4, (October, 2002), ss. 503-529.
- Konings, Piet. “Contract Farming and Capital Accumulation in Cameroon: The Case of the CDC Smallholder Schemes”. P.J.J. Konings and P.L. Geschiere (ed). **Itinéraires d'accumulation au Cameroun**, içinde. Paris: Karthala, 1993, ss. 217-240.

-----“Unilever, Contract Farmers and Co-operatives in Cameroon: Crisis and Response”. **Journal of Peasant Studies**. vol. 26, no.1, (October 1998), ss. 112-138.

Köymen, Oya ve Meriç Öztürkcan. “Türkiye’de Toprak Dağılımı Üstüne Bazı Notlar”. Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylere Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 75-96.

Köymen, Oya. “ Köylü Sorunu Araştırma ve Tartışmaları”.Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylere Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 133-140.

-----“.Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”. Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylere Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 1-30.

-----. **Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye ve Dünya**. İstanbul: Yordam Yay., 2007.

-----. **Kapitalizm ve Köylülük**. İstanbul: Yordam Kitap. 2008

Laclau, Ernesto. “Latin Amerika’da Feodalizm ve Kapitalizm”. **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine**. Melih Ersoy ve Çağatay Keskinok (drl.) içinde. Ankara: Birey ve Toplum Yay., 1984, ss. 95-119.

Lenin, Vladamir. İ. **İşçi Sınıfı ve Köylülük**. Ankara: Sol Yay., 1996.

-----. **Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi**. Ankara: Sol Yay. 1975.

-----. **Tarımda Kapitalizm**. Ankara: Sol. Yay., 1996.

Lewontin, R. C. “The Maturing of Capitalist Agriculture: Farmer As Proletarian”. **Monthly Review: An Independent Socialist Magazine**. vol. 50, no. 3, (Jul/Aug), 1998, ss.

Little, Peter D. “Contract Farming and the Development Question”. Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). **Living under Contract** içinde. London: The University of Wisconsin Pres, 1994, ss. 216-247.

Llambi, Luis. “Small Modern Farmers: Neither Peasants nor Fully-Fledged Capitalists?”. **Journal of Peasant Studies**. vol 15, no.3, 1988, ss. 350-372.

- Margulies, Ronnie ve Ergin Yıldızoğlu. “Tarımsal Değişim: 1923-70”. **Geçiş sürecinde Türkiye**. İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (drl.). İstanbul: Belge Yay., 1998, ss. 285-325.
- Marx, Karl. **Kapital**. Cilt Üç. Ankara: Sol Yay., 2006.
- . **Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i** . Sevim Belli (çev.). Ankara: Sol Yay., 1976.
- . **Ücretli Emek ve Sermaye Ücret, Fiyat ve Kar**. Sevim Belli (çev.)Ankara: Sol Yay., 1977.
- Maurice, Dobb ve diğerleri. **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**. İstanbul: Kaynak Yay., 2000.
- Mbilinyi, Marjorie. “Structural Adjustment”, Agribusiness and Rural Women in Tanzania”. Henry Bernstein, Ben Crow, Maureen Mackintosh ve Charlotte Martin (ed.). **The Food Question: Profit versus People?** içinde.London:Earthscan Pub., 1990, ss. 111-124.
- McMichael, Philip ve Laura T. Raynolds. “ Capitalism, Agriculture and World Economy”. Leslie Sklair, (ed.). **Capitalism and Development** içinde. London: Routledge, 1994, ss. 316-338.
- Minibaş, Türkel. “ İstikrar Programlarının Tarıma Etkisi”.
<http://www.antimai.org/tminibas10523.htm>, 2001, (24 Mart 2007).
- Morris, M.L. “The Development of Capitalism in South African Agriculture: Class Struggle in the Countryside”. Harold Wolpe (ed.). **The Articulation of Modes of Production** içinde. London: Routledge, 1980, ss. 202-253.
- Ouintana, Diego Roberto, Luciano Concheiro Borquez ve Maria Tarrio Garcia. Bölgesel ve Tarımsal Haklar: Meksika’da 18 Yıllık Neo-Liberal Politikalar Sonrası Toprak Hareketliliği ve Toprak Pazarı”. **Toplum ve Bilim**, 88 Bahar, 2001, ss. 122-143.
- Oyan, Oğuz. “Tarımsal Politikalardan Politikasız Bir Tarıma Doğru”. **Neoliberalizmin Tahribatı**. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (drl.). İstanbul: Metis Yay., 2003, ss. 44-67.

- .“ 5 Nisan Kararları ve Tarımsal Politikalar”. **Petrol-İş Yıllığı**, **93-94**, İstanbul: Petrol-İş Yay. 1995, ss.715-729.
- Önder, İzzettin. “Aşar’ın Kaldırılması ve Tarım Kesimine Uygulanan Vergiler”. Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss.67-74.
- Özçelik, A., E. Güneş ve M. M. Artukoğlu, “Türkiye’de Tarımsal Kredi: Sözleşmeli Tarım ve Üretici Örgütleri Üzerinden Kredi Uygulamaları”, Türkiye Ziraat Mühendisliği 6. Teknik Kongresi, 961-985, Ankara, (2005).
- Özçelik, Ahmet, Ahmet Turan ve Harun Tanrıvermiş. “Türkiye’de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Üretici Geliri Üzerine Etkileri”. **Proje Raporu**. Ankara, 1999.
- Özgür Teoman. Türkiye Tarımında Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarına Bir Katkı”, **Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi**. Cilt 3, no. 3, Kış 2001, ss. 1-31.
- Pamuk, Şevket. “ İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Dönüşüm”. **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (drl.).Ankara: Yurt Yay.,1988, ss. 91-133.
- .“İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük”. Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 57-66.
- .**Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 3. bası, 2005.
- Patrick, Ian. “Contract Farming in Indonesia: Smallholders and Agribusiness Working Together”. **ACIAR Technical Reports no.54**. Canberra: University of New England, 2004.
- Porter, Gina ve Kevin Phillips-Howard . “Comparing Contracts: An Evaluation of Contract Farming Schemes in Africa”. **World Development**, Vol.25, No.2, 1997, ss.227-238.
- .“Farmers, Labourers and The Company: Exploring Relationships On a Transkei Contract Farming Scheme”. **Journal of Development Studies**. vol. 32, no.1, 1995, ss. 55-73.

Pritchard, Bill, David Burch ve Geoffrey Lawrence. “Neither Family Nor Corporate Farming: Australian Tomato Growers as Farm Entrepreneurs”. **Journal of Rural Studies**, Vol 23, No. 3, 2007, ss.75-87.

Rehber, Erkan. “Alternatif Tarım Üzerine Bir Tartışma”. **Uludağ Üni. Ziraat Fakültesi Dergisi**. cilt 8, 1991, ss. 153-160.

------. “Vertical Integration in Agriculture and Contract Farming”, **A Joint USDA Land Grant University Research Project**, Working Paper 46, USA: Food Marketing Policy Center, University of Connecticut, 1998

------. “Vertical Coordination in the Agro-Food Industry and Contract Farming: A Comparative Study of Turkey and the USA”. **Food Marketing Policy Center Research Report no.52**. USA: University of Connecticut, 2000.

------. **Türkiye’de Şerbetçiotu Üretim - Pazarlama Yapısı ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma**. İstanbul: Tekel Enstitüleri Yayın No: Ens.Md/35, 1989.

Roseberry, William. “From Peasant Studies to Proletarianization Studies”. **Studies in Comparative International Development**. vol. 18, no. 1-2 (March, 1983), ss. 69-89.

Runsten, David ve Nigel Key. “Contract Farming in Developing Countries: Theoretical Aspects and Analysis of Some Mexican Cases”. **Oficina Regional Para America Latina Y El Caribe**. September 1996.

Salça İhracatçıları ve İmalatçıları Derneği (SİİD). **Salça Sektörü 2008**. (www.siid.org.tr) (10 Ocak 2009).

Sarısaçlı, İsmail Erkan (hızl.). **Sektör Raporları: Salça**. Ankara: İGEME , 2009.
(http://www.igeme.org.tr/Arastirmalar/ulke_sek/sector.cfm?sec=ara) (20 Şubat 2009)

Sencer, Muzaffer. “Toprak Reformu Çabaları ve Tartışmaları”. Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 22-25.

------. **Türkiye’de Köylülüğün Maddi Temelleri**. İstanbul: Ant Yay., 1971.

- Shiva, Vandana. “Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması”. Mehmat Bayazıt (çev.). **Özgür Üniversite Forumu**. no.28, (Ekim-Aralık 2004), ss. 124- 132.
- Silva, da Carlos Arthur B. “The Growing Role of Contract Farming in Agri-food Systems Deveplopment: Drivers, Theory and Practice”. **Agricultural Management, Marketing and Finance Service**. Rome, 2005.
- Sirman, Nükhet. “Köy Ünitesinin Tanımlanması”. **Toplum ve Bilim**, no. 48-49 (Kış-Bahar), 1990, ss. 95- 115.
- . “Sosyal Bilimlerde Gelişmecilik ve Köy Çalışmaları”. **Toplum ve Bilim**, 88 Bahar, 2001, ss. 251-254.
- Sivramkrishna, Sashi ve Amalendu Jyotishi. “Monopsonistic Exploitation in Contract Farming: Articulation a Strategy for Grower Cooperation”. **Journal of International Development**, Vol. 20, 2008, ss.280-296.
- Sklair, Leslie. **Capitalism and Development**. London: Routledge, 1994.
- Şahinöz, Ahmet. **Avrupa Topluluğunda Ortak Tarım ve Dış Ticaret Politikası**. Ankara: Ankara Üni. Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi Araştırma Dizisi yay.no:12, 1993.
- . “DTÖ ve Değişen Tarım Politikaları”. **İktisat**. sayı 477, Eylül 2006. ss. 7-14.
- . “Dünya Ticaret Örgütü’nün Dönüşümü”. **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı**. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. Ankara, 7-8 Ocak 2002.
- Tabak, Faruk. “Bereketli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegın Kontrolü”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.). **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.,1998, ss. 139- 159.
- Tan, Sibel. “Sözleşmeli Yetiştiricilik Modeli”.**Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Bakış**. Sayı 4 Nüsha 3, Eylül 2003.
- Taşdöğen, Fatih. “Dünya Ticaret Örgütü ve Türkiye Tarımı”. **Tarım ve Mühendislik**. Sayı 69-70-71, 2004, ss.60- 66.

- Taylor, John G. “Üretim Tarzları Eklemlenmesinin Ortaya Çıkışı ve Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkisi”. **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine**. Melih Ersoy ve Çağatay Keskinok (drl.) içinde. Ankara: Birey ve Toplum Yay., 1984, ss. 125- 178.
- Tekeli İlhan ve Selim İlkin. “Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler: İlk Makineleşme”. Oya Baydar (ed.). **75 Yıldan Köylerden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1999. ss. 6-8.
- . “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları”. **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (drl.).Ankara: Yurt Yay., 1988, ss. 37- 89.
- Teubal, Miguel. “Internationalization of Capital and Agroindustrial Complexes: Their Impact on Latin American Agriculture”. **Latin American Perspectives**. vol 14, no. 3, (Summer 1987), ss. 316-364.
- Thorner, D. “Chayanov’s Concept of Peasant Economy”. Daniel Thorner, Basile Kerblay ve R. E. F. Smith (ed.). içinde **The Theory of Peasant Economy**. USA: Richard D. Irwin Inc., 1966. ss. xi- xxiii.
- Toprak, Zafer. “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)”. **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (drl.).Ankara: Yurt Yay., 1988, ss. 19-35.
- TÜİK. **Genel Tarım Sayımı**. Ankara: 2001.
- . **Türkiye İstatistik Yıllığı**. Ankara: 2007.
- . **Tarım İstatistikleri Özeti 1988-2007**. Ankara: 2008.
- . **Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları**. www.tuik.gov.tr. (Aralık 2008).
- . **Tarımsal İşletmelerde Ücret Yapısı**. Ankara: 2007.
- . **Bitkisel Üretim Araştırması**, www.tuik.gov.tr . 2006.
- Tören, Tolga. **Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması**. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2007.

Türkay, Mehmet. Türkiye’de Kapitalist Sermaye Birikiminin “Ulusal” Dönüşümü”.

Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, Koray R. Yılmaz, Tolga Tören ve Ümit Akçay. (drl.) içinde. Ankara: Dipnot Yay., 2006, ss. 19-36.

-----.“Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı”. Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay (Ed.). **Gelişme İktisadı Kuram-Eleştiri –Yorum**. İstanbul: Beta Basın Yayım Dağıtım A.Ş., 1995.

-----.“Konjonktürel Bir Kavram Olarak Müdahale ve Gelişme İktisadı”. **İktisat Dergisi**. Nisan Mayıs 1997. ss.30

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. “Sanayi Veritabanı”.

(http://sanayi.tobb.org.tr/kitap_son2.php?kodu=31130203).(12 Ocak 2009).

Ulukan Cigerci, Nihan. “Göçmenler ve İşgücü Piyasası: Bursa’da Bulgaristan Göçmenleri Örneği”. yayınlanmamış doktora tezi. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2008.

USDA. **Tomato Paste: Production, Supply, Distribution for Selected Countries**.

(<http://www.fas.usda.gov/psdonline/psdHome.aspx>)(11 Ocak 2009).

Uysal, Yaşar. “Türkiye’de Enflasyon: Sektörel Kaynakları ve İç Ticaret Hadleri,” **Finans Ekonomik & Politik Yorumlar**. C. 44, Sayı: 508, 2007, ss.21-34.

Vellema, Sietze. “Agribusiness Control in Philippine Contract Farming: From Fromality to Intervention”. **International Journal of Sociology of Agriculture and Food**, Vol. 8, 1999, ss. 95-110.

Vergopoulos, Kostas. “Capitalism and Peasant Productivity”. **Journal of Peasant Studies**. vol. 5, no. 4, ss. 446- 465.

Watts, Michael . “Life under Contract: Contract Farming, Agrarian Restructuring and Flexible Accumulation”. Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). **Living under Contract** içinde. London: The University of Wisconsin Pres, 1994, ss. 21-77.

- . “Peasants Under Contract: Agro-food Complexes in the Third World”. Hernry Bernstein, Ben Crow, Maureen Mackintosh ve Charlotte Martin (ed.). **The Food Question: Profit versus People?** içinde.London:Earthscan Pub., 1990, ss. 149-162.
- Watts, Michael ve David Goodman. “Agrarian Questions: Global Appetite, Local Metabolism: Nature, Culture and Industry in Fin-De-Siecle Agro-Food Systems”. David Goodman ve Michael Watts (ed.). **Globalising Food** içinde. London: Routledge,1997, ss. 1-31.
- White, Ben. “Agroindustry and contract farmers in upland West Java”. **Journal of Peasant Studies**. vol. 24, no.3, (April 1997), ss. 100-136.
- Wilson, John. “The Political Economy of Contract Farming”. **Review of Radical Political Economics**. vol. 18, no. 4, 1986, ss. 47-70.
- Winson, Anthony. “Class Structure and Agrarian Transition in Central America”. **Latin American Perspectives**. vol. 5, no. 4, (Autumn, 1978), ss.27-48.
- Wolf, R. Eric. **Köylüler**. Abdülkerim Sönmez (çev). Ankara: İmge Yay., 2000.
- Wood, Meiksins Ellen. **Kapitalizmin Kökeni**. Cevdet Aşkın (çev.) Ankara: Epos Yay., 2003.
- World Bank. “Project Appraisal Document On A Proposed Loan In The Amount Of Us\$600 Million To The Republic Of Turkey For An Agricultural Reform Implementation Project/Loan”. Report No: 21177-TU, 2001.
- Yenal, N. Zafer. “Türkiye’de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması”. **Toplum ve Bilim**, 88 Bahar, 2001, ss. 32-54.
- Yerasimos, Stefanos. **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye. (Dünya Savaşından 1971’e)**. İstanbul: Belge yay. 1992.
- . **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye. (Tanzimattan 1. Dünya Savaşına)**. İstanbul: Belge yay. 7. bası, 2001.
- Yetkin, İbrahim. “Türkiye’de Tarımsal Yapı, Dönüşüm Süreçleri ve Alternatif Bir Senaryo”. **Özgür Üniversite Forumu**. no.28, (Ekim-Aralık 2004), ss. 133-159.

Yükseler, Zafer. “Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi”. **Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme Genel Müdürlüğü Çalışma Raporu**. Ankara:DPT 1999.